

САДРИДДИН АЙНИ

ТАЪРИХИ
ИНҚИЛОБИ
БУХОРО

САДРИДДИН АЙНӢ

ТАЪРИХИ
ИНҚИЛОБИ
БУХОРО

ББК 63.3 (2Т)
9 Тоҷик

Баргардонанда аз ўзбекӣ ба тоҷикӣ
ва муруттиб Р. Ҳошим

Мухаррири масъул
аъзо-корреспонденти АФ РСС Тоҷикистон
М. Ш. Шукуров

(Асар аз рӯи дастанвиси муаллиф тарҷума шудааст, ки дар Тошканд,
дар китобхонаи оммавии РСС Ўзбекистон таҳти шумораи 2125
маҳфуз аст).

Айнӣ Садриддин

А 40 Таърихи инқилоби Бухоро.— Душанбе: Адиб, 1987.—
240 с.

Дар ин китоб асосгузори адабиёти советии тоҷик оид ба саршавии хара-
кати маорифпарварӣ ва революционӣ дар Бухоро, сабабҳо, қувваҳо ва ништи-
роқчиҳои асосии он — халқи гуногунмиллат маълумоти таърихан мустанад ва
муфид додааст.

Китоб бори аввал ба забони тоҷикӣ аз ҷоп мебарояд.

В книге основоположника таджикской советской литературы повествуется
о просветительском движении и начальном периоде Бухарской революции, о ее
движущих силах и главном участнике — народе.

Книга впервые печатается на таджикском языке.

А 4702050020 — 262 39—87
М 501(13) — 87

ББК 63.3 (2Т)
9 Тоҷик

ЯК-ДУ СУХАН

Сабабҳои оташи инқилобро, ки дар моҳи апрели соли 1917 сар зада, дар 29 августи соли 1920 бо даҳшати сахте шӯълавар гардида, дар 2 моҳи сентябрь амиро бо тахту бахташ нест карда, сабаби тайғироти бузурге гардид, аз замони гузашта чустуҷӯ карда омаданамон лозим аст.

Оё ҳукумати мустабидди Бухоро дар замони қадим низ чунин ваҳшӣ ва золим буд ё ин ки рафта фосид шуд? Уламони Бухоро дар собик ҳам динфурӯш, чоҳпараст ва чоҳил буданд, ё ки баъдҳо ба ин разолатҳо дучор гардиданд? Агар ҳукумати Бухоро ва уламони Бухоро аз аввал ваҳшӣ, золим, динфурӯш, чоҳпараст ва чоҳил бошанд, пас сабаб чист, ки Бухоро як замони манбаи илму маориф, ва маркази маданият шуда тавонист? Ҳол он ки маданият, илм ва маориф бо ваҳшат, зулм ва ҷаҳл ба як чо намегунҷанд.

Агар ҳукумати Бухоро ва уламони Бухоро баъдҳо аз адлу раъфат ва илму маърифат ва ахлоқи ҳасана [нек]¹ чудо шуда бошанд, ба ин кӣ ва чӣ сабаб гардид? Ҳол он ки миллатҳо ва мамлакатҳои дунё рӯз ба рӯз таназул, не, балки тараккӣ карда омадаанд.

Ҳукумати мустабидди Бухоро ва уламони чоҳпараст дар сурате ки аз ҳеч разолат ва даноате [пастфитратӣ] рӯй намегардониданд, сабаб чист, ки то имрӯз шараф ва шӯҳрати худро дар назари халқи авоми Туркистон нигоҳ дошта тавонистаанд?

Ниҳоят, сабаб чист, ки аз ғушаву канори тираву торикӣ Бухоро як гурӯҳ қаҳрамонҳо баромада, аз дору манор, обхонаву зиндони амир натарсида, тақфиру таҳқир, фатвои катлу эдоми уламоро ба назар нагирифта, ба майдон даромаданд, бо деви таассуб ва ҷаҳл панча бар панча заданд ва оқибат ғолиб баромада ба муддаои худ расиданд?²

Ин бахшо қисми аввали таърихи моро фаро гирифтаанд.

Аммо қисми дуввум ва саввуми таърихи мо, ки аз солҳои 1907—1908 сар мешаванд, иборатанд аз баёни воқеаҳо, ки аз пеши назари ҳуди мо гузашта ва бо иштироки ҳуди мо рӯй додаанд. Инҳоро чунонки будаанд ва чунонки дидаем, баён хоҳем кард.

Дар ин бора, агар аз мо хатое содир шавад, муосирони мо, бародарон ва рафиқони мо ислоҳ хоҳанд кард. Ба ҳар ҳол пеш аз фаромӯш шудан муфассалаи навишта мондани воқеаҳо муносиб дида шуд.

21 декабрь 1920

¹ Шарҳу иловаҳо, ки дар миёни қавси дуқунҷа омадааст, аз тарҷумон мебошад.

² Дар ин чо як саҳифаи дастнавис нест. Ин чо ва минбаъд ҳамаи эзоҳоти зернавишти саҳифаҳо (ғайр аз мавридҳо, ки махсусан таъкид шудааст) ба қалами тарҷумон тааллуқ дорад.

МУҚАДДИМА'

Дар он замонҳо дар мадрасаҳои Бухоро дар баробари илмҳои динӣ илмҳои аз қабилӣ: ҳисоб, ҳандаса, таърих, тиб, ҳикмати табиия, мантиқ, шеър ва адабиёт низ омӯхта мешуданд. Дар қисми динӣ: Қуръон, ҳадис, тафсир ва усули фикҳ барин қоидаҳои асосии шарият, дар қисми таърих: суннаҳои набӣ [шарҳи ҳоли пайғамбарон], тарҷумаи аҳволи салаф (гузаштагон) ва табақот барин илмҳои ибратомӯз ҳангоми мешуданд ва бинобар ин муллоҳои онвақти Бухоро аз асли дини ислом хабардор буда, аз номи шарият ҳар фанро ҳаром нашуморида, ҳар касро тақфир намекарданд.

Азбаски доираҳои ҳукумати Бухоро дар тахти нуфузи ин уламо буданд, хонҳои мустабид ҷабру зулми худро ба дараҷаи ҷабру зулми арбоби давлати давран охир расонида наметавонишанд. Муллоҳои тақводор ва ҳаққонӣ аз назари шарият ҳаром будани риё, тамаллуқ ва хушомадгӯиро ба хон ва бекҳо медонишанд ва бинобар ин ба амир ва вазирҳо наздик нашуда, фурсат ба даст ояд, фақирро фуқароро ҳимоя ва муҳофиза мекарданд.

Уламои машҳури он замонҳо чашм дӯхтан ба илтифоти хонҳо он сӯ истад, ҳатто маблағҳои вақфро ҳам, ки аз тарафи хайротдиҳандагон ба уламо тахсис шуда буд, шубҳанок шумурда намегирифтанд ва маишати худро бо қувваи дастии худ таъмин намуда, ба халқ бемузд хизмат мекарданд. Масалан, шайх Абӯмансури Мотиридӣ умри худро бо дехқонӣ гузаронд, Бобои Порадӯз ва Мири Қуллол, ки аз ҷумлаи шайх ва уламои машҳур буданд, маишати худро бо кӯҳнадӯзӣ ва қуллолгарӣ таъмин менамуданд.

Уламо, ки аз хону бекҳо манфиат чашм надошт, табиӣ ба зулму ҷабри зиёди онҳо роҳ намедод, дар байни хон ва фуқаро ба риояти қонунҳои шарият кӯшида, дар андозу мо-

¹ Аз аввали ин боб дар дастнавис як саҳифа нест.

лиётгирӣ то ҳадди имкон мазлумонро мудофиа мекарданд. Ҳар хоне ҳам, ки ба қувваҳои сиёҳ такья карда, ҳукумат меронд, барои ҳифз ва давоми ҳукумати худ маҷбур буд, ки ба хоҳиши ин зумра уламо риоят намуда ва тавсияҳои онҳоро дар боран рафтори мулоим бо фуқаро ба эътибор бигирад.

Фосид шудани уламо ва истифодаи хонҳо аз ин

Хонҳо барои ба чашми уламо хуш вонамуд кардани худашон мадрасаҳои калон, хонақоҳҳо, китобхона ва ошхонаҳо сохтанд. Муносибатҳои ёфта, ба муллоҳои дараҷан ду ва се ва ба талабаҳои мадраса инъомҳо доданд, ба номи закот пулҳо тақсим карданд.

Бек ва бойҳои калон ҳам ба ин қорн хонҳо тақлид намуда, мадраса ва хонақоҳҳо бино карда, вақфҳо тахсис доданд.

Дар натиҷа дар Бухоро мадрасаҳо ва авқоф зиёд шуда, аз атрофи он ва дигар шаҳрҳои Туркистон ҳар сол ҳазорон талаба ба Бухоро ҳамъ шудан гирифт.

Як қисми ин толиби улум ошиқони ҳақиқии илм бошанд ҳам, аксари онҳо касоне буданд, ки маҳз манфиатҳои моддиро, аз қабли номи муфт хӯрдан, аз вақф ҳисса гирифтани ва баъди тамоми кардани мадраса дар навбати худ мударрис шуда то охири умр аз вақф таъмин кардани маишати худро дар назар доштанд. Ба ин восита аксари талабаҳо ба доираҳои ҳукумати ва даргоҳи бекҳои мадраса биникарда вобаста шуданд.

Ба зами ин хонҳо вақти ба мадрасаҳои калон мударрис таъин кардани ину он байни муллоҳои калон як навъ рақобат андохта, барои қорӣ намудани нуфузи худ ба муллоён роҳҳои гуногун меёфтанд.

Чунинчи аз хонҳои ўзбек Абдуллоҳи соли 996 ҳиҷрӣ [1588м.] дар Бухоро мадрасан ба номаш номидашударо бино кард.

Дар расми қушоди ин мадраса дар дарсхонаи он маҷлиси мунозирае барпо намуд. Ба ин маҷлис муллоҳои машҳури шаҳро ҳамъ карда худаш ҳам шахсан ҳозир шуд.

Худи хон маҷлисро қушода гуфт:

«Сардори муллоёни маҳаллии Бухоро муфассир мавлавӣ Садриддини Қосагаронӣ бо мавлавӣ Мирзочон, ки аз Шероз мусофир шуда омадааст, бо ҳам мунозира кунанд. Дар нати-

ча яке аз ин ду нафарро ба мударрисии мадраса таъйин мекунем».

Дар натиҷаи мунозира мавлавӣ Мирзочон, ки дар Бухоро мусофир буда аз хон ва аҳли дарбори он интизори химоят дошта фақат ба марҳамати инҳо паноҳ оварда буд, мударрис таъйин гардид.

Мавлавӣ Мирзочон, ки ба илтифот ва марҳамати хон ноил гардида, ба мадрасан вай мударрис таъйин шуда буд, ба муллоҳои дигар бартарӣ пайдо намуда, ихтиёри чадвали дарсхоро ба дасти худ гирифта, шарҳу хошияхон таълифкаркардан худро ба чадвал даровард ва ба дарсҳои ҳадис ва тафсир, ки рафиқаш дар онҳо тахассус ёфта буд, чандон аҳамият наметод.

Баъди вафоти мавлавӣ Мирзочон ҳам шогирдон ва мухлисони ӯ ин равиши таълимро ривоч дода, ҳар сол ба чадвали дарс таълими хошияи наверо афзуданд ва рафта-рафта таълими дарсҳои чун ҳадис ва тафсир тамоман аз чадвали расмӣ дарсҳои баромаданд.

Оқибат шарҳ ва хошияҳо ба ҳадде зиёд шуданд, ки ба масъалаҳои асосии ҳеч як илму фан навбат нарасида, муддати 18—20-солаи ҳаёти мадрасагии талаба ба омӯзиши дебоҷа ва хутбаю «Шарҳи Мулло» — хошияи Қутбӣ, шарҳи Аконди Насафӣ, Таҳзиб, Хикмат-ул-айн ва Мулло Чалол барин 5—6 китоб, ба хошияи онҳо ва ба хошияи хошияҳои онҳо сарф мешуд.

Фанҳои чун ҳисоб, ҳандаса, таърих, тиб ва амсоли инҳо ба номи худ нест шуда рафтанд.

Дар натиҷа: 1. Вақф ва мадрасаҳо афзуда аксарияти талабагон ба вақф вобаста шуданд.

2. Муллоҳои толиби чоҳу мансаб ба марҳамати хонҳо паноҳ бурданд.

3. Муллоҳои шӯхратпараст барои шӯхрати худ ва устодонашон ба чадвали дарс шарҳ ва хошияҳои таълифкардан худ ва устодони худро дароварданд. Дар натиҷа дар байни дарсҳои расмӣ ва илмҳои динӣ аз фанҳои ҳақиқӣ асаре намонд.

4. Харчанд ашхоси ба илмҳои динӣ ва фанҳои ҳақиқӣ ба таври ғайрирасмӣ тахассус пайдокарда ёфт шаванд ҳам, эътибори онон дар байни халқ кам шуда, ҷон онҳоро муллоҳои мавқоъ ва мансабдори хонпараст гирифтанд.

5. Агар вазифаи муллоҳои ҳаққонин собиқ маҳдуд кардани зулми хонҳо ва аз назари шариаат ҳимоя намудани фуқаро бошад, қори муллоҳои чоҳпарастии баъдина барои то-

лону торочи фукаро аз номи шарият роҳ ёфта додан ба зулм-кунандагон шуд.

6. Уламо, ки аз бобати динӣ — ба ғайри масъалаҳои таҳорату намоз, аз бобати фан — ба ғайри маълумоти дебочаи китобҳо чизе намедонистанд, ба ҳар чиз намедонистагини худ аз номи дин муқобил мебаромаданд. Табиист, ки халқи авом гуфтаҳои уламои расмиро қабул мекард.

7. Оқибат Бухоро дар назари халқи авоми Туркистон шӯҳрати илмӣ ва динии худро гумонакарда бошад ҳам, ин фақат аз шӯҳрати хушкӯнаборат шуда монд.

Ширкати хонҳо бо муллоён ва ба мулки хусусӣ таъдил ёфтани ҳуҷраҳои мадраса

Пас аз он ки хонҳои мустабид ба муллоён нуфуз пайдо карданд, гуё дар байни худ ширкати ташкил доданд. Хонҳо ба ҳимояи муллоён тақвият намуда, аз номи шарият ба фукаро ҳукмравӣ карданд, шӯришкӯеро, ки баъзан ба муқобили зулм бармеояд, «ёғӣ, осӣ» гуё паҳш мекарданд.

Масалан, аз амирони манғит амир Насрулло (Ботурхон) бо фатвои уламо ба Фарғона юриш кард. Муҳаммадалихонро кушт, Хӯқандро тороҷ кард.

Дар байни 20 сол ба Шаҳрисабз, ки ба муқобили зулм исиён карда буд, 32 сафар карда мардумро кушт, тороҷ кард. Дар натиҷа эли Кенасро тамоман поймол ва Шаҳрисабзро тасхир кард. Духтари беки Шаҳрисабз Кенас-хонум¹ бо зӯр ба худ зан карда ба Бухоро овард. (Ин зан барои гирифтани интиқоми қабилани худ ба гушӣ Ботурхон симоб рехта ӯро кушт. Ботурхон пеш аз марг он занро кушта, ҳасадашро ба ҳоҷи «Чилдухтарон» андохт).

Хонҳо ин корхоро ба тақвият ба нуфуз ва фатвои уламои расмӣ мекарданд. Уламо ҳам дар навбати худ дар паноҳи ҳимояи хонҳо, дар асоси яриғи [фармони] онҳо сардори дин гардида, ба фукаро нуфузи худро қорӣ мекарданд. Ҳар касе, ки бар зидди уламо сухане гуяд, ба шарият муқобил баромадагӣ ҳисоб ёфта, ба ҷазоҳои сахт гирифта мегардид, қатл ё сангсор мешуд.

¹ Айни дар бораи саргузашти Кенас-хонум очерки алоҳидае навиштааст. Куллийет, ҷ. V, саҳ. 222.

Чунончи, дар давраи амир Абдулахад, соли 1313 х. [1986 м.] як аробакашро ба сабаби дар сари пули кироя бо як-ду мулло чанг карданаш, бо фатвои уламо ба уштуре савор карда, бо сангу кулӯхҳо зада куштанд. (Касе, ки ба воқеаи аробакаше¹ сардорӣ мекард, Имод-маҳдуми. Чунбул — яке аз сардорони аксулҳаракатчиён буд, ки дар сентябри соли 1920 аз тарафи инкилобчиёни Бухоро эъдом шуд).

Дар таҳти ҳимояи хонҳо ихтиёри мадрасаҳои Бухоро тамоми ба уламон расмӣ супурда шуд. Уламон расмӣ ҳучраҳои мадрасаҳоро ба наздикон ва ба шогирдонӣ худ абадӣ мулки хусусӣ карда доданд. Талабае, ки ба ҳучрае соҳиб шуда буд, агар аз мадраса рафтани шавад, онро ба талабаи дигар ба маблағе мефурӯхт. Ба ҳамин тариқ ҳучраҳои мадрасаҳо дар андак вақт ба мулки хусусӣ табдил ёфтанд. Ин одати разилона, ки дар замони амир Хайдар, баъд аз соли 1216 х. [1799 м.] сар шуда буд, дар аҳди амир Насрулло ба қатори хариду фурӯши одди даромад. Дар даври амир Музаффар ва Абдулахад ҳеҷ як талабаи фақир аз мадрасаҳои машҳур барои истиқомат ҷой намеёфтагӣ шуд.

Муллоҳои калон, писарон ва наздикони онҳо, ҳатто давлатмандони судхӯре, ки бо муллоҳо дӯстӣ пайдо карда буданд, 5—10, ҳатто 40—50 ҳучраи мадрасаҳои хубро ба дасти худ медароварданд. Вақфҳои ба талабагон тахсис шудаи ин ҳучраҳо ҳаққи ҳалоли молиқони нави онҳо ҳисоб ёфта, ба кисаҳои медаларомад.

Дар ҳолате, ки талабагони фақир ба истиқомати хушк дар ин ҳучраҳо розӣ буданд, соҳибҳучраҳои золим ҳучраро ба онҳо муфт намедоданд. Ҳучраҳои мадрасаҳои хурд дар бадали хизматгории ва шогирдии ба талабагон ба орият [ба истиқомати муваққатӣ] дода шавад ҳам, ҳучраҳои мадрасаҳои калон ва машҳур ба талабагони истиқоматкунанда дар бадали як-ду ҳазор сӯм дода мешуд, ки ин маблағро «истіқоматгарав» меномиданд. Маънии «истіқоматгарав» ин буд ки ҳучра дар бадали маблағи муайян барои истиқомат ба талаба дода шуда, маблағи вақф боз ба кисаи соҳиби ҳучра медаларомад.

Агар аз сад талаба яке ба ҳучраи истиқоматнаш молиқ бошад ҳам, ба сабаби мӯхтоҷӣ маҷбур мешуд, ки вақфи

¹ Воқеаи Кудрати аробакашро дар «Ёддоштҳо» ҷ. III батафсил баён кардааст.

хучраашро дар бадали маблағи андаке ба он мулло ва бойҳои судхӯр бидиҳад.

Ана ба ҳамин тариқ, хучраҳои мадрасаҳои Бухоро бо маблағҳои вақфӣ онҳо ба дасти муллоҳои калон ва бойҳои судхӯр даромада монд, талабаи фақир на аз истиқомати хучра баҳра бурда метавонист, на аз маблағи вақф.

Дар натиҷа:

1. Чунон ки муллоҳои расмӣ ба қадри имконашон ба хонҳои мустабид ёри меоданд, хонҳо низ уламои расмиро хеле хуб ҳимоя мекарданд.

2. Ба ҳамин восита уламои расмӣ ба зами нуфузи маънавӣ ва рӯҳонӣ ба нуфузи моддӣ низ соҳиб мешуданд.

3. Уламо ва наздикони онҳо хучраҳои мадрасаро ба моликияти худ дароварда рафта-рафта ба миллионҳо воридоти вақф низ соҳиб шуданд.

4. Мулкҳои вақф, ки хариду фурӯшашон бо ҳукми Қуръон ва шарҳат қатъиян манъ буд, барои маърифати муллоҳои калон шаръӣ ва ҳалол шумурда шуд.

5. Азбаски ҳаёти моддӣ ва маънавии талабагон ба муллоҳои бадахлоқи мазкур супурда шуда буд, ҳаёти илмӣ Бухоро бо истиқболи он тамоман маҳв шуда рафт.

Пароканда кардани китобҳо аз китобхонаҳо

Ба сабаби аз замонҳои қадим як маркази илмӣ будани Бухоро тамоми китобҳои машҳури олами инсон дар он ҷо ёфт мешуданд. Бинобар дар он вақтҳо набудани матбаҳо тамоми китобҳо ё аз тарафи ошиқони илм ё ки бо пардохти пул бо қалами котибон рӯнавис шуда буданд.

Ба сабаби гарон будани китоби дастнавис ҳар як ҳаваскори мутолеа, хусусан омӯзандагон ба китоби даркорӣ соҳиб шуда наметавонишанд. Бинобар ин ба маъно, ки акнун дар Аврупо мавҷуд аст, дар назди ҳар як мадраси машҳур китобхонаҳои умумӣ таъсис ва дар он ҷо китобҳои даркорӣ ҷамъ оварда буданд. Истифода аз ин китобхонаҳо ба ҳар талаба ва ба касони дигар маҷбурӣ буд. Барои аз нав ҷузъбандӣ кардани китобҳои варақхояш дариду аз ҳам пошида ва харидани китобҳои нав маблағи маълуме аз вақф тахсис дода шуда, барои нозирони китобхонаҳо низ вақфи махсус ҷудо шуда буд. Ба ин китобхонаҳо то ҷӣ андоза аҳамият дода шуданиаш аз ин маълум мешавад, ки китобхонаи мадраси Говкушон барои

ислохи китобҳои даридаву пошхӯрда солона аз маблағи вақф понздаҳ ҳазор сӯм (бо нархи пули пеш аз мухорибаи ҷаҳонӣ) маблағ дошт.

Дар мадрасаҳои Бухоро қариб 20 китобхона буда, аз инҳо китобхонаи «Дор-уш-шифо» махсус бо китобҳои тиб пур буд.

Чунонки дар фаслҳои боло муфассал навиштем, баъд аз ҷайрон шудани ҷадвалҳои дарс, баъди аз хурофот иборат шуда мондани дарсҳои расмӣ, ба омӯзиши як қисм шарҳ ва хошияҳо мунхасир [маҳдуд] шуда мондани таълим ҷои истифодаи баъзе шогирдонии мустаид ҳамин китобхонаҳо буданд. Ба шарофати китобхонаҳо баъзан олимҳои фозил ва ҷомеъ ба воя расида, ба рафтори худҳои онан уламони расмӣ ва ба ҳаракатҳои худсаронан арбоби ҳукумат муқобил мебаромаданд, ҳеч набошад, норозигии худро аз ин ҳаракатҳо баён намуда, кайфи гурӯҳҳои мустаидро паронда меистоданд.

Чунончи, дар даври амир Хайдар олимони тотор Курсовӣ баъди уламони расмиро танқид карданиш тақфир (ба кофирнаш фатво дода шуда) ва ба ғайри ҳукми шуда буд. Ӯ аз Бухоро гузашта, ба зӯр ҷои ба саломат бурд.

Дар аҳди амир Насрулло ба домулло Хочиби хучандӣ баъди уламони расмиро танқиднаш дарсгӯӣ маъ шуд. Моли мулки Қозӣ Абӯсаиди самарқандӣ мусодира ва худаш аз Самарқанд ба Бухоро кӯчонда шуд.

Домулло Фазли ғичдувонӣ, Муъминхочаи вобқандӣ, мулло Худойберди бойсунӣ, домулло Марҷонии қазонӣ аз уламони расмии Бухоро ва аз ҷадвалҳои дарс норозӣ бошанд ҳам, зери фишори саҳти истибод қоре қарда натавонистанд. Лекин Шаҳобиддини Марҷонӣ баъди ба Қазон баргаштаниш усули ва тартиботи Бухороро қушоду ошқоро танқид қарда, ба мардуми Тотористон аҳволи ҳақиқии Бухороро фаҳмонида тавонист.

Инак, ба ҳамин сабабҳо аҳли истибод ба фикри барҳам додани ин китобхонаҳо афтоданд. Ба таври худ ваҷҳе ёфта, дар аҳди амир Насрулло ба воситаи раиси Бухоро Раҳмонберди-маҳдум китобхонаҳоро барҳам доданд.

Раҳмонберди як қисми китобҳоро ба хазинаи подшоҳӣ бурда, дарашро қулф қарда монд, як қисмиро ба муллоҳои расмии қалон тақсим қарда дод. Бо ҳамин ошқонии илм ва шогирдонии мустаид аз мутолға маҳрум шуданд.

Дар натиҷаи ин «тадбир» роҳи ба таври хусусӣ «одам» шудан ҳам баъта шуд.

Маблағи вақфи китобхонаҳо ва бинои онҳо ба маҳдумҳои фосиқ тақсим дода шуд.

То рӯзҳои инкилоб дар бини китобхонаҳои мазкур фарзандони қозикалон, раис, аълам, охунд ва дигарон бо пули вақф маҷлисҳои бачабозӣ ва майхӯрӣ барпо мекарданд.

Баъди он ки роҳи Бухоро барои аврупоён кушода шуд, як қисми китобҳои нодире, ки дар хонаҳои уламо буд, аз тарафи писарони исрофкор ва шахватпарастии онон ба китобдӯстони аврупоӣ фурухта шуд. Китобҳои, ки ба хазина андохта шуда буданд, аз рутубат пӯсида аз ҳам пошида ва нобуд шуданд.

Ба ҳамин тариқ, як қисми китобҳои мавҷуд дар Бухоро бо номи худ нест шуда рафт.

Муомилаи қозӣ ва раисҳо бо амир ва бо халқ

Дар бобҳои гузашта гуфта шуд, ки хонҳои мустабид бо уламо ширкат карда, ҳар як ба ҳисоби худ ба толону торочи халқ пардохтанд.

Дар ин давр қозӣ ва раисҳо ба амирон хушомадгӯӣ карда, аз қорҳои ношонистон онон чашм пӯшида, ба ҳисоби худ халқро тороч мекарданд, лекин шахсан ба амир пул ёфта намедоданд. Ин ҳол то охири давраи амир Насрулло давом кард.

Аммо дар давраи амир Музаффар қор тамоман ранги дигар гирифт. Қозӣ ва раисҳои, ки дар Бухоро ва тавобен он ба ин вазифа таъйин мешуданд, маҷбур буданд, ки ҳар сол ба ҳуди амир ва ба аҳли дарбор як миқдор ашёи ҳадья ва тақдим намоянд.

Масалан, як мулло ба як шаҳр ё туман қозӣ ё раис таъйин мешавад. У ярлиқи амирро ба саллаиш халонда, ба ҷои маъмурияти худ рафта, дар навбати аввал чанд бӯғча ҷома ва либосҳои дигар, аспе бо абзолаш ва ин қабил чизҳоро ба номи «шукрона» ба амир «тортуқ» мекард.

Ба ғайр аз ин дар ҳар ид ба тақдим кардани чунин тортуқҳо маҷбур буд. Дар баробари ҳадьяҳо ба амир ба аҳли дарбор ҳам — ба ҳар як ба эътибори дараҷаашон ҳадьяе мефиристонд. Баъди маъзул шудан ҳам як бор ҳадья тақдим мекард.

Дар даври амир Абдулаҳад мансабҳои қозигӣ ва раисӣ тамоман ранги иҷораро гирифт. Ин мансабҳо одатан ба тариқи музояда [кӣ зиёд] фурухта мешуданд. Маблағҳои мазкур сол ба сол меафзуд ва ҳар раис ва қозӣ мувофиқи маблағи додаш дар хизмат давом кунонида мешуд.

Қозӣ ва раисҳо ин маблағҳоро аз кучо меёфтанд?

Аз рӯи шарият аз байтулмоҳ, яъне аз хазина таъмин шудани маишати адоқунандагони ин хизматҳо лозим меомад, вале масорифи инҳо ба гардани раиҷат [фуқаро] бор шуд, ба зами ин онҳо маҷбур шуданд, ки аз раиҷат пул ҷамъ карда, ба амсор бидиҳанд. Қозихо аз ҳар ҷанҷол ва даъво ба қадре, ки метавонистанд, маблағ [пул] рӯёнда, як миқдори оро ба амир ва ба аҳли дарбор меоданд. Мулозим ва навқархон қозӣ ҳам ба ҳисоби худ фуқароро толон карда, як миқдори оро ба ходимони даруни хонаи қозӣ меоданд.

Аммо раисҳо, ки ба муҳокимаи даъво ҷанҷол дахл надоштанд, ва вазифаашон фақат эҳтисоби шаръӣ [назорат ба иҷрои аҳкоми шарият] буд, пул ёфта аз худ кардан ва ба амир доданашон бо роҳҳои хеле масҳараомезе ба амал меомад.

Масалан, раис барои адои намози бомӯҳ ба ягон масҷид мерафт, мулозимонаш дар он атроф ба ҷустуҷӯ даромада, якду марди бадбахти қоҳилнамоз [дар адои намоз бепарво]-ро дошта меоварданд. Раис баъзе масъалаҳои диниро аз ӯ меурсид, табиист, ки ӯ ҷавоб дода наметавонист, пас раис ӯро таъзир намуда [шаллоқ зада] ба ҳабс меандоخت. Баъд як миқдор пулашро гирифта, ӯро ба мактаб мефиристод, мактабдор ҳам насбаи худро мегирифтӣ он маълуми бечора озод мешуд.

Раис қиморбоз, бедонабоз, мургбозҳоро дастгир карда, пул гирифта озод мекард. Агар қиморбоз ва бедонабозҳои ҳақиқӣ ёфт нашаванд, барои пул ситондан ҳар рӯз 5—10 бечораро бо тӯҳмат ҳабс мекард.

Раис бо нонвой, қассоб, баққол ва бо дуздони бозорӣ шарик буд. Хулоса, ба ҳар разолате, ки бошад, ҳароҷоти худро ёфта мегирифт ва ба амир ҳам меод.

Дар ин мавридҳо қасоне, ки пул надода, андак гарданшаҳӣ мекарданд, ба ҳукми шарият ва амир муқобил баромадагӣ ҳисоб ёфта, ба ҷазоҳои сахт дучор мегардиданд.

Арбоб ва оқсақолҳои кент ва маҳаллаҳо низ бо қозӣ ва раисҳо шарик шуда, маишати худро аз қисми фуқаро таъмин мекарданд.

Дар омади гап иро ҳам дар ин ҷо гуфта гузаштанамон лозим аст, ки ба ҳеҷ як маъмури Бухоро аз хазина маош дода намешуд, ҳар як маъмур ба қадре, ки мехост, ба қадре, ки гирифта метавонист, аз халқ пул меситонд.

Масалан, миришаби Бухоро аз хазина маош нагирифта, шаҳро муҳофиза мекард, қариб дусад нафар маъмури хурди то-

беи миршаб ҳам мохона намегирифтанд. Миршаб ба замми сер кардани шиками ҳамин қадар одам, ҳар сол ба амир ҳам як миқдор пул ёфта меод.

Даромади расмии миршаб аз амрадон (қувонҳо) буд. Ин қувонҳо бо хати миршаб ба маҷлисҳои базм рафта, панҷяки даромади худро ба миршаб меоданд. Даромади ғайрирасмии миршаб аз занони ғоҳиша ва аз дуздон буд.

Мадохил ва махориҷи ҳукумати Бухоро

Азбаски маҳалли мадохил ва махориҷи як мамлакат ба аҳволи сиёсӣ ва иқтисодии он таъсири зиёд дорад ва вазъияти сиёсӣ, иқтисодии ҳар як мамлакат аз амилҳои муҳимми иқтисодии сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар он аст, вақти навиштани таърихи иқтисоди Бухоро, ба таври мухтасар ҳам бошад, нишон додани маҳалли мадохил ва масориғи ҳукумати амир лозим мебошад.

Мадохили ҳукумати амири Бухоро расман ва асосан аз хироч ва закот буд. Хироч аз заминҳои қорам гирифта шуда, закот аз молҳои тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ, аз рама ва ғалаҳои дар даштҳо чаранда гирифта мешуд.

Дар замони амир Музаффар бо раҳнамони қозӣ Садрӣ дин ба бозорҳо ба номи «аминона» андозе вазъ карданд.

Хироч, ки дар замонҳои собиқ дар миқдори муайян ва сабуктаре гирифта мешуд, дар замонҳои охир ба дараҷаи гирифтани тамоми маҳсули деҳқон расида буд.

Закот, ки шаръан сола як бор аз рӯи инсоби муайяне (ҳадди маълуми мол, ки додани закот бар он вочиб аст) гирифта мешуд, вақтҳои охир сола даҳ бор ҳам гирифта шуд. Аз мардикороне, ки пулашон ба сад танга ҳам намерасид, закот гирифта шуд.

Ҷунончи, моҳи июли соли 1914 дар Чорҷӯй будам. Шабе дар Девонабоғ дар закотхона меҳмон шудам. Нисфи шаб одамони закотчи қариб бист нафар мардикори туркмени чорҷӯиро, ки аз поёни Ашқобод фаромада буданд, ба закотхона оварданд ва то эзор ва эзорбанди ин бечорагонро кофта, аз баъзе 10, аз баъзе 20 рупия пул ёфтанд. Баъд номи ҳамаи ин фалокатзадагонро ба рӯйхат дароварда, «ҳамаи шуморо ба сабаби пинҳон кардани пулҳоятон аз закот ба зиндон мефиристем», гуфта тарсонданд.

Баъди яке аз одамони закотчӣ ба миён даромада, оксақ-қоли карда гуфт:

— Бекбобо, ин дафъа аз гуноҳи инҳо гузаред, минбаъд ин хел гуноҳро намекунад.

Закотчин бек гуфт:

— Хуб, ин дафъа гузашт мекунам, аммо боз ба даст афтанд, ба чаноби оли арз карда, 75 чӯб занонда ба зиндон меандозам,— ва ба дастӣ ҳар кадом аз пули худашон дурупиягӣ дода,— равед, чаноби олиро дуо кунед,— гуфта, ба мардикорҳо рухсати рафтан дод ва пулхоро ба ҳамёнаш андохт.

Аз рӯи таҳқиқ маълум шуд, ки инҳо ду моҳ боз дар Марв мардикорӣ карда, барои дидани зану фарзандонашон ба Чорчӯй омада буданд.

Ин буд роҳи закот чамъ кардан!

Манбаи дигари воридоти мамлакат аз тортук [ҳадья]-ҳои қозихо, раисҳо, миршабҳо ва аз ин қабил маъмурон буд.

Ба ҳисобҳои тахминӣ с. 1913 даромади ҳукумати Бухоро 30 миллион сӯм буд. Ин маблағ фақат ҳисоби маблағе буд, ки ба хазинаи амир мебаромад, пулхое, ки маъмурон ва одамони онҳо аз халқ мегирифтанд, ба ин намерояд.

Масорифи асосии ҳукумати Бухоро маблағҳое буд, ки ба сарбоз ва элнӯкарҳо пардохта мешуд.

Пеш аз инқилоби соли 1917 сарбози амир шаш ҳазор нафар буда, моҳона ва дигар харочоти онҳо як миллион сӯм тахмин мешуд. Элнӯкарҳо ҳазор нафар буда, харочоташон тахминан сад ҳазор сӯм буд. Хилъат ва маблағҳое ҳам, ки ба саркардагони ба тақоуд [нафақа] баромада ва муллоҳо дода мешуд, тахмин соле як миллион сӯм буд.

Ба ҳамин ҳисоб масорифи умумии амир солона ду миллиону дусад ҳазор сӯм буда, харочоти дигар, зебу ороиши дарбор ва разолатҳое аз қабилҳои ишратҳои шабонаи маҳсус буданд.

Ба маъмуриҳои идораҳои мулкӣ, ба хидматгориҳои дарбор, ба қозӣ, раис ва бекҳо ва ба одамони онҳо ҳеч маоше дода нашуда, тамоми маишати онҳо ба таври ғайримаҳдуд ба гардани фуқаро бор мешуд.

Аммо барои соҳиби аслии мамлакат — барои халқ, ки хазинаи ҳукуматро пур ва шиками тамоми маъмуриро сер мекард, як пул ҳам сарф намешуд.

Ба корҳое аз қабилҳои маорифи халқ, ниғаҳдорни тандурустӣ, таъмири роҳҳои умумӣ, тақсими об, дастгирӣ ба камба-

ғалон ва ёрӣ ба дехқонон пул сарф кардан он сӯ истад, ҳатто номи ин қабил масъалаҳо ҳам дар мён набуд.

Хулоса, аз 30 миллион сӯме, ки ҳар сол чамъ мешуд, як қисмаш фақат ба айшу ишрати амир сарф шуда, дигараш барои муҳофизати тахти амирӣ аз шӯришу исёнҳои эҳтимолӣ мардум захира мешуд.

Дар ҳукумати Бухоро ҷунонки ҳеч як идораи мунтазама набуд, дафтари мадохил ва махориҷи мунтазама низ вуҷуд надошт. Бинобар ин тамоми рақамҳои дар боло нишон додашуда тахминӣ ва қиёсӣ мебошанд. Инро низ бояд қайд кард, ки ин ҳисоби боло ба пеш аз инқилоби мартӣ 1917 оид мебошад, пас аз ин бо зиёд шудани мадохил барои сарф кардан ба зидди инқилоб махориҷ низ зиёд шуд.

Тайёри ба инқилоби илмӣ ва иҷтимоӣ

Мо дар ин боб баъзе қасонро, ки ба тайёрии инқилоби илмӣ ва иҷтимоӣ сабаб гардидаанд, зикр карда мегузарем.

Ҷунонки дар боло ишора карда гузаштем, қасоне, ки фасоди мадрасаҳо, вайронии чадвалҳои дарс, беадолатии иҷтимоӣ, зулм ва хиёнатҳо дар идораҳо ва ба дари ҳукуматро медонистанд ва дар ин бора фикр мекарданд, гоҳ-гоҳ пайдо шуда бошанд ҳам, ба ғайр аз дар дил нигоҳ доштани ин норозигӣ ва аз халқу ҳукумат рӯй гардонда ғушанишини шудан, қорё накарда ё ин ки қарда натавониста буданд.

То охири даври салтанати амир Музаффар ҳол ба ҳамин минвол буд.

Ана дар ҳамин вақтҳо аз уфуқи тираи Бухоро чун ситораи саҳаргоҳӣ, ки дар поёни шабҳои тор дурахшону тобон зоҳир мешавад, ситорае дурахшид. Ин ситора Аҳмад-маҳдуми муҳандиси Дониш буд, ки ба Аҳмади Қалла шӯҳрат дошт.

Аҳмад-маҳдум дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил карда бошад ҳам, бо талаби ишқе, ки ба илм дошт, бо дарсҳои расмӣ қонеъ нашуда, илмҳои аз қабилҳои пучум, ҳайат, ҳандаса ва ҳисоб бо ташаббуси шахсии худ аз мутахассисонаш омӯхта, ба туфайли заковат ва истеъдодаш дар ҳар як аз ин илмҳо тахассус пайдо карда буд. Ба ғайри инҳо ба илмҳои динӣ, қуръон, ҳадис, ба шеърӯ адабиёт, ба таърих ва тарҷуман аҳвол [тарҷуман ҳоли бузургони гузашта] ва ба дигар ҷузъиёти илмҳо маҳорат пайдо карда буд.

Одатан, ҳар қасе, ки ба як ё ду фан тахассус пайдо кар-

дааст, фақат муқаддамот ва мавзӯоти фанҳои дигарро меоданаду бас. Аммо Аҳмад-махдум алломае буд, ки дар муҳити ториқе чун Бухорон он давра, замоне, ки аз асбоби анҷом ва адабиёти нави илмӣ дараке набуд, ба чандин фан таҳассус пайдо карда буд.

Аҳмад-махдум дар солҳои 1232 ҳиҷрӣ таваллуд ёфта, дар даври амир Музаффар касби дониш карда ба камол расида буд.

Ин зот бо вучуди донишаш дар чанд соҳаи илм дар назди амир, ки гирифтори ҳаёлот буд, ба сифати мунаҷҷимӣ шӯҳрат ёфт. Амир ӯро чун мунаҷҷим ҳурмат мекард, ҳар вақт ҷиғунагии толеи худро аз ӯ пурсон мешуд.

Аммо Аҳмад-махдум ҳаргиз аз таҳти дил ба амир хизмат накард, роҳи хушомадгӯӣ ва тамаллуқро пеш нагирифт, балки дар мавридҳои муносиб фасоди усули идораи Бухоро, хиёнат ва ғадри аҳли дарбор, сохтакориҳои муллоёнро гоҳо бо ишорат ва гоҳо бо сароҳат ба амир маълум карда истод. Аҳмад-махдум бо ин қонег нашуда, ҳамеша ба атрофи худ якчанд уламо ва талабагони мустандро ҳамчун карда, аз фасоди замона ғап мекушод, бо роҳи шӯҳӣ ва ханда ба қушодани фикри онон мекушид.

Аҳмад-махдум фозил ва олими дараҷаи аввал бошад ҳам, дарсгӯӣ накард, аз дарсҳои расмӣ шогирд қабул нанамуд ва ба эътирозқунандагон дар ин бора фасод — вайронии мадрасаҳо ва дарсҳои расмиро фаҳмонда истод.

Аҳмад-махдум дар навиштани назм ва насри содда хеле моҳир буд. Баъзе фикрҳои ӯро ки дар дил дошт, бо тақрир [гуфтан] иктифо накарда, ба таври парешон дар дафтарҳо бо назму наср навиштааст.

Муҳимтарин ва аз ҷиҳати танқид бераҳмонатарин асари Аҳмад-махдум «Наводир-ул-вақоъ» ном китоби ба тариқи роман навиштаи ӯст.

Ин китоб (дастнавис) аз 750 саҳифа иборат буда, мунаҷҷимӣ аз ҳикояҳои парешон, аз саргузаштҳои оддӣ ва аз баъзе мақолаҳои илмӣ иборат аст.

Мақсади асосӣ аз таълифи ин китоб қушода додани ҷиҳатҳои вайронии ҳаёти Бухоро ва нишон додани роҳи ислоҳи онҳо буда, ки муаллиф ба ин мақсад пурра муваффақ шудааст.

У аз аҳволи уламо, қадвали дарсҳо, тарзи идораи амир, аҳволи қозӣ ва раисҳо сар карда, то муносибатҳои онлави — қанҷоли арӯсу модаршӯйро танқид кардааст.

Пеш аз Бухоро омадани матбуоти Русия ва Туркия ба қу-

шода шудани фикри баъзе касон ҳамин китоб сабаб шуда буд. Ин асар соли 1300 х. [1883 м.] навишта шудааст. Лекин бинобар чоп нашудан ва бинобар мумониати истибдоди амир истифода аз ин китоб дар доираи маҳуде монд.

Хотираҳоям дар бораи Аҳмад-маҳдум

Солҳон 1310 хичрӣ [1885] буд. Ман, талабаи ҷавон дар Бухоро, дар мадрасаи Мир Араб истиқомат доштам. Аҳмад-маҳдум дар ин мадраса хучрае дошт. Баъзан ба хучрааш меомад. Гоҳе шабҳо дар ин ҷо монда, шабонгоҳ ба боми мадраса баромада, ситораҳоро тарассуд [дидбонӣ] мекард. Гирифтани мохро пешакӣ хабар дода, худаш дар боми мадраса дар интизори сар шудани кусуф менишаст.

Аҳмад-маҳдум марди болобаланду каллакалон буд (бинобар ин ӯро Аҳмади Қалла мегуфтанд). Гарданаи андак борик ва дароз буд. Бинобар ин сараш ҳама вақт ба як сӯ монд шуда меистод, вақти гап задан забонаш андак мегирефт ва хеле бо асабият гап мезад.

Вақти роҳ гаштан ба дасташ асо мегирефт. Хайбату салобати зиёд дошт, ба ҳадде, ки вақти дучор омадан бо вай чи дӯст ва чи душманаш бо эҳтироми тамои таъзим мекарданд. худаш ба касе илтифоти дурусте накарда, аз таъзиму эҳтиромкунандагон тағофул карда мегузашт.

Бори аввал фасли тобистон, мавсими тутпазӣ буд, ки баъзе мударрисҳо ва муллоҳои пешқадам ба боғи Аҳмад-маҳдум ба тутхӯрӣ рафтани шуданд. Ман ҳам ба онҳо ҳамроҳ шуда рафтам. Хидматгори Аҳмад-маҳдум меҳмонони ноҳондари нағз қабул кард, тут афшонда овард ва баъд бо ширбиринҷ зиёфат кард. Худи соҳибхона беморнашро бахона карда, ба назди меҳмонҳо набаромад.

Дар хонае, ки мо нишаста будем, дар як гӯша дутор, таи-бӯр барин асбобҳои мусикӣ ва дар як сӯ ду кураи замини [глобус] меистод. Муллоҳо вақти хӯрок хӯрдан ба кураҳо ба таҷҷуб нигариста, пичир-пичир карда, дар бораи кофирии Аҳмад-маҳдум ба ҳамдигар чизҳои мегуфтанд. Ман ҳам аз беҳабарӣ ва бинобар ихлос ва эътиқоде, ки ба муллоени пешқадам доштам, ба ин гапҳо бовар карда, Аҳмад-маҳдумро кофир гумон мекардам.

Моҳу солҳо гузаштанд ва соли 1314 [1889] Аҳмад-маҳдум аз дунё гузашт.

Агар фаромӯш накарда бошам, солҳои 1316 ё 17 х. буд, яке аз мухлисони Аҳмад-маҳдум, яке аз уламои тараққипарвари ҳозираи Бухоро қози Мирзо Муҳаммадшарифи садр¹ китоби «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмад-маҳдумро китобат кунонида, тасхеҳ ва муқобилаи онро аз рӯи дастхати худи муаллиф ба ман ва ба шарикдарсам Абдувоҳиди Мунзим супорид. Ба ин муносибат ман китобро аз аввал то охир хонда баромадам ва аз он лаззати зиёд гирифтам ва такрор хондам. Баъд аз ин фаҳмидам, ки чаро Аҳмад-маҳдумро кофир мегуфтанд. Ӯ дар ин китоб муллоҳои расмиро бераҳмона танқид карда, фасоди байни умаро ва уламоро кушода, нуқсонҳои усулҳои дарс, беарзиш ва нодаркор будани аксари чизҳои дар мадраса хондашавандаро нотарсона навишта будааст.

Ана барои ҳамин ӯро кофир мегуфтаанд! Баъд аз ин кӣ будани Аҳмад-маҳдумро шинохтам ва назарам ба муллоҳо ва ба дарсҳои мехондагиам дигар шуд.

Хулоса, дар сояи мутолеаи ин китоб дар фикрам тағйироте пайдо шуд.

* * *

Аз муосир ва мусоҳибони Аҳмад-маҳдум машҳуртарини касоне, ки ба авзон Бухоро бо назари танқид нигоҳ мекарданд, соҳибкамолоне аз қабиле Шариф-маҳдуми Мӯътасим, Исо-маҳдум, Иноят-маҳдум, Яҳъёхоҷа, Қорӣ Абдулмачиди Зуфунун, мулло Шарифи Соат ва Мирзо Сомӣ буданд.

Шариф-маҳдум дар даври салтанати амир Музаффар аз Бухоро гурехта дар Истамбул истиқомат мекард.

Исо-маҳдум ва Иноят-маҳдум ҳам дар аҳди амир Музаффар аз Бухоро гурехта, замони Абдуаҳад боз ба Бухоро баргашта бошанд ҳам, умрашон то охир дар гирифтории ба ғзаби амир гузашт.

Яҳъёхоҷа ва қорӣ Абдулмачиди Зуфунун худро ба девонагӣ зада, дар либоси девонавор бисъёр чиз ва рӯйдодҳоро ба хости дил танқид карда, аз дунё гузаштанд.

Домулло Шарифи Соат ривоче наёфта бо соатсозӣ умргузаронида аз олам рафт.

Мирзо Азими Сомӣ дар даври амир Музаффар дар ҷанг бо Русия дар сафҳои ҷанг ба сифати вақоеънигор ҳозир будааст. Баъд аз он ҳам дар аҳди Музаффар ва Абдулаҳад ҷандоле ба дарбор муншигӣ карда, оқибат ба сабаби танқидга-

¹ Садри Зиё дар назар аст.

риаш дар айёми пиронсолагӣ аз дарбор ронда шуда гуруснаву бараҳна, ба як пора нон мӯхтоҷ шуда мурда рафт.

Мирзо Азим дар иншо ва таҳрир хеле моҳир ва аз воқеаҳои таърихӣ огоҳ буд. То охири умраш аз мутолеаи осори таърихӣ ҳудо нашуд. Худаш низ осори таърихия, аз он ҷумла таърихи сулолаи манғитиёро навишт. Бар хилофи таърихнависони кӯҳнаи дарборӣ ҳақиқатҳои талхро аз касе натарсида кушоду ошкор ба қалам овард.

Инак, бо таъсири ин қабил қасон дар аввалҳои аҳди амир Абдулаҳад, дар як доираи маҳдуд ҳам бошад, аломатҳои таъриӣ ба инқилоби илмӣ иҷтимоӣ зоҳир шудан гирифт.

Соли 1312 ҳ. [1894] аз уламои Бухоро домолло Иқром ва Иваз ба Ҳинҷоз рафта омаданд. Ин ду нафар аз сафарӣ ҳаҷ чашмбаста рафта наомада, балки аз ин сафар хеле ибрат гирифта баргаштанд.

Домолло Иваз тарзи таълимашро як дараҷа ислоҳ карда, шарҳ ва хошияҳои бемаъниро аз ҷадвали дарси худ баровард.

Домолло Иқром амир, вазир, муфти ва қозихо, уламо ва ҷадвалҳои дарсро рӯйро ба танқид кардан гирифт. Қорҳои нодурусти молло ва муфтиҳоро дар маҷлисҳо фош карда, ба рӯяшон мезад.

Ба ҳамин тарик, дар байни талаба ва уламо кам ҳам бошад, ҳаяҷоне барангехт.

Таъсири инқилоби соли 1905-и Русия ба Бухоро

Дар солҳои, ки аҳвол дар Бухоро ба тарзи дар боло зикршуда мегузашт, ҷанги русу япон сар шуд. Ба тӯфайли ин ҷанг газетҳои «Тарҷумон», ки гоҳ-гоҳе омада меистод, зиёдтар паҳн шудан гирифт. Аз Ҳиндустон маҷаллаи «Ҳабл-ул-матин», аз Миср «Чеҳранамо» ва «Парвариш» барин маҷаллаҳои форсӣ омада, ба қасоне, ки барои огоҳӣ аз хабарҳои ҷанг газет мехонданд, фикрҳои дигар низ илқо мекарданд.

Дар натиҷаи ҷанг инқилоби соли 1905 сар шуда мусулмонони Русияро, ки омода шуда буданд, якбора ба шӯр овард. Дар ғӯшаҳои гуногуни Русия бо номҳои мухталиф ба туркию тоторӣ газетаҳо нашр шудан гирифт. Табиӣ ин газетаҳо ба Бухоро ҳам омада, ба як қисми аҳолии каму беш фикрҳои нав меоданд. Дар байни одамони оддӣ низ қасони назаркунанда ба аҳволи олам пайдо шудан гирифтанд.

Лекин ин фикр ва ин назарҳо дар доираи маҳдуди байни

газетхонҳо мемонданд. Аксарият газетхонҳоро «бобӣ»¹ ва газетхоро «китоби бобиён» меномиданд.

Лекин аҳвол ба ин минвол намонд. Аз соли 1905 то 1908 вазъият хеле тағйир ёфт. Дар байни ин солҳо матбуоти турку тотор, Истамбул, Миср ва Ҳиндустон дар Бухоро хеле хуб кор кард. Хусусан китоби ба форсӣ таълиф ёфтаи «Саёҳатномаи Иброҳимбек»² дар Бухоро паҳн шуд.

Ин китоб доир ба аҳволи Эрон навишта шуда бошад ҳам, ҷойҳои танқиднаш айнан дар Бухоро низ буданд. Бинобар ин мутолиаи ин китоб низ ба дигаргунии фикри баъзе касон сабаб гардид.

Панҷ-шаш нафар ба номи «тараққипарвар» ва «ислохотхоҳ» ба воя расиданд. Машхуртарини ин гурӯҳ Бӯрибой, Мирхон Порсозода. Қорӣ Бурҳон, Мирзо Муҳиддин Мансурзода³ буданд.

Қор ба ин ҳол расида буд, ки дар Бухоро масъалаи мактаб ва низоъи чадику қадим баромада монд.

¹ *Бобӣ* — ҷараёни нави динӣ дар Эрон, ки асосгузораш Муҳаммадалини Боб (1819—1850) буда, пайравонаш саҳт таъкиб мешуданд.

² «*Саёҳатномаи Иброҳимбек*» — романи ҳаҷвӣ, асари Зайнулобидини Мароғай (вафот 1910), ки дар он бетартибихон сохти иҷтимоӣ ва тарзи идораи давлати Эрон дар охири асри ХХ тасвир ёфтааст.

³ *Бӯрибой, Мирхон Порсозода, Қорӣ Бурҳон, Мирзо Муҳиддин Мансурзода* — равшанфикрони мӯътабар ва кӯҳансоли Бухоро дар аввали асри ХХ.

ҚИСМИ ДУЮМ

(1326—1335 хичрӣ,
1908—1917 мелодӣ)

МАСЪАЛАИ МАКТАБ

Ба шӯр омадани инкилоби Бухоро аз масъалаи мактаб сар мешавад.

Чунонки иштирок кардагон дар масъалаи мактаб аз роҳбарони инкилобиёни Бухоро буданд, муқобилони мактаби усул ва тартиби нав низ аз сардорони ақсулинкилобчиёни Бухоро буданд. Бинобар ин ба касоне, ки ба таърихи инкилоби Бухоро нигаристан меҳоҳанд, ба масъалаи мактаб ва ба низои чадиду қадим диққат доданишон лозим аст.

Дар байни мусулмонони Русия, аз соли 1883, аз ибтидои нашри газетаи «Тарҷумон» масъалаи мактаб ба майдон баромада, то соли 1908 дар ғӯшаҳои гуногуни Русия аз тарафи мусулмонони тараққиқарвар мактабҳои усули нав (чадида) кушода шуда бошанд ҳам, то соли 1908 дар Бухоро сухане дар бораи мактаб ва ислоҳи мактабҳо дар миёна набуд.

Дар аввалҳои соли 1900 мулло Ҷӯрабон пирмастӣ (тумани Бухоро) ном шахс мактабҳои нави Русияро дида омада, дар гузари Пўстиндўзони Бухоро мактаби хусусие кушода, «дар 4—5 моҳ саводи ҳар касеро мебарорам» гуфта даъво мекарда бошад ҳам, ба гапаш касе аҳамият наметод ва «аз тичорат зарар дида, сарносӣ шудааст», гӯён бар ӯ механдиданд. Бӯрибой, Мирхон ва қорӣ Бурхон барин хонандагони газетаи «Тарҷумон» ҳар қадар кӯшида мардумро ба ин мактаб ташвиқ карда бошанд ҳам, суде набахшид. Бинобар ин мактаби мулло Ҷӯрабой худ аз худ баста, нест шуда рафт.

Соли 1907 бо ташаббуси мулло Низом Собитов ном тотор дар хонааш барои тоторбачагон мактабе кушода шуд. Ба ин мактаб аз муаллимони фаъоли Қазон Абдурахмони Саидӣ¹ (бародари калонии Қарим Саидӣ) муаллим таъйин шуд. Соли аввал дар ин мактаб фақат 10—12 нафар тоторбачаҳо мехонданд.

¹ Абдурахмон Саидӣ — профессор Абдурахмон Саидӣ, ки баъд аз солҳои 1930 дар мактабҳои олии Ўзбекистон аз фанни адабиёт дарс меод.

Тобистони соли 1908 Исмонл Гаспаринский¹ ба Бухоро омад. Табиист, ки вай, чунонки дар ҳама ҷо мекард, дар Бухоро низ масъалаи мактабро бардошт. Ӯ аз тараққиқарварони Бухоро Мирзо Муҳиддин Мансуров² ва Мирхон Порсоев ва чанд каси дигарро дар сарои Ойим ба назди худ даъват кард. Аз тоторҳо низ Низоми Собитӣ ва як чанд нафарӣ дигар буданд. Дар ин ҷо қарор дода шуд, ки мактаби тоторон барои тотор ва бухориҳо умумӣ карда, ба расмӣ дароварда шуда, аз давлат барои мактаб бинои муносибе пурсида шавад. Хозирон мактабро «Исмонлиёя» номиданӣ шуданд, лекин Исмонлбек иро қабул накард, ба номи амири марҳум «Музаффария» номида шудани мактабро муносиб донист.

Исмонлбек вақти рафтаниаш ба амир Абдулаҳад ва ба маъмуриҳои дигари Бухоро дар бораи мактаб тавсияҳо кард. Лекин аз ин ташаббуси вай натиҷае ҳосил нашуд. Фақат мактаб аз ҳавлии Мулло Низом ба ҳавлии Холид Бурношев ном тотор кӯчонда шуд ва чанд бачаи бухорӣ ба мактаб қабул шуданд.

Лекин масъалаи мактаб дар байни як чанд нафар маҳдуд буд. Вақте ки аз тарафи худи бухориҳо барои бухориён мактаби махсус кушода шуд, масъала ранги умумӣ гирифт.

Тафсилоти ин воқеа чунон аст: Соли 1326 х. (1908) дар фасли тобистон нависандаи ин сатрҳо бо шарикдарсам Ҳомидхоҷаи Меҳрии бухорӣ ба Самарқанд саёҳат кардем. Дар ин рӯзҳо шарикдарси дигари мо — Мирзо Абдувоҳиди Мунизим дар Самарқанд, дар матбааи Демуров ба таълиқи китобе машғул буд. Азбаски бори аввал ба Самарқанд омада ва дар он ҷо шиносии маълуме надоштем, бо ҳам дар матбаа ҷой гирифтём. Бо роҳбарии Мирзо Абдувоҳид шаҳри нав ва кӯҳнаи Самарқандро тамошо кардем. Рӯзе, вақте ки марқади амир Темурро зиёрат мекардем, бо мулло Иброҳими Саидкамолзода [шоир ва яке аз маорифпарварони машҳури Самарқанд] вохӯрдём ва бо тақлифи ӯ дар хонааш меҳмон шудём.

Мулло Иброҳим баъд аз таом Шамсиддин ном писари худ (ки соли 1918 дар Самарқанд бо дасти ақсулҳаракатчиён ша-

¹ *Гаспаринский Исмонлбек* (1851—1914) — нависанда ва рӯзноманигор, яке аз асосгузориҳои тарзи навии таълим (усули ҳадида) дар мактабҳо, ки ба ташаккули ҳаракати ҳадидаизм дар Тотористон ва Туркистон оғоз гардидааст. Мухаррири рӯзномаи «Тарҷумон» буд, ки солҳои 1883—1914 дар Богочасарои Қрим нашр ва дар Осиеи Миёна бисёр паҳн мешуд.

² *Мирзо Муҳиддин Мансуров* — Муҳиддин Мансурзода, давлатманду равшанифкори машҳури замон, падари Абдуқодир Муҳиддинов (1882—1934).

хид шуд) ва Точиддин ном бародарзодаашро ба назди мо бароварда, имтиҳон кард. Ин бачаҳо аз ҳисоб, чуғрофия, аз хат ва имло, аз таҷвид [қондаҳои дуруст хондани Қуръон] ва аз масъалаҳои динӣ ба мо маълумот доданд. Мо чизхоеро, ки бисту панҷ сол дар мадраса хобида, ягон бор ҳам нашунида будем, аз ин бачаҳои 10—12-сола шунида дар ғояти таъҷҷуб мондем ва табиист, ки мактаберо, ки онҳо мехонданд, рафта дидани шудем. Пагоҳӣ бо онҳо рафтем. Ин «Мактаби Шакурӣ» буд, ки соли 1312 [1903] бо ташаббуси мулло Абдулкодири Шакурӣ кушода шуда буд.

Мактаби Шакурӣ дар он рӯзҳо дар гузари Қӯшхавз, дар ҳавли Муҳаммадраҳимбой буд. Шакурӣ моро хуш қабул карда, шогирдони мактабро як-як ба мо нишон дод ва аз муҳассаноти мактаб гап зад. Мо то он рӯз мактаби навро надида будем. «Мактаби усули ҷадид будааст, дар он ҷо бачаҳо зуд хату савод мебаровардаанд» гуфта шунида бошем ҳам, ҷандон аҳамият надода будем. Дар натиҷаи мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ» ва «Саёҳатномаи Иброҳимбек» бари ки то ба ҳақиқати инкилоби илмӣ ва иҷтимоиро фаҳмида бошем ҳам, роҳҳои онро ҳеҷ фикр накарда будем.

Хулоса, ба мактаби Шакурӣ мағрур даромада, мутаҳайир баромадем ва аз ҳамаи рӯз сар карда фикри мактаб тамоми мағзи моро ишғол кард.

Дар он рӯзҳо бо Хомидхоча ба Бухоро баргаштем, дере нагузашта Мунзим ҳам омад.

Рӯзҳои моҳи рамазон буд. Мисли аҳолии дигари Бухоро ҷои ҳар рӯз ҷамъ ва бо ҳам мулоқот кардани мо Лаби Хавзи Девонбегӣ ва болон боми сартарошхонаҳои он ҷо буд. Ин одати дерини мо буд, вале ҷамъомадҳои имсола як фарқ доштанд, он ҳам дигар шудани мавзӯи сӯҳбатамон буд. Холо мисли собиқ шикваву шикоят, фаҳшу лағв ва гани мансабу вақф дар миён набуда, сухан дар боран «ислоҳи мактабҳо» мерафт. Мо ба худ аз шарикдарсонамон Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдиро ҳам ҳамфикр кардем ва мактаби навро баъди иди рамазон дар хонаи Мирзо Абдулвоҳид кушодани шудем, ҳол он ки ҳеҷ касе на аз усули таълими мактаби нав хабаре доштем ва на ягон китоби раҳнамое дар даст. Дар дили ҳар ҷаҳори мо фақат як чиз буд: шавқ, муҳаббат ва ишқи ислоҳот. Хулоса дар натиҷаи музокирани яқсола кушодани мактаб муқаррар шуд.

Пеш аз ба итмом расонидани ин фасл ибро ҳам ёдовар карда гузаштан лозим аст, ки он сол дар Туркия табодулотӣ сие-

сӣ ба амал омада, султон Абдулҳамид ба халқ ҳуқуқ ва ихтиёр дода, бо усули маршрутӣ [конституционӣ] идора шудани мамлакатро эълон карда буд. Ба ин муносибат газетаҳои мусулмонони Русия дар бораи инкилоби Туркия дуру дароз мақолаҳо менавиштанд ва дар маркази хилофат (Истанбул) газета ва журналҳои озодфикронан динӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабӣ нашр гардида, ба тамоми олами ислом паҳн мешуд.

Табиист, ки ин газетаҳо ба Бухоро ҳам омаданд ва дар афкори умумии Бухоро низ ҷаҳише ба вуҷуд оварданд. Лекин ин тақон ва ҷаҳиш аз ҳолати одаме, ки бо садон тӯпу милтик якбора аз хоби гарон харосон ҷаҳида меҳезад, фарқе надошт. Хар кас дар дунё рӯй додан ва рӯй дода истодани ҳодисаҳои шунида, ягон рӯз дар ватани мо ҳам лузуми рӯй додани чунин воқеаҳоеро, хоҳ нохоҳ ягон ҳодиса шуданаширо мефаҳмида бошад ҳам, аз ҷи иборат шудан, кай ва ба воситаи чӣ хел одамон рӯй дода тавонистани онро касе ба таври муайян гуфта наметавонист ё ки намедонист. Ба ҳар ҳол заминӣ замони ба вуқӯи тағйироте омода мешуд.

Аввалин мактаби усули нав (ҷадида) дар Бухоро

Агар натиҷае аз кори худ нишон дода натавониста баста шудани мактаби мулло Ҷӯрабой, бо ташаббуси худӣ тоторҳо кушода шудани мактаби тоторон ва ба забони тоторӣ бурда шудани таълимро дар он ба назар бигирем, якумин мактаби усули нав дар Бухоро мактаби дар хонаи Мирзо Абдулвоҳид кушодашударо номидан мумкин аст, ки ҳоло суҳан дар бораи он меравад.

Чунонки баён кардем, мо чор бародар баъди рамазон кушодани мактабро муқаррар карда будем. Мо ин мактабро дар хонаи Мирзо Абдулвоҳид кушода, худӣ уро ба муаллими таъини кардем. Мирзо Абдулвоҳидро ба муаллими таъини кардани мон сабаб дошт.

Бинобар шунидамон асоси усули нав баробар бурда шудани хондан ва навиштан будааст. Чанд сол аз ин пеш (вақтҳои аз усули нав тамоми бехабарнамон) Мирзо Абдулвоҳид худ аз худ ба ин фикр омада, хату саводи Хидир ном туркманбачаеро якҷоя мебарорам гуфта, ба ӯ хат нависонда хонанда мегашт. Ин ташаббуси ӯ бинобар ба усулу қоидае асос

наёфтаниш натиҷае надода буд. Аммо холо ба сабаби ба воситаи газета ва китобҳо як андоза аз қондаҳои нав хабардор шуданиш умеди ба муваффақият пайдо карда буд. Бинобар ин мо ёро ба муаллимӣ баргузидем ва ҳар қадом ба қадри тавононамон ба вай ёрӣ доданӣ шудем.

Ба ҳамин тариқ, дар 10 моҳи шавволи соли 1326 х. (октябри соли 1908) дар дохили шаҳри Бухоро, дар гузари Саллоҳхона, дар ҳавли Мирзо Абдулвоҳид, махсус барои бухориён ба забони форсӣ аввалин мактаби усули навро кушодем.

Шогирдоне, ки дар ин мактаб дар навбати аввал қайд шуданд, инҳо буданд: Абдурахмонбек писари Абдуллобек, Абдуғанӣ — хизматгори вай, Афзал ва Акрам — писарони Аҳмадҷон маҳдум, Абдурахим писари Ҳочиабдусаттор, Зарифҷон писари козӣ Шарифҷон, Муҳаммадамин писари Саидҷон маҳдум, Абдуқайюм писари Абдушуқур. То иди қурбон, дар муддати ду моҳ шумораи шогирдон ба 12 расид.

Лекин тартиби таълим хеле вайрон ва ҳамаи мо аз усул ва қавоиди он беҳабар будем. Диламон бо оташи ислоҳи тарзи таълим шароре дода месӯхта бошад ҳам, аз надоништан ва нотавонии худ чонамон дар азоб буд.

Ба мо ҳамин қадараш маълум буд, ки манбаи усули нав Тотористон аст. Бинобар он рӯзе ба назди мулло Низом Собитӣ, ки дар байни тоторҳо бо хайру салоҳ шӯҳрат дошт, рафтам, мақсаду маромамо ро фаҳмонда, ягон китоби роҳбарӣ шаванда ёфта доданашро илтимос кардам. Мулло Низом ин нияту мақсадамро табрик карда, гуфт: «Дар рӯ ба рӯи мадрасаи Аттор дар хонаи Ҳолид Бурношов мактаби усули нави тоторӣ хаст. Ба он чо равед, ҳам китоби раҳбаршаванда мегиред ва ҳам аз муаллим истифода мебаред».

Мо мактабдорҳо то имрӯз аз будани мактаби тоторон дар Бухоро хабар надоштем. Вақте ки ин хабарро аз мулло Низом шунидам, чун муфлисе, ки ҳазинаи бекароне ёфтааст, хурсанд шудам ва рост ба он мактаб рафтам. Бо муаллим Абдурахмон Саидӣ вохӯрда мақсадамро фаҳмондам. Муаллим маро хеле бо мамнуният қабул карда, дар ҳар хусус мадад ваъда дод. Ба сифҳои дароварда равиши дарсро нишон дод, андак аз тарзи таълим гап зад.

Аз китобҳои дарсӣ якдонагӣ ва онд ба тарзи тарбия ва таълим китобе дод.

Ин воқеаро ба бародаронам Абдулвоҳид, Ҳомидхоҷа ва ба Аҳмадҷон-маҳдум нақл кардам ва рӯзи дигар онҳоро ҳам ба мактаб бурда, бо муаллим Абдурахмон шинос кардам.

Дар натиҷаи ин зиёрат ва мусоҳибаҳо ба мактаби мо интизом даромад. Мо дар байни худ бо қонда (принцип)-и тақсими аъмол ба кор сар кардем.

Мирзо Абдулвоҳид мудир ва муаллими аввал, Аҳмадҷон ва Ҳомидҷоҷа муовинони ӯ шуданд. Ман ҳар рӯз ба мактаби то-торҳо рафта таълими ҳаррӯзаи дарсро дида, маълумоти гирифтаамро бо машварати бародаронам татбиқ мекунондам.

Баъди андак фурсат бо муаллим Абдурахмон дӯсти наздик шудем. Ӯ бегоҳиҳо ба ҳуҷраи ман омада, бо мусоҳибаҳои илмӣ-адабӣ ва бо мутолеаи газета ва журналҳо ба васеъ шудани доираи маълумот ва кушод шудани фикри мо мекушид. Мо ба воситаи ин шахс ба журнали «Шӯро»¹ ва ба газетани «Вақт»² обуна шудем ва боз бо ёри вай аз истилоҳоти маъмули туркию тотории газетаҳо воқиф гаштем.

Дар фасли боло дар мактаби тоторҳо хондани чанд бачаи бухорӣ гуфта шуда буд. Лекин ба сабаби тотор будани муаллим ва ба забони тоторӣ будани китобҳои дарсӣ тоҷикбачаҳои бухорӣ аз таълим дуруст истифода намебурданд. Муаллим Абдурахмон ин ҳолро ба эътибор гирифта, ба ман ба худ муовин шуданро таклиф намуд. Ман дар байни ӯ ва бачаҳои бухорӣ вазифаи тарҷумониро адо карда, ҳар дарсро аз тотори тарҷума карда, мефаҳмондам ва ин чизҳои тарҷумашударо бурда дар мактаби ҳудамон татбиқ мекунондам (як қисми асарҳои баъдтар нашршудаи ман: «Тартиқ ул-Қуръон», «Таҳзиб-ус-сибён» ва «Заруриёти динӣ» дар ҳамон рӯзҳо тарҷума ва татбиқ шуда буданд).

Ба воситаи Абдурахмон Саидӣ ба мутолеаи маҷмуа (журнал)-и туркии «Сироти мустақим» муваффақ шудем, ки баъди инкилоб дар Туркия нашр мешуд. Ин як маҷмуаи динӣ, илмӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва адабӣ буда, бо иштироки бузургтарин фозилони маркази хилофати Истанбул нашр мегардид. Дар ин маҷмуа масъалаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии инкилобӣ ба оят ва ҳадисҳо татбиқ шуда, баён меёфтанд, ки ин дар тафаккуроти мо тағйироти асосӣ ба амал меовард.

Таъҷҷуб дар ин ҷост, ки Абдурахмон ин маҷмуаро аз писари дуҷуми Мирзо Муҳиддин — аз Мирзо Абдуқодир амонат гирифта оварда буд, ки ӯ ҷавони 15—16-солаи мадрасанодидае буд. (Ҳоло раиси кумитаи инкилобии марказии Бухороест). Аз Истанбул барин як ҷои дур чуниин як маҷмуаи бо нақли

¹ «Шӯро» — журнали илмӣю адабӣ, ки дар Уфа нашр мешуд.

² «Вақт» — газетани ҳарӯза, ки дар Оренбург нашр мешуд.

оят ва ҳадисҳо таълиф ёфтаре оваронда мутолиа кардани як ҷавоно мадраса нахонда барои мо барои талабаҳои мадраса бонси басо ҳайрат ва таъҷуб буд. Ақилу мо ба ҳамватанони худ бо ҷашми дигар ва бо дили пурумел нигоҳ мекардагӣ шудем ва умеди худро бештар ба муллоёни мадрасаҳои не, балки ба ҷавонон, ки мағзашон бо сафсата ва ҳурофот пур ва вайрон нашудааст ва аз хонадонҳои авом баромадаанд, бастем.

Бародари Абдурахмон Саиди — Карим вақти баргаштанаш аз Хева як-ду моҳ дар Бухоро таваккуф карда, ба воситаи бародараш бо мо шинос шуда, як қадар ёрии маънавий дод.

Ҳамин сол Муҳаммад Нақиб — писари Эшмуҳаммад-муллои мутаассиби машҳури Тунторӣ барои таҳсилӣ илм ба Бухоро омада, дар мадрасаи Қўқалтош дар ҳамсоиягии ҳуҷраи ман ҷой гирифт. Нақиб мустанд, маълумотдор ва бар ҳилофи падараш ҷавони кушодафикре буд. Мо аз ӯ маълумоти зиёде гирифтём ва аз низоъҳои ҷадид ва қадим ва аз сабабҳои он вукуф пайдо кардем.

Муҳаммад Нақиб ин низоъҳоро ба мо накл карда, лузуми дар Бухоро хеле бо эҳтиёт кор карданро тавсия мекард.

Низоъи ҷадиду қадим дар байни мусулмонони Русия

Пеш аз навиштани низоъҳои ҷадиду қадим дар Бухоро дар бораи низоъҳои байни мусулмонони Русия дар ин масъала ва сабабҳои он навиштаи лозим аст. Лекин, ҷун мақсади аслии мо баёни воқеаҳои Бухорост, воқеаҳои Русияро мухтасар, ба тарзи муқаддимае ба мақсади аслии менависем.

Аз бозе, ки дар байни мусулмонони Русия гапи ислоҳоти илмӣ ва мактаб баромад, ҷанҷолҳои ҷадиду қадим низ пайдо шуд. Вақте ки шумораи мактабҳои нав афзуда, онҳо дар тамоми Русия паҳн шуданд, ин ҷанҷол ҳам тамоми Русияро фаро гирифт.

Соли 1908 дар ҳама ғўшаҳои мусулмонии Русия мактабҳои усули нав кушода шуда буданд. Усули таълим низ як қадар ислоҳ шуда, дар байни онҳо мадрасаҳои Ҳусайния, Муҳаммадия, Бубӣ ва Олияи диния шўҳрат пайдо карда буданд. Уламои мутаассиб ва манфиатпараст ва як қисм халқи авоми пайрави онҳо ҳар рӯз ғавғое мебардошанд.

Сабаб ва боиси ин ҷанҷол ва ғавғоҳо мухтасаран ин буд:

Бо ривоч ёфтани мактабу мадрасаҳои нав ихлоси мардум аз мактабу мадрасаҳои кӯҳна торафт кам шудан гирифт ва онҳо зақоту садақаҳои худро ба мактабҳои нав ва ба ҷамъиятҳои хайрияи нав доданд.

Ташвиқоти ислохотпарастон ва тараққиқпарварон дар газетаҳо ва ба таври забонӣ дар маҷлисҳо таъсири хубе мебахшид, чунки нафъи мактабҳои нав — дар фурсати кам нафъи зиёд додан — маълум ва ба ҷашми ҳама намоён буд.

Аммо як қисм уламон мутаассиб ва манфиатпараст аз дилсӯзӣ ба мадоҳили моддие аз қабиле зақот ва садақот, ки аз дасташон мерафт ва аз кам шуда истодани шарафу эътибори худ дар байни халқ бо ҳама роҳҳо ба ин навигариҳо муқобилат мекарданд.

Ин уламо дар муддати асрҳо авомро бо номи шарнат ба зерӣ юғ гирифта, молу давлати худро ба афроди онлашон бахшида, худро дар зоҳири шарнат мискину фақир нишон дода, зақот ва садақаҳо ҳаққи худ мешумурданд. Бинобар ин бо ташвиқоти якҷанд риштарошидагон дар вақти зиндагии худ ба аз дасташон рафтани ин давлат ҳаргиз розӣ шуда наметавонистанд, лекин аз ошкор кардани мақсади ҳақиқии худ ҳам очиз буданд, дар сурати фош шудани мақсади ҳақиқияшон, албатта, касе ба гапашон ӯш намекард.

Бинобар ин ба даъвоҳои моддӣ ва иқтисодии худ ранги динӣ дода, аз номи шарнату дин ба майдон баромаданд ва чӣ тӯҳмат ва ифтироҳе, ки ба ҷавонон ва ба мактабҳои нав накарданд. Ба ҳаром будани мактабҳои нав ибораҳои арабӣ ёфта фатвоҳои навиштанд. Мисдоқи Дачҷол ва амсоли он чизҳо, ки дар китобҳои ахбор навишта шудаанд, ҳамин ҷавонон мебошанд, гуфта ба авом талқин мекарданд.

Авоми маҳрум аз муҳокима бо иғвои муллоҳо ба мактабҳо ҳучум карда, лавҳа ва курсиҳо шикаста, муаллимҳо зада, аз мактаб меронданд.

Уламон манфиатпараст бо муқобилати худ фақат аз номи дин конеъ нашуданд. Аз ниятҳои бади ҳукумати мустабид истифода бурда, ба ҷавонҳо аз ҷиҳати сиёсат ҳам фишор овардан гирифтанд.

Шӯришҳои инқилобӣ, ки дар натиҷаи ҷанг бо Япония сар зада буданд, дар солҳои 1908 бо фишори ҳукумат фуру нишонда шуда, арбоби истибод барои сарқубии инқилобчиён, хусусан миллатҳои ғайри рус ҳар гуна чораву роҳҳо омода карда буданд.

Уламон манфиатпараст аз ин ҳол истифода бурда, ба си-

оят [хабаркашӣ] сар карданд, чамъиятҳои хайрияро чамъиятҳои сиёсӣ, тараққипарваронро муттаҳамони сиёсӣ номиданд, ба ҳукумат навиштанд. «Инҳо газетаҳои Туркияро мехонанд, бо арбобони сиёсии Туркия муносибати махфӣ доранд» гуфта хабаркашиҳо карданд.

Ҳукумати истибодӣ, ки барои нест кардани ҳаракатҳои бедории мусулмонон баҳона мекофт, бо иғвои муллоҳо тараққипарваронро зери назорат мегирифт, ҳабс мекард, мактабҳо ва чамъиятҳои хайрияро мебаст, муаллим ва муҳарриронро ҳабс ё бадарға мекард (Балвое, ки ба сари маҳдумони Бубӣ ва мадрасаи Бубӣ омад, яке аз ин фитнаҳо буд).

Дар замоне ки мусулмонони Русия дар чунин аҳвол буданд, дар Бухоро низ масъалаи мактаб бархост.

Мо ислоҳотчиёни Бухоро аз рӯи ҳулуси нияти худ ҳаёл мекардем, ки дар масъалаи ислоҳи мактабҳо ва ҷорӣ кардани ислоҳи тарзи таълим аз тарафи мусулмонон муқобилате на хоҳад шуд. Мо мегуфтем: «ниятмон хайр аст, ислоҳи мактабҳо ба ғайр аз нафъ ба чизи дигаре сабаб намешавад. Бинобар ин ҳар як мусулмон, хусусан синфи уламо ин мактаби намунаро, ки бо нияти хайр кушодаем, албатта тақдир ва таҳсин мекунад ва ба зиёд шудани онҳо ёрӣ мерасонанд. Ҳукуматамон ҳукумати худи мо — мусулмонхост. Бинобар ин ба коре, ки мувофиқи шарият барои нафъи фуқарои мусулмони ҳудаш карда мешавад, муқобилат нахоҳад кард». Лекин, ҳайфо, ки таърих аз такрори вукӯот иборат аст. Он ғаразҳои шахсӣ ва манфиатпарастӣ, ки дар Русия боиси низоъи ҷадиду қадим шуда буданд, дар Бухоро низ бо зиёдат вучуд доштанд. Ба замми ин мардуми Бухоро нисбат ба мусулмонони Русия авомтар ва ғофилтар буданд. Ҳукумати Бухоро бошад, хобгоҳи дар усули қуруни вустой сохташудаи як ҷамоаи нодон ва ваҳшӣ буд. Қатъи назар аз ҳамаи инҳо муқобилат ба ҳар як навигарӣ як ҳолати барои инсон табиие мебошад.

Бо ҳамин мулоҳизаҳо ақл ва мантиқ ба монсаҳои зиёд дучор шудан ва ба мучодила ва ба муборизаҳои зиёд маҷбур гардидани мо ҳукм мекард. Ба ҳамин тариқ ба зимми мо вазифаҳои вазнин бор шуда буд.

Ба мо лозим буд, ки оҳиста-оҳиста чигунагии мактаби навро ба мардум фаҳмонда, ба тадриҷ талаба ғундорем, бо арбоби ҳукумат рафтуоӣ карда, ба қадри имкон муҳаббати онҳоро ба мактаб ҷалб намоем, ба маҷлисҳои уламо рафта, аз дарсҳои динӣ ва дуньявӣ, ки дар мактаб таълим дода мешаванд, онҳоро огоҳонида, пеши ҳар навъ иғво ва қачфаҳмиҳоро

гирем, касонеро, ки бо инод ва дағалӣ муқобилат мекунанд, бо нармаӣ ва хушрафторӣ ором кунем.

Дар ҳақиқат ин вазифа аз қуввати мо хориҷ буд. Ин коре буд, ки на чор нафар, балки садҳо корманди фаъол низ аз ӯҳдан он баромада наметавонистанд. Вале мо ҳар чӣ бодо бод, таваккалан, ба кор сар кардем, зеро барои умри дар гафлат гузаштамон худро маъзур донем ҳам, ҳоло ки андаке бедор шудаем, «ба ман чӣ?» гуфта хобиданро вичдонамон раво намедид.

Хулосаи калом, ба қадри иқтидор ба кор давом кардем. Мактаб ҳам оҳиста-оҳиста дар байни мардум шӯҳрат пайдо кардан гирифт. Падароне, ки фарзандонашон чанд сол дар мактаби кӯҳна хонда, соҳиби хату савод нашуда ё аз мактаби кӯҳна дилмонда шуда буданд, маълумоти дар ду моҳ ба даст овардан шогирдони мактаби моро дида, бо камоли ихлос ва ништиёқ фарзандонашонро ба мактаби мо меоварданд.

Оғози фитна

Дар фасли баҳор дар мактаби тоторҳо имтиҳони умумӣ шуд. Мо ҳам чанд шогирди мактабамонро ҳамроҳи худ ба он чо бурдем.

Маҷлиси имтиҳон осуда гузашт. Ба ин муносибат мо бо тарафдорони мактаби нави шаҳрамон шинос шудем. Онҳо дар Бухоро аз тарафи бухорӣён қушода шудани мактаби навро фаҳмида хеле хурсанд шуданд. Аз ҳамин рӯз сар карда, мактаби мо шӯҳрат пайдо кард. Ҳар рӯз талабаҳои нав омадан гирифтанд. Бо шӯҳрати мактаб ва рағбати мардум ба он ақсулҳаракат ҳам намоён шудан гирифт.

Аз муллоҳо касе, ки пеш аз ҳама ба мактаби мо муқобил баромад, мударрис мулло Қамари¹ қазони буд. Мулло Қамар одами табиатан фасодпеша, фитнагар, чоҳпараст ва мансабдӯсте буд. Ба замми ин бо шӯъбаи махфии намоишдан сиёсии давлати мустабиддан рус дар Бухоро низ вобастагӣ ва алоқа дошт.

Мулло Қамар, ки марди риёкор, тамаллукгӯй буда, ба ҳар

¹ Мударрис мулло Қамар — аслан аз тоторони Қазон буда, дар Бухоро иқомат дошт ва як давра ба тамоми фитнаҳо ба муқобили маорифпарварон сардорӣ ва рақибонаӣ мекард.

маҷлиси авом ва уламо ба осонӣ роҳ меёфт, чи дар маҷлиси авом ва чи уламо аз мактаб гап сар карда, ба ифтирову тӯхмат сар мекард.

Бинобар хабардориаш аз газета ва матбуот аз низоъҳои чадику қадим хабардор буд. Ба замми ин бо мутаассиби машҳур Эшмуҳаммад-муллои Тунтарӣ ошно буда, дар муқобили мактаби нав гӯё дар Бухоро вакили ӯ шуда, кор мебард.

Эшмуҳаммад-мулло даста-даста аз китобҳои худаширо ба ӯ мефиристод ва мулло Қамар онҳоро ба бағалаш андохта, дар ба дар давида, хонда, тарҷума карда мефаҳмонд.

Мо аз ин воқеаҳо хеле дар тарс будем. Бо ҳар мулло, ки мулло Қамар гап зада бошад, мо ҳам роҳе ёфта, бо вай сӯхбат карда ба қачфаҳмӣ роҳ намедодем. Баъзе муллоҳои ҷавон ва мустаидтарро ба мактаб оварда, китобҳо, ҷадвалиҳои дарсро нишон ва аз бартариҳои мактаб маълумот дода барои муқобилат ба овозаҳои бади мулло Қамар қуввае тайёр мекардем.

Азбаски ихтилофу низоъ ҳанӯз чандон калон набуд, ин ташаббусҳои ҷузъии мо фитнаро каму беш фуру менишонд.

Рӯзе ба хонаи устодамон домумло хоҷаи Икром рафта будам. Домумло гуфтанд:

— Шундаам, ки Мирзо Абдулвоҳид мактабдорӣ мекунад, сабаби ин чист? Ӯ марди фозиле буд, мактабдорӣ ба вай намеzeбад. (Дар Бухоро мактабро ба андозае қори беаҳамият медонистанд, ки ба одамони фозил ин корро муносиб намедиданд. Одами бесавод ва аҳмақ мактабдор мешавад, аммо касе, ки фазл дорад, ақаллан зуввор ё ки салавотхон шуданиаш лозим аст).

Ман:— Мирзо Абдулвоҳид мактабдор шуд, мактаби вай мисли мактабҳои муқаррарӣ набуда, балки...—гӯён аз бартариҳои мактаби нав каме гап задам.

Чун домумло муллои мунсиф ва ҳаққонӣ буд, гуфт:

— Писарам Абдурахмон мактаби кӯҳнаро тамом карда, ба дарсҳои гузашт, лекин аз хат, ҳисоб ва қуръонҳои маҳрум аст. Ин тавр бошад, Абдурахмонро ба он мактаб бар. Шояд дар рӯзҳои тобистон, дар вақтҳои бекорӣ хонда ҷизе ёд мегирад.

Абдурахмон ин тақлифҳои домумлоро қабул накард. Ман ӯро бо тадбир ва фиреб ба мактаб бурдам. Бо дидани мактаб ва талабаҳо ин ҷавони мустаид ба мактаб муҳаббат пайдо кард. Дар андак муддат маълумоти яқсолаи ҷадвали дарсро аз худ намуд (Абдурахмон рафта-рафта тараққиқпарварии муфрит [гузаро] ва муҳаррири қаламаш буррандае гардид. На-

виштахоҷаш бо имзон Муфтизода дар журналҳои «Оина» ва «Ислоҳ» ҷоп шудааст. Хайфо, ки ин бечора соли 1918 дар Ғузур кушта шуд).

Домулло, ки ин истифодаи писарашро дид, Ҳабибулло ном писари калони 32-солаашро ҳам, ки 18 сол хонда, хату савод бароварда натавониста, саҳҳофӣ мекард, ба мактаб фиристод. У ҳам дар ҷиҳил рӯз хондану навиштанро омӯхт. Инро дида, домулло Иқром яке аз мухлисони самимӣ ва мадҳқунандагони мактаби нав гардид.

(Азбаски дар таъриҳамон номи домулло Иқром бисъёр зикр хоҳад шуд, мо муносибати ӯро ба мактаби нав махсусан қайд кардем).

Андешаҳо барои таъмини истиқболи мактаб

Ҳамин ки дар мактаб сӣ нафар хонанда ҷамъ шуд, мо ди-гар талаба қабул накардем. Азбаски аксари хонандагон дар аввали баҳор ба мактаб омада буданд, тобистон таътил накарда, қарор додем, ки баъд аз омӯзиши 5—6-моҳа дониши онҳоро ба халқ манзур намоем.

Лекин ҷи аз ҷиҳати муаллим ва ҷи китобҳои дарсӣ мактабамон хеле нуқсон дошт. Барои омода кардани китобҳои дарсӣ дар байни худ ба номи «Ширкати Бухорон шариф» ширкати ташкил кардем.

Аъзоёни ширкат: 1. Аҳмадҷон-маҳдум; 2. Аминҷон-маҳдум; 3. Усмонҷоҷа; 4. Ҳомидҷоҷа; 5. Мулло Низоми Собитӣ; 6. Абдурахмон Саидӣ; 7. Мирзо Абдулқодир; 8. Мирзо Абдулвоҳид; 9. Садриддин Айний. Сармоҷи ширкат сари каси 7-сӯми, Мирзо Абдувоҳид ва Айний 14-сӯми, маҷмуъ 77 сӯм буд.

Ширкати мо соли 1327 [1908] аввали моҳи рабе-ул-аввал таъсис ёфт ва қарор дода шуд, ки аввал китоби «Тарти-ул-қуръон» — маҷмуаи қоидаҳои таҷвид [аз руи қоида дуруст хондани қуръон] нашр кунонда шавад.

Абдурахмони Саидӣ нашри ин китобчаро ба зимма гирифт ва вақти таътил, ки ба Русия мерафт, онро дар Оренбург, дар матбааи газетани «Вакт» ба нашр супурд. Ин китобча ду ҳазор нусха ҷоп шуда, ба нашр ва маҳоринчи ки ро 79 сӯму 67 тин сарф шуд.

Дар ин рӯзҳо ҷанд нафар аз шоғирдони мустаидди мадраса ба атрофи мактаб ҷамъ шуда ба ҳар хизмат омода буданд.

Яке аз инҳо Усмонхоҷа писари Пӯлодхоҷа¹ буд. Бо мақсади ба интизоми ҳақиқӣ даровардани мактаб ва расонидани касони аз кори таълиму тарбия хабардор аз рафиқони кӯҳнамон Хомидхоҷаи Мехрӣ ва ҳамфиكري навамон Усмонхоҷаро ба Богчасарой ва ба Истанбул фиристодани шудем. Онҳо ягон моҳ дар Богчасарой истода, бо Исмоилбек Ғаспаринский дар хусуси мактаб сӯхбат карда, мактабҳои усули савтияи он чорро дида, якчанд ҳафта таҷриба омӯхта, баъд ба Истанбул рафта, мактабҳои мунтазами онҳоро дида, доир ба усули таълиму тарбия ва фанҳои дигар китобҳо харида, дар он чо ягон се моҳ истода, маълумоташонро такмил дода, ба Бухоро баргашта, ба мактаб хизмат карданашон дар назар гирифта шуда буд.

Бо ҳамин инят онҳо дар моҳҳои май ба роҳ баромаданд. Дар моҳи май дар Самарқанд, дар мактаби Шакурӣ гузаронида шудани имтиҳони умумиро шундида, ману Аҳмадҷон-маҳдум [Ҳамдӣ] ба он чо рафта, даҳ рӯз истода, ба кадри иқтидорамон маълумот чамъ карда, ба Бухоро баргаштем ва дастовардҳоямонро дар мактаби худ татбиқ намудем.

Дар рӯзҳои гармтарини тобистон тамоми вазнинҳои кори мактаб ба гардани Мирзо Абдулвоҳид бор шуд. Ман ба касалии ришта ва Аҳмадҷон-маҳдум ба дарди миён гирифтӣ гардида, бистарӣ шудем.

Мирзо Абдулвоҳид аз гармии ҳаво ва вазнинии қор ҳафтае 2—3 рӯз ҳаёта шавад ҳам, бо вучуди ин кӯшиш мекард, ки қор дар нимроҳ намонад. Ба замми ин бо одамони наздик ба қушбегӣ Остонақул, Насрулло-бӣ ва қозӣ Бақохон вохӯрда, меқӯшид, ки аз сунқасд ба мактаб то ҳадди имкон пешгирий кунад.

Мирзо Абдулвоҳид ба ғайри инҳо боз як қори душворро ба зимма гирифт. Барои қалонсолон курси шабона кушода, касони бист-сисоларо чамъ карда, рӯзе ду-се соат таълим меод. Инҳо бошандағони шаҳр, қасоне буданд, ки дар вақташ 8—10 сол дар мактаб хонда оқибат (аз вайронии тартиби таълим) «алиф»-ро аз «бе» фарқ карда натавониста, «аз хату савод насба надоштаем»—гӯён аз мактаб баромада рафта буданд.

¹ Усмонхоҷа Пӯлодхоҷаев — дар аввали ҳаракати маорифпарварӣ ва тайёри ба инқилоб яке аз аъзои фаъоли он, баъд аз инқилоб яке аз сардорони ҳукумати инқилобии Бухоро будааст. Баъдҳо ба сифати вакили мухтор барои мубориза бо босмачиён ба Ҳисор ва Душанбе омада, дар ин чо ҳаёнат карда, ба босмачиён пайваст ва ният ба хорича гурехт.

Онҳо дар мактаби нав дар андак муддат савод баровардани писари калонии домулло Икром Ҳабибуллоро дида, аз нав ба хондан дил баста, ба атрофи Мирзо Абдулвоҳид чамъ шуданд. Мирзо Абдулвоҳид ҳам бо вучуди хастагӣ ва камии вақти худ инхоро ноумед накард. Дар байни 40—50 рӯз ба онҳо хондан ва навиштанро омӯхт.

Баъд аз ин мардуми Бухоро ба мактаби нав хеле ихлосманд шуданд, ҳатто ба он сеҳр ва эъҷоз барии сифатҳо медоданд (Савод баровардани калонсолон имрӯзҳо кори хеле оддӣ менамояд, лекин дар он замон барои мардуми Бухоро хеле аҷиб буд).

Назаре ба уламо ва ба арбоби ҳукумати Бухоро

Дар қисми аввали таърихи мо дар боран уламони Бухоро, чадвали дарс ва муносибати уламо бо амирон қадре суҳан рафта буд. Ҳоло дар боран аҳволи уламо дар соли 1908, ки будани арбобони бузурги ҳукумат андак ғап задан лозим меояд, вагарна мо боис ва сабабҳои ҳақиқии фитнаву фасодҳои он рӯзхоро дуруст фаҳмида наметавонем.

Дар давран салтанати амир Музаффар дарсҳои расмӣ бо шарҳу хошияҳо маҳдуд гардида, аз тафсир ва ҳадисе нишоне намонда буд. Одамони ба таври хусусӣ ба фанҳо ва ба илмҳои ҳақиқӣ таҳассусёфта пайдо шаванд ҳам, бо тақозои маслаки худ ба олиҳиммати худ ба дари арбоби ҳукумат рафтуомад ва ба амиру вазирҳо риё ва тамаллук намекарданд. Табиист, ки шӯҳрат ҳам пайдо накарда, зиндагии гушанишинонае гузаронида аз дунё меафтаанд.

Дар давран амир Абдулаҳад қор рафта-рафта ба ҷое расид, ки шарҳҳои расмӣ ҳам аз байн рафт. Аз дебоҷа ва хошияи китобҳои расмӣ порчаҳои чамъ карда ба номи «Маҷмуа» нашр кунонда буданд, ки инро мехонданд. Умри 18-20-солаи талаба дар мадраса хондани китобҳои расмӣ дар як тараф истад, ҳатто рӯи онҳоро ҳам надида мегузашт. Қор ҳатто ба дараҷае расида буд, ки аз хондан ва хондани китобҳои оид ба ибодот ва амалиёти фикҳи ислом¹ низ ор карда [ба худ айб шумурда] қасони бо фикҳ машғулшавандаро «масъалачи» номида, бар ӯ механдиданд ва истехзо мекарданд. Вале тааҷ-

¹ Қонуниҳои аҳкоми шариати ислом, оид ба тарзи иҷрои ибодат ва амалиёти дигар.

чуб дар ин қост, ки аз номи масъалаҳое, ки омӯхтанаширо ор медонистанд, ба ҳар қор мудохила қарда, фатвоҳо медоданд.

Аз уламо онҳое, ки андаке такводортар буданд, баъди он ки дар Бухоро муфти ё дар ягон вилоят ё туман раис шуданд, «чунг» ва «махзарот» [мачмуан қонуну ҳукмҳо]-и ба забони форси чамъоваришударо аз назар намегузарониданд. Қозихо ҳам инро лозим намедонистанд. Аксари муфти ва раисҳо ҳар чиро ки муҳарриро (қотибони фатвонавис) навишта биёранд, мӯҳр пахш қарда медоданду вассалом.

Дар вақтҳои охир ба ин ҳам эҳтиёҷ намонда буд. Муфтиҳо ба сад-дусад варақ қоғози сафед мӯҳр пахш қарда медоданд. Муҳарриро ин қоғазҳоро гирифта, дар қозихонаҳо мегаштанд ва ба мурофиачиёни фатвоталаб муддаояшонро навишта медоданд.

Инсоф кунед, дар шаҳре, ки чадвали дарс ба ин аҳвол, ахлоқи уламо ба ин дараҷа вайрон буда, талабаҳо дар дасти ин уламо тарбия меёфта бошанд ва машғул шудан бо дарсҳои ҳақиқии диниро ор донанд, дар шароите ки аз номи ин қонунӣ дин, ки онро намедонанд ва аз он ор мекунанд, ба ҳар қор мудохила намоянд, дар шароите, ки мардуми авом ба ин гуна қасон ҳамчун соҳиби шарият ва ҳомии дин эътиқод дошта бошад, арбоби ҳукумат ба инҳо ҳомӣ, балки тобеъ бошанд, аҳволи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва сиёсии чунин шаҳр дар чӣ аҳвол буда метавонад?

Чи бозинҳое ки аз номи шарият намекарданд!..

Ба гуфтани беҳабарии ин гуна қасон аз таърихи олам, аз сиёсати дунё, тадбири манзил¹, тарбияи авлод, аз маданияти ислом ва Аврупо хочате нест.

Натиҷаи ҳамин беҳабариро буд, ки дар аҳди амир Музаффар, вақти ҳуҷуми аскарӣ Русия ба Туркистон ҳамин қасон боиси бисёр фочеаҳо гардиданд, ба воқеаҳои Хӯқанд, ба сукути Самарқанд инҳо сабаб шуданд.

Амир Музаффар баъд аз ошти бо давлати рус барои раҳӣ аз шарру фитнаи ин гуна қасон ба номҳои «салавотхонӣ», «саҳеҳхонӣ»² намедонам боз «чиҳохонӣ» қариб дусад маъҳаз [қои даромад] эҷод қарда, инҳоро ба вақф вобаста намуд [яъне аз вақф ба инҳо маблағ таъйин намуд.] Аз қасе, ки асарӣ

¹ Қондаҳои тарзи муошират ва зиндагӣ дар чамъият ва тартиботи хонадорӣ.

² «Салавотхонӣ ва саҳеҳхонӣ» — маблағҳои муайяне, ки амир аз ҳазинаи давлат барои аз худаш розӣ қунондан ҳар сол ба як гурӯҳ талабагонӣ мадрасаҳо мепардохт.

фитна зохир шавад, мансаби ӯро гирифта, аз вақф махрум намуда, танбех мекардагӣ шуд.

Амир Музаффар ба ин тадбирҳо шахсан худаш назорат мекард. Ба туфайли ҳамин ҳам мамлакат осуда гардид ва амир аз номи муллоҳо кайф рондан гирифт.

Вале бо знёд шудани маъхаз [манбаи даромад] ва вақф ҳар ноаҳл ба муфтхӯрӣ роҳ ёфта, интизоми мадраса аз пештара ҳам бадтар шуд.

Дар даври амир Абдулаҳад тамоми қорҳо ба қозӣ Бадриддин супурда шуд. Қозӣ Бадриддин марди мизочдонӣ амир, дар истибодод беҳамто, дар тадбир бемонанд буд. Ӯ уламоро тамоман сарпаस्त кард. Қор ба ҷое расид, ки уламо хоҳ ҳақ, хоҳ ноҳақ, дар ҳеч қорӣ аз раъй ва савобдиди [маслиҳати] қозӣ Бадриддин берун баромада наметавонист.

Қозӣ Бадриддин як қадар аз матбуот ва адабиёти нав хабардор, бо Исмоилбек [Фаспаринский] ва Рашид-қозӣ¹ барин касҳо шинос ва марди аз сиёсати дунё як дараҷа огоҳе буд.

Истибододи худ ва зулми амиро ҷунон ки бояд муҳофиза карда истода, ба риоя қардани тарафи матбуот ва газетаҳо низ як дараҷа маҷбурӣ хис мекард.

Барои ҳамин ҳам ба мактаби мулло Ҷӯрабой ва тоторҳо иҷозат дод, бародарзодааш Аминҷон-маҳдумро ба мактаби Ҷӯрабой ба хондан гузошт. Аз тарси вай уламо ҳам ҳаракате қарда наметавонишанд.

Оид ба норозигии амир Абдулаҳад аз адабиёти навро мутолға қардан, бо мутафаккирони ислом мусоҳиба доштани қозӣ Бадриддин ба дасти мо ҳуҷҷате афтод. Дар ин санад Абдулаҳад қозӣ Бадриддинро барои газетан «Улфат»-ро хондан ва бо Рашид-қозӣ ошноӣ қарданиш бо дастхати худ итбор қардааст.

Қозӣ Бадриддин моҳи рабе-ул-аввали соли 1326 ҳ. [1908 м.] вафот қард. Уламо аз тарси истибододи вай раҳой ёфта, ба ҳаракатҳои худсарона сар қарданд.

Дар Бухоро ба ҷои қозӣ Бадриддин қозӣ Бақоҳоча қозикалон шуд. Азбаски ба ин мансаб нав расида ва аз тадбири сиёсат беҳабар буд, уламоро ба худ иттиқат қунонида наметавонист. Дар ин рӯзҳо писари қалони қозӣ Бадриддин — Бурҳониддин дар Бухоро раис буд. Ин одам илм он тараф истад,

¹ Рашид-қозӣ — яке аз олимони машҳури тотор, Абдурашид Иброҳимов, муҳаррири газетан «Улфат», ки дар даҳаи аввали асри ХХ нашр мешуд.

аз ақлу идрок ҳам бенасиб буд. Бо вучуди ин дар сояи химоя падараш ба ин мансаб расида буд.

Бурхониддин дар дараҷаи аввали фитнесангезӣ ва мунофиқӣ меистод. Падараш як қадар аз адабиёти нав хабардор бошад ҳам, ин одам адабиёти нав чисту кӯҳна чист, намедонист. Дар таассуби кӯр-кӯрона ба дараҷае буд, ки агар ўро мисдоки мучассами таассуби ҷоҳилия биномем, дурӯғ намешавад. Аз корҳои дунё ба ғайри пул ғундоштан, манту хӯрдан ва бо занҳо нишастан чизи дигареро намедонист. Ба ҷоҳу мансаб ба дараҷае ҳарис буд, ки дар ин роҳ ҳама чиз, ҳатто номусу шарафи инсонияшро ҳам (агар бошад) ба фидо кардан хоҳир буд.

Баъди мурдани падараш барон ба даст даровардани мансаби козиқалонӣ васила меҷуст. Дар ин бобат ду восита дошт:

1. миллионҳо сарвату сомони аз падараш монда;

2. нону намакхӯрдани падараш будани тамоми уламо ва аҳли дарбор.

Бурхониддин бо сарфи пулу мол ва ба воситаи кадрдонҳои аҳли дарборро ба сӯи ҳудаш ҷалб мекард.

Муллоҳо аз қозӣ Бақоҳоча розӣ набуданд. (Муллоҳои Бухоро аз сидқи дил ва рағбат аз ҳеч касе розӣ намешуданд. Агар ба касе итоат кунанд, ин аз тарси аз даст рафтани мансабашон буд. Бинобар ин ба қозӣ Бадриддин маҷбуран итоат карда, ба сабаби тарс надоштанишон ба Бақоҳоча итоат намекарданд).

Бинобар-ин Бурхониддин ба тамаллуқ ва хушомадгӯӣ муллоҳоро ба атрофи худ ҷамъ карда, ба муқобили қозӣ Бақоҳоча ба осонӣ шӯр барангехта тавонист.

Дар расидани Бурхониддин ба мақсадаш ягона монеъ ва зир Остонакул-қушбегӣ буд. Остонакул-қушбегӣ вақти зиндагии қозӣ Бадриддин аз ҷиҳати нуфуз ва эътибор дар қорҳои давлатӣ дар дараҷаи дуюм меистод. Аммо баъди марги Бадриддин тамоми қорҳои қалону хурди ҳукумати ба дасти вай гузашт.

Остонакул ба қозӣ Бақоҳоча ҳамӣ ва ба Бурхониддин муҳолиф буд. Ин ду сабаб дошт: яқум, рақобат дар байни ин ду хонадон аз замони қозӣ Бадриддин; дуюм Остонакул ба дасти ҷун Бурхониддин муфсид ва подоне ҳавола кардани қорҳои бузургро ба ҳикмати ҳукуматдори мувофиқ намедонист. Ҷун Остонакул аз монеъҳои пурзӯри сари роҳи пешрафти Бурхониддин буд, ў барои аз миён бардоштани ин монеа мекӯшид.

Дар аҳди қозӣ Бадриддин амир вақти саёхатҳои ба Ру-

сия барои дар дарвозаи арк дар пахлӯи қушбегӣ ништа арз пурсидан қозини мазкурро таъйин мекард. Аммо баъди вафоти Бадриддин ба ин ҷой ҳокими онвақтаи Шаҳрисабз Мирзо Насрулло ро таъйин мекардагӣ шуд.

Мирзо Насрулло ҳарчанд аз рӯи тадбир ба қушбегӣ муҳолифат изҳор намекард, вале бо умеди ягон рӯз гирифтани ин мансаб қалбаи бо душманони Остонақул ҳамфикр буд.

Хулоса, дар чунин як давра, ки уламо аз истибдоди қозӣ Бадриддин халос шуда дар ҳаракатҳои худсарона озод, қозикалон бо тамаллуқ ва муҳоҷина ба уламо саргаранг, Остонақул барои хифзи мансаб ва мартабаи худ дар талваса ва дар роҳи расидан ба мансаби қушбегӣ дар талаш, Мирзо Насрулло ва Бурҳониддин ба муқобили қушбегӣ ва қозикалон саргарми барангехтани иғво ва фитнаҳо, амир Абдулаҳад бошад, мамлакат ва давлатро ба дасти ин ду гурӯҳи ба якдигар муҳолиф супорида, дар Русия, дар шаҳри Ялта машғули кайфу сафо буд, ки дар Бухоро низоъи қадиду қадим бархост.

Тайёри ба бастании мактаб ва имтиҳон

Чунонки дар боло гуфта шуд, баъд аз сар шудани таътил дар мактаби тоторҳо ҳам дар мактаби Мирзо Абдулвоҳид таҳсил давом мекард ва мулло Қамар ба зарари мактаб воситаҳои меҳнатӣ.

Ба ин фикри муфсидонаи мулло Қамар пеш аз ҳама раиси Бухоро Бурҳониддин ҳамроҳ шуд, зеро вай шахси аз муҳоҷима маҳруме буда, бо тасуби қоҳиллона ба ҳар нави муқобилаткунандае буд. Ба замири ин ба муносибати масъалаи мактаб манфиати дигаре низ дар назар дошта мешуд. Ин манфиат иборат буд аз барангехтани афкори умумӣ, хусусан синфи уламо бар зидди қушбегӣ Остонақул.

Остонақули қушбегӣ ба Русия сафарҳо карда, аз мутафаккирони ислом дар хусуси мактаб ва маданият тавсияҳо шунида буд. Бо вучуди ин, бинобар номусоид будани муҳити худаш биззот ба ягон қорӣ хуб иқдом карда натавоист. Лекин ба муқобилат кардан ба мактабе, ки аз тарафи халқ ва бо ҳарчӣ худӣ халқ таъсис ёфтааст, вичдонаш розӣ намешуд. Баръакс вақте ки аз мактаб суҳан ба миён меояд, ҳисси ризоии худро маълум карда менемд.

Аз ин сабаб ин фурсат ба хилофқорони Остонақул аз қабилы Бурҳониддин фурсати хубе шуд.

Аз ошно ва шарикони Бурхониддин мулло Абдурасули Закун ва боз мулло Абдурасул ном як мударриси бесавод ба мулло Камар муовин шуда, ба майдон бароманд. Ин се нафар аз аҳоли онҳоеро, ки ба гуфтаҳоиашон гуш медоданд ва аксари уламоро ба муқобили мактаб шӯрониданд.

Фитнаҳои инҳо аз уламо хонаи мулло Абдураззоқи муфтий ва Ғиёс-маҳдуми аълам ва аз аҳоли хонаи Абдурауфи корвонбошӣ буд.

Ҳар бегоҳ ба назди Бурхониддин рафта, аз хизмате, ки дар як шабонарӯз кардаанд, маълумот медоданд, маъруза месупориданд.

Мирзо Насрулло, ки он шабу рӯз дар Бухоро буд, дар масъалаи мактаб на манфӣ, на мусбат чизе намегуфт. У ба мактаб зид набуд. Остонақули қушбегӣ аз бартариҳои мактаб ҳар қадар огоҳ бошад, у ҳам ба ҳамон андоза хабардор буд. Бо ҳамин ин ба таври ошкор ба масъала ҳамроҳ нашуда, гӯё «бубинем, чӣ мешавад?» мегуфт.

Аз уламо домулло Икром, ки писаронаш дар мактаби нав мехонданд, ба бартариҳои мактаб як дараҷа вуқуф пайдо карда буд, дар ҳар маҷлис мактаби навро мудофия мекард.

Мудофияҳои домулло Икром ба авом як дараҷа таъсири мусбат дошта бошад ҳам, ба уламо таъсире карда наметавонист. Баръакс тарафдорни домулло Икром ба барошuftани муқобилати уламо сабаб мегардид. Муносибат байни муллоҳои калон ва домулло Икром донмо бад буд. Сабабҳои инро дар ҷанд модда ҷулоса қардан мумкин аст:

1. Дар байни уламони Бухоро дар маҷлисиҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ мунозираҳои бемаъно воқеъ мешуд. Домулло Икром бинобар натоқ ва ҳозирҷавоб буданиаш муқобилони худро ба сукут водор мекард. Душманонаш ба орияти мағлубият тоб наоварда, бо таҳқиру бадгӯӣ муқобилат мекарданд. Табиист, ки такрор ва давоми ин ҳолат ба нафрати тарафҳои ба ҳамдигар сабаб мегардид.

2. Домулло Икром ба «ишорати саббоба»¹ омил ва ба суннат будани он қонил буд. Вале муллоҳои дигар инро бидъат дониста, ба домулло Икром муҳолиф буданд. Хусусан мулло Холмуроди тошкандӣ дар сари ин масъала баҳсро то дастбағиребон расонда буд.

3. Домулло Икром дар масҷидҳои сӯзондани рағфани лампа

¹ «Ишорати саббоба» — яке аз масъалаҳои ғуруии баҳсноки муллоҳои мазҳаби тасаннун, ки тафсираш ба мо муяссар нашуд.

[каросин]-ро чоиз медонист, муллоҳои дигар инро ҳаром мешумурданд.

4. Аксари муфтиҳо «мӯҳри сафед» мекарданд, яъне фатворо нанавишта ба қоғази сафед мӯҳр пахш карда, ба котибони фатво мефурӯхтанд. Домулло Икром ин корро мутлақ ҳаром дониста, ин қабил муфтиҳоро саҳт танқид мекард.

5. Домулло Икром хариду фурӯши ҳучраҳои мадрасаро бинобар вақф буданашон ҳаром медонист, вале муллоҳо ҳудашон ҳамин корро мекарданд.

Бинобар ин муллоҳо ба эътибори аксарият ба домулло Икром муҳолиф буданд.

Аз муҳолифони дараҷан аввали домулло Икром — домулло Абдураззоқ ва мулло Холмурод аз қаҳрамонони дараҷан аввали муқобилони мактаби нав буданд.

Аҳвол, ки ба ин дараҷа расид, барпо кардани имтиҳони шогирдон зарур дониста шуд. Зеро аз рафти воқеаҳо маълум мешуд, ки уламо имруз ё фардо ба бастании мактаб муваффақ мешаванд ва дар он сурат ҷӣ будани мактаб ба мардум маълум нашуда мемонад. Агар имтиҳони умумӣ барпо шавад, дар сурати баста шудани мактаб ҳам дар одамон аз он таассур ва ёди неке монданаш яқин буд.

Бо ҳамин мулоҳизаҳо 20 шабони соли 1327 х. [1909] рӯзи душанбе дар мактаби Мирзо Абдулвоҳид маҷлиси имтиҳони кушодан умумӣ баргузор гардид.

Дар маҷлиси имтиҳон падарони хонандагон, баъзе касони кушодафикр (ба воситан хондани газетаҳо), як қисм одамон, ки маҳз барои тамошо ҷамъ омада буданд, як қисм мударрисҳо, чанд нафар аз одамони қушбегӣ Остонакул, шогирдпешаҳои Мирзо Насрулло ва чанд нафар аз одамони қозикалон ва раис ҳозир буданд. Аз муфтиҳо фақат домулло Икром ҳамчун падари талабаҳо омада буд. Аз Самарқанд муаллим Абдуқодири Шақурӣ ҳам барои иштирок дар маҷлиси имтиҳон омада буд.

Маҷлиси имтиҳон аз пагоҳӣ то бегоҳ давом кард. Аксари одамони хангоматалаби Бухоро омада дида рафтанд.

Аксари ҳозирони маҷлис зоҳирай мамнун менамуданд. Як қисм аз ҳозирон аз Қуръон хондан ва аз ҳозирҷавобии бачагон мутаассир шуда мегиристанд.

Баъзе соҳибони ҳаҷият дар байни худ маслиҳат карда, масъалан ёфтани бинои муносибиро барои мактаб ба миён мениҳоданд ва ин корро то иди рамазон амалӣ кардани мешуданд.

Муфти домулло Икром ба мударрис ва муллоҳои ҳозир дар маҷлис хитоб карда гуфт:

— Бародарон, дар андак фурсат ин қадар ҷиҳҳои дарқори-ро омӯхтани бачагонро бо ҷашми худ дидем. Ман ин мактабро ба шарият мувофиқ ва ба мусулмонон нофеъ мешуморам. Агар дар назари шумо ягон ҷиҳати нодуруст ва хилофи шаръ бошад, ибто нақарда бигӯед, то ки ба маслиҳат ба ислоҳи он бикушем.

Муллоҳои ҳозир дар маҷлис муттафиқан ба фикри домулло шарик шуданд.

Хулоса, маҷлиси имтиҳон хеле хуб гузашт, саъю кӯшиши муассисони мактаб, хусусан ғайрати чандинмоҳан Мирзо Абдулвоҳид ва истеъдоди бачагони бухороӣ ҷунон таъсире бахшид, ки аз ҳамон вақт дар байни мардуми Бухоро фикри инқилоби илмӣ пайдо шуд. Яке аз газетҳои аввалини Бухоро Бӯрибон ҳаштодсола аз таассур гирья кард ва гуфт:

— Ман умед дорам, ки то даҳ сол дар Бухоро инқилоб мешавад. Авлоди ватан аз разолат ва сафолатҳои имрӯза раҳой меёбанд. Афсӯс ки ман он рӯзхоро нахоҳам дид, лекин шумо ҷавонҳо мебинед. Ҳазор шукр, ки ман оғози қорро дидам.

Қиёс ва гумони ин пири равшанзамир дуруст баромад. Расо пас аз даҳ сол дар Бухоро инқилоби бузург ба вуқӯъ пайвафт. Вале яке аз қурбониён дар роҳи ин инқилоб писари ҳамин Бӯрибой хоҷа Мирзо Мустафоқул шуд.

Аввалин бор баста шудани мактаб

Ҷунонки дар боло гуфта шуд, қасоне, ки мактаб ва маҷлиси имтиҳонро дида буданд, дар ҳама ҷо аз лузуми ривҷ додани он гап мезаданд ва дар тарафи дигар барои бастанани мактаб маҷлисо барпо мегардид. Аксари ин маҷлисо дар хонаи раис — Бурҳониддин, муфти — Мулло Абдураззоқ ва Ғиёс-маҳдуми аълам барпо мегардид. Роҳбари ин маҷлисо мулло Қамар буда, тақвиятдиҳандагони фикрҳои вай мулло Абдурасули Зақун ва мулло Абдурасули мударрис буданд. Мулло Холмуроди тошкандӣ бошад, мисли уштури маст, аз даҳонаш кафк пошида, ба ҳар сӯ давида, ба тарафдорони мактаб «инҳо кофир, инҳо кофир» гуфта дод мезад.

Аз тарафи Ғиёс-маҳдуми аълам муҳаррири [қотиби] вай Нуъмон-маҳдум ва аз тарафи раис — Бурҳониддин, мулозимаш мулло Мирзо ҳар бегоҳ ба хонаи Мирзо Насрулло рафта

аз лузуми баستاني мактаб гап зада, дар ин бора фикри уламо-ро баён ва ба қавли уламо ба исботи ҳаром будани он мекушиданд.

Дар ҳамин рӯзҳо як рӯзи чумъа Бурҳониддин аз рӯи одати муқаррарӣ ба назди қушбегӣ Остонақул рафт. Яке аз умарон фозили Бухоро, дӯстдори адабиёти кӯҳна ва нав мишари Бухоро Мирзо Саҳбо¹ низ дар он ҷо ҳозир буд. Ранс масъалаи мактабро ба миён оварда гуфт:— Ин мактаб бидъат ва ҳаром аст. Бинобар мӯҳтасиби шаръӣ буданам баستاني ин мактаб ба зимман ман аст. Аммо бинобар ноиби подшоҳ буданатон амр ва иҷозати шумо лозим аст. Аз ин сабаб хоҳишмандам, Шумо ба ман қоғози расмие фиристонед, ман ба асоси он мактабро мебандам.

Пеш аз ҷавоб гардонидани қушбегӣ Мирзо Саҳбо ба гап ҳамроҳ шуда ба ранс нигариста гуфт:

— Ин мактаб барои фарзандони мусулмон лозим ва нофеъ аст. Баستاني ин мактаб хиёнат ба илм ва ҷинойт дар ҳаққи мусулмонбачаҳост. Ман умедворам, ки шумо ба ин кор ҷаҷорат намекунед.

Ранс ба Мирзо Саҳбо гуфт:

— Шумо намедонед, мудохила накунед.

Мирзо Саҳбо гуфт:

— Он чиро, ки ман медонам падари шумо ҳам намедониест. Агарчи шумо аз синфи уламо ва ман синоҳиям, дар ин бора ман аз шумо донотарам.

Бо таъсири ин мӯҷодила Бурҳониддини ранс ҳар як муш сарашро як шамшери инод ва таассуб карда, маҷлисро партофта баромада рафт.

Ба хонааш омада ба назди муллоҳо намоёндагонии худро фиристода, барои баستاني мактаб мадад талабида гуфт:

— Қушбегӣ деҳхо ба ин мактаб ёри медиҳад. Мактаб бидъат ва қушбегӣ шина аст. Бинобар ин ба мактаб ривоч медиҳад. Агар қушбегӣ дар ин кори худ инод ва исрор намояд, ба мо ҳомиёни суннат бар зидди қушбегӣ ҳаракат кардан лозим аст.

Уламо зотан ба баستاني мактаб тайёр шуда буданд. Бо ин иғвой ранс хуни таассубашон боз ҳам зиёдтар ба ҷуш омада, ҷиддитар ба кор даромаданд.

---

¹ *Мишари Мирзо Саҳбо* — яке аз масъулдорони аморати Бухоро, ки марди қушодификри навпарасте буда, соли 1918 бо фармони амир кушта шуд.

Мулло Камар, мулло Холмурод, мулло Абдурасули Закун ва мулло Абдурауфи мударрис аз тарафи уламо вакил шуда, ба назди қушбегӣ рафта бастанӣ мактабро аз вай қатъӣ талаб карданд.

Баъд аз ба ин дараҷа расидани кор ҳам қушбегӣ ба бастанӣ мактаб амр надода, ин корро ба фатвои уламо хавола кард ва аз тарафи худ ба назди муфтиҳо одами махсус фиристод. Мулло Камар бо рафикони худ ба уламо муроҷиат кард ва дар бораи ҳаром будани мактаби нав ба фатвое, ки ҳозир карда буданд, мӯҳр пахш кунонда гирифт.

Аз муфтиҳо домулло Икром ба ҳалол будани мактаб фатво навишта мӯҳр зад. Аз муфтиҳо Донъёлхочаи судур низ ба ривояти домулло Икром имзо монд. Ду муфти бегараф монданд.

Қушбегӣ ин ду ривоятро гирифта, аз ин ду якеро тарҷеҳ диҳед. гуфта ба қозикалон Бақоҳоча фиристод.

Қозӣ Бақоҳоча барои тарҷеҳ додан ба яке аз ривоятҳо воқиф шудан ба асли масъаларо лозим дониста, китобҳои дарсии мактабро талаб карда гирифт. Муаллим Мирзо Абдулвоҳидро бо чанд нафар аз шогирдонаш ба ҳузур талабида, имтиҳон кард ва дар натиҷаи имтиҳон гуфт:

— Шогирдони мактаби нав чун булбулони боғи чаннат буданд. Ман дар ин кор ягон ҷиҳати хилофи шаръ надидам, баръақс ба ҳамин тартиб таъзим ёфтани тамоми мактабҳои мусулмонро лозим медонам.

Вакте ки ин ҳукми қозикалон ба раис ва ба уламои дигар маълум шуд, онҳо бо ваҳшонияти тамоми ба фитна барангехтан сар карданд, ба муқобили қушбегӣ ва қозикалон маҷлисиҳо барпо карданд. Ошкоро мегуфтанд: «Агар ин мактаб баста нашавад, шӯриш мекунем, ба қушбегӣ ва қозикалон ҳучум мекунем, муфти Икромро нобуд мекунем, муаллими мактабро мекушем, хонаи падарони мактабиёро тороҷ мекунем, онҳоро аз мусулмонӣ хориҷ мекунем»...

Кор, ки ба ин дараҷа расид, қушбегӣ ва қозикалон фармони бастанӣ мактабро мӯҳр ва имзо карданд. 10 моҳи рамазонии соли 1327 х. аз тарафи қушбегӣ, қозикалон ва раис маъмурҳо омада, баста шудани мактабро расман ба Мирзо Абдулвоҳид эълон намунонд.

Ҷон уммеда мо муносибати мардум ба ин ҳодиса буд. Баъд аз имтиҳон ва таътили мактаб, вакте ки уламо бозори такфир ва лаънатро тарқ карда буд, аҳолии омада фарзандонашонро барои хондан қайд мекунонданд. Муаллим: «Баъд аз ин давом кардани мактаб маълум нест» гуфта, талабаҳои навро

расман кабул намекарда бошад ҳам, бар акси такфири уламо, ба мактаб панҷоҳ нафар шогирди нав нависонда шуд. Як чиз бонси таассур ва маъюсии мо мегардид:

Дар мадрасаҳои Бухоро солҳо истиқомат кардем, ба аҳволи талабагони мадраса ва уламо воқиф гардидем. 25 сол умрамон дар байни инҳо гузашта бошад ҳам, ба таъсири муҳит қабохати худро нафаҳмидем. Акнун, ки бо сабаби тасодуфе чашмонамон андак кушода шуд, ба умеди талофии нуқсонҳои гузаштаамон мактабе кушодем. Барои ба одоби исломӣ мувофиқ шудани он хеле кӯшидем ва андаке муваффақ ҳам шудем. Падароне, ки барои тарбияти фарзандонашон ҷои меканданд, бо ризои худ чигарпораҳошонро оварда, ба мактаб супориданд.

Чанд нафари фарзанднодида, ё ки ба тарбияи фарзанд бепарво барои маҷаллимон ва падарони бачагонро тақфиду лаънат карданд. Мактабиёниро «кофирбача» гуфта, дашном доданд. Ҷун суҳанашон таъсире накард, бо қатлу ғорат тарсониданд. Хамаи ин корҳоро аз номи шариаат мекарданд. Хол он ки ин қаҳрамонони шариаат (?) ягон бор ҳам ба қору рафтори худашон, ба ҳаёти мадраса аз ном ва назари шариаат нигоҳ намекунанд.

Ин шариаатмадорҳо (?) ҳатто пирони мафлуки ҳафтдаслашон ҳам, бо вайрон кардани ахлоқи фарзандони халқ машғул буданд. Аз ин рафтору кирдори худ шарм накарда, кӯдакониеро, ки ба умеди тарбият гирифта ба мактаб омадаанд, гӯё халос кардан мехоҳанд. Хол он ки фарзандони халқ он сӯ истад, аз бадахлоқӣ ва ба разолат гирифта шудани фарзандони худашон низ инҳо заррае бок надоранд.

Таачҷуб дар ин ҷост, ки аксари ин зотҳо касоне мебошанд, ки аз шахрҳои дигар, дар ҳолати софдилонае омада, бо пону оши халқи маҳаллӣ тарбият ёфтаанд.

Аҷаб муқофоте ба ҷои шукронаи неъмат!!!

Касе ёфт нашуд, ки ба муқобили ин гурӯҳи бадкор барои маҷаллимон, ба овози баланд ҳуқуқи худро муқофӣ карда тавонад!

Оё барои як миллат аз ин зиёдтар хориҷ забунӣ мешавад?!

Фатво ва мунозираҳо дар бораи мактаб

Уламони Бухоро ба муқобили мактаби усули нав (ҷадида), дар бораи ҳаром будани он фатво навишта, ба қувваи он фатво таъқиб карда, ба бастании мактаб муваффақ шуданд. Лекин ба ҷӣ сабаб бошад, мазмуни фатвори хеле махфӣ ни-

гоҳ медоштан. Тарафдорони мактаб ҳар қадар кӯшида бошанд ҳам, нухсан фатворо ба даст дароварда натавонистанд.

Бино ба шуниди мо аз манбаъҳои боварибахш дар қоғази фатво баъд аз ҷумлаи «бар тақдири он ки...» дар ҳаққи мактаб бӯхтон ва ифтироҳи бисъереро навишта, дар ҷавоб «ҳаром ва бидъат бошад» навишта ва мӯҳр зер карданд. Дар хошияи қоғаз гӯе ба тарзи далел дар таҳти унвони «қола соҳибу машвех аш-шайх Абдунақиб ал-Тунторӣ» аз таърифоти Эшмуҳаммад — муллои Тунторӣ якчанд сатр сафсата ба ибораи араби навишта шуда будааст... (Муҳаммаднақиб писари Эшмуҳаммад ва аз дӯстони мо буд. Абунақиб худи Эшмуҳаммад мебошад).

Уламони Бухоро чӣ қадар ваҳшоният карда, тарафдорони мактабро тақфир, талъин ва бо қатл таҳдид мекарда бошанд ҳам, на дар ягон маҷлис хусусӣ ё умумӣ рӯйро ба барномаи мунозира накардаанд. Фақат бо домолло Иқром ду мунозира, бо худи ман як мусоҳиба ва бо мулло Низоми Собитӣ як муҷодала шуд, ки ба таври хулоса баён кардани онҳо аз фоида холи нест.

Рӯзе муфтӣ домолло Иқром ба хонаи Ғиёс-махдуми аълам рафта, аз бобати мактаб гап кушода мегӯяд:

— Ман дар бораи мактаби нав як дараҷа вукуф пайдо кардам ва ин мактабро ба одоби исломӣ мувофиқ дидам. Чаноби шумо ин мактабро надидед, фитнагарҳо ба шумо гапҳои дурӯғро гуфтаанд ва шумо ба гуфтаҳои онҳо бовар кардаед. Шумо дар мавқеи олии дараҷаи илмӣ нишастаед. Худатон шахсан таҳқиқ накарда, ба гуфтаи касон бовар карда, ба ҳаром будани чизе фатво додан ба шаън ва мавқеи шумо муносиб нест.

Аълам дар ҷавоб: — Ҳоло мувофиқи шаръ бошад ҳам, рафта-рафта бар хилофи шаръ мунҷар мешавад.

Домолло: — Ба гуноҳе, ки ба амал наомадааст, албатта ҷазо дода намешавад. Бинобар ин вақти хилофи шаръ шудани ҳаром гуфта фатво додан муносиб менамояд.

Аълам: — Ҳоло ҳам дар ин мактаб чанд қабохат ва бадӣ ҳаст, ки ба шумо маълум намебошад.

Домолло: — Шумо марҳамат карда, бадихон хозираашро гӯед, то ки ман ҳам мутанаббех шуда, худро аз ин кор дур гирам.

Аълам: — Яке аз фасодҳои ин мактаб дар ин аст, ки агар дар ягон маҷлис яке аз шогирдонии мактаби нав Қуръон хонад, баъд дар ин маҷлис, масалан, мулло Файзин муфтӣ ҳам Қуръ-

он хонад, муфтӣ дар назари халқ ва шогирдони мактаб мас-хара намешавад-мӣ? (Мулло Файзӣ аз бесаводтарин муфти-ҳои он замон буд). Дар ин хел маҷлисҳо ба муллоёне, ки ба Куръону таҷвид ё ки ба ҳисобу ҳатту имло аҳамият надода-анд, ҳама бо назари эътибори кам менигаранд ва ба онҳо чӣ обрӯю шараф менамояд?

Инак далели ҳақиқӣ!

Маҷлиси дуюм...

Рӯзе дар пеши дарвозаи хонаҳои Девонбегӣ барои маро-симӣ ҷанозае козиқалон, аълам, раис, охунд ва тамоми муф-тиҳо менишастанд. Гап аз мактаб баромада, дар байни уламо ва домулло Икром мунозара воқеъ шуд. Вақте ки уламо бо далелҳои ақлӣ ва нақлӣ аз исботи ҳаром будани мактаб оқиб шуданд, яке аз онҳо гуфт:

— Ин мактаб ба фитна сабаб аст ва ҳар чизе, ки сабаби фитна бошад, ҳаром аст.

Домулло: — Мактаб ба чӣ гуна фитна сабаб мешудааст?

Аълам: — Ана, ин мунозираи мову шумо фитнаи мактаб аст.

Домулло: — Ин фитнаро мову шумо ангехтаем, на мактаб, мактаб.

Ба ҷавобҳои домулло Икром гап ёфта натавониста, маҷ-лисро бо таҳқиру бадгӯӣ қатъ карданд.

Мучодилаи мулло Низоми Собитӣ.

Мулло Низоми бечора марди содалавҳе буд. У гумон ме-кард, ки уламони Бухоро чӣ будани мактабро намедонанд, агар ягон кас рафта ба онҳо фаҳмонад, ҳатман ба мактаб иҷозат медиҳанд.

Мулло Низом рӯзе бо ҳамин эътиқод ба хонаи яке аз муф-тиёни қалони Бухоро — мулло Абдуразоқ меравад, аз мактаб гап кушода, дар боран дарсҳои диние, ки дар мактаб ҳанӯз на мешаванд, ботафсил гап сар мекунад.

Ҳанӯз мулло Низом суҳбати тамоми нақарда, мулло Абдуразоқ ба шогирдони дар он ҷо будани худ: «Зада бароред ин малъунро!» гуфта фармон медиҳад ва шогирдони ваҳшӣ мулло Низоми бечораро зада-зада меронанд.

Мусоҳибаи худам.

Муллон бонуфузи дараҷаи аввали Бухоро Ғиёс-маҳдуми аълам буд. Ин одам бинобар аълам буданиаш расман ҳам аз ҷаҳен муфтиҳо қалонтар ба ҳисоб мерафт.

Ман аз рӯзҳои аввали кушода шудани мактаб ҳафтае як ё ду бор ба хонаи вай рафта, дар ҳар мавриди муносиб аз

мухассаноти мактаби нав гап мезадам. У ҳам мисли ин ки гапамро қабул кардааст, аз мактаб мамнун барин менамуд.

Дар рӯзҳои ба шӯр омадани масъалаи мактаб боз як рӯз ба хонаи он кас рафтам. Аз даркори мактаб гап кушода, дар ин воқеа ёрӣ додан, ҳеч набошад, бетараф истоданаширо ба забони муносибе гуфтам.

Аълам гуфт:— Шумо чӣ хел розӣ мешавед, ки авлоди ватан дар дасти тоторҳо тарбия ёфта, рус барин шаванд?

— Таксир, мактабе, ки ҳоло дар сараш чанҷол шуда истодааст, мактаби тоторҳо набуда, балки мактаби бухориҳост. Муаллимони ин мактаб ман ва Мирзо Абдулвоҳид барин одамони ба худатон маълум.

— Ба ту дарди сар чӣ даркор? Савод дорӣ, фазл дорӣ, козӣ шав, раис шав, хок бар сари мактаб.

— Ин марҳамати шумо дар ҳаққи ман бисёр хайрхоҳона аст, лекин дилам меҳаҳад, ки чанд рӯзе дар ин маслак бошам, ба авлоди ватан ва фарзандони мусулмон чизҳои динӣ ва дуньявиро омӯзам. Ба шумо маълум аст, онҳое, ки дар мактабҳои кӯҳна мехонанд, на аз дин хабар доранд, на аз дунё, ҳатто «калимаи шаҳодат»-ро ҳам дуруст ёд гирифта наметавонанд. Ҳол он ки аксарияти мардум ба мадраса даромада натавониста, бо он чи ки дар мактаб омӯхтаанд, ба корҳои дунё овора шуда мераванд.

Аълам гуфт:— Эй, мусулмони содда, якчанд бача «калимаи шаҳодат»-ро донанд чиву надонанд чи. Баъди ин ӯ чумлае ба забон овард, ки қалам аз навиштани он шарм мекунад.

Аз охири мусоҳиба ба хубӣ маълум шуд, ки хайрхоҳиҳое, ки дар аввали сӯҳбат дар ҳаққи авлоди ватан мекард, ҳама риё ва фиреб будааст.

Ҳамин буд фатво ва нуктаи назари уламои Бухоро дар бораи мактаб!

Мактаби тоторҳо ва элчихонаи рус

Ин сол, яъне соли 1327 ҳ. тоторҳои Бухоро бо баъзе бухориёни ҳамиятнок ҳамроҳ шуда, давохонаи собиқи самти ғарбии мадрасаи Говкушонро аз Остонақули кушбегӣ барои мактаби тоторон гирифта, шикасту рехт карда, мактабро аз хонаи Холид Бурнашев¹ ба ин ҷо кӯчонданд.

¹ Холид Бурнашев — яке аз маорифпарварони тотори муқими Бухоро.

Баъди аз тарафи ҳукумат баста шудани мактаби бухориён, ба тақфиру таҳдиди уламо нигоҳ накарда, зиёда аз панҷоҳ шогирди бухороӣ ба ин мактаб ба хондан даромаданд.

Уламо ба ин ҳол ҳам тоқат накарда, барои бандондани мактаби тоторҳо ҳам ба чораҷӯӣ даромаданд ва дар ин хусус ба ҳукумат мурочиат карданд. Ҳукумати Бухоро «тоторҳо раъйи русанд ва дар ҳимояи элчихонаи Русия мебошанд. Мо ба ин қор часорат карда наметавонем», гуфта ҷавоб дод.

Уламо ба воситаи мулло Камар бевосита ба элчихонаи рус мурочиат карданд. Элчихона розӣ будани худро ба бастани ин мактаб шифоҳан ба ҳукумати Бухоро фаҳмонд. Ҳукумати Бухоро ҳам «мактабро бандед» гуфта ба тоторҳо фармон дод.

Тоторҳо мо раъйи рус ҳастем, гуфта ин амри ҳукуматро рад карда, ба элчихона мурочиат намуданд. Элчи ба шартӣ аз мактаб рондани бачаҳои бухорӣ мактабро ҳимоя кардани шуд ва дар ин бора ба ҳукумати Бухоро мурочиат кард.

Ҳукумати Бухоро ба тамоми гузар ва маҳаллаҳо маъмур фиристода «Бачаҳоятонро ба мактаби тоторҳо нафиристонед», гуфта амри қатъӣ дод. Ба ҳамин тариқ, бачаҳои бухороӣ аз мактаби тоторҳо низ маҳрум монданд.

Ба ҳамин муносибат дар бораи сиёсати онвақтаи маъмурони рус нисбат ба аҳолии Бухоро ва онд ба масъалаи мактаб андак маълумот додан аз фоида ҳолӣ нест.

Вақилони император худро маданӣ ва роҳбарони маданият меномиданд. Воқеан нисбат ба ҳукумати Бухоро ба баъзе маълумон андаке маданиягӣ ҳам нишон меоданд. Чунончи, агар аз фуқарои Бухоро касе аз зулми амир ва маъмурони он ба элчихона шикоят кунад, аз номи маданият ва инсоният мактабҳои ба услуби шиддатнок навишташуда ҳам мефиристоданд. Лекин дар ҳақиқат ин қорҳо ба хотири ҳимояи як маълум набуда, балки барои ҷалб кардани раъйи Бухоро ба худ ва тайёри ба илҳои Бухоро буд.

Лекин ҳеҷ вақт дар қорҳои онд ба маданият маърифати бухориёнро риоя намекарданд. Чунончи, дар масъалаи мактаб барин масъалаҳои асосии маданият ҳимоя он тараф наистад, ҳатто садҳо бозин сиёсӣ бароварда, дар зерин доман монеаҳо ба вучуд меоварданд. Хусусан дар масъалаи бо тоторҳо дар як ҷо дарс хондани туркистонӣ асло ризоӣ намеоданд. Ин қор фақат дар Бухоро набуда, дар шаҳрҳои дигари Туркистон низ вазъият чунин буд. Мувофиқи қонуни расмии ҳукумати

маркази ба туркистониён муаллимӣ кардани тоторҳо конунаи мамнӯъ буд.

Дар масъалаи мактаби бухоронӣ элчихона ҳимоя не, балки агар ҳақиқатан рӯи ризо нишон меод, мактаб баста намешуд ва бухоронӣ аз хондану хонондан маҳрум намегардиданд.

Ин муддаиёни маданият агар аз фуқарои Бухоро касе ҷинойте карда, ба онҳо паноҳ барад, аз номи маданият ва инсоният уро ҳимоя мекарданд, аммо дар масъалаи мактаб бари қорҳо ба истиқлоли Бухоро гӯё қамқон риоя карда, бетараф менстоданд ва барои ҷашмбандӣ ва фиреб додани матбуот дар ин қабил қорҳо тамоми масъулиятро ба ҳукумати Бухоро мепартофтанд.

Масъалаи мактаб ва матбуот

Пас аз он ки мактаби бухоронӣ баста ва бухоронбачагон аз мактаби тоторҳо ҳам ронда шуданд, газета ва маҷаллаҳои мусулмонони Русия мақолаҳои дароз навишта, ба танқиди муҳикқонан ҳукумат ва уламои Бухоро пардохтанд. Билхосса журнали мазҳакавии «Мулло Насриддин»¹ ба муносибати ин воқеа расмҳои маънидор кашид, дар бораи уламои Бухоро мақолаҳо, ё ки дар саҳифа як китоб маънӣ ифода мекунанд навишта, манзури назари саводнок ва бесаводон гардонид.

Уламои мағрури Бухоро ба ин танқидҳо тоб наоварда, боз ба фитнаву фасод даромаданд. Мулло Қамар аз ин вазъият истифода кардани шуда, ба оташи фитна доман мезад. Мулло Қамар аз истилоҳоти газета ва маҷаллаҳо нағз воқиф бошад ҳам, мақола ва танқидҳои дар газетаҳо нашр ва суратҳои кашидашударо ба Мирзо Абдулвоҳид нисбат меод ва ҳол он ки ҳар мақола имзои маълум дошт. Аз байни уламо, ки ба ин муносибат ба ҳаяҷон омада буданд, мулло Холмуроди тошкандӣ ба майдон баромад. Ду хохарзодани худ ва чанд шогирди фидоиро ҳам карда, Мирзо Абдулвоҳидро қуштани шуд. Мирзо ин хабарро шунида, пинҳон шуд. Лекин мулло Холмурод ҳар рӯз дар кучаҳо намоишқорона роҳ паймуда, Мирзо Абдулво-

¹ «Мулло Насриддин» — журнали мусаввари ҳаҷвии инқилобӣ, ки солҳои 1906—1930 дар Тифлис дар таҳти таҳрири Ҷ. Мамадқулизода ба забони озари нашр мешуд. Дар ин журнал онд ба аҳволи Бухоро хабар ва суратҳои танқидӣ нашр шудааст.

хидро мекофт ва мақсадашро фаҳмонда ба ҳокимон мурочиат мекард.

Бурҳониддини раис, ки аз оқибати ноговори ин кор метарсид ва ба ин мусибат ба як тарзи нозуконае Мирзо Абдулвоҳидро аз Бухоро рондан мехост, рӯзе маро ба назди худ чег зада, гуфт: «Мулло Холмурод ҳамин хел ҳаракатҳо карда гаштаст. Ман ҳарчанд манъ карда бошам ҳам, мамнӯъ на-шуд (.) Бинобар ин ба Мирзо Абдулвоҳид фаҳмон, чанд вақт дар даруни шаҳр наистад. (Дар ин сӯхбат Аҳмадҷон-маҳдум ҳам хозир буд).

Ман омада, Мирзо Абдулвоҳидро аз ин гап огоҳонидам, ӯ аз Бухоро баромада, ба Қаршӣ рафт ва ягон моҳ дар он ҷо истода, баргашт.

Низоъи суннию шиа

Азбаски фитнаи суннию шиа аз паси ҷанҷоли мактаб сар зад ва қасоне, ки дар масъалаи мактаб фитна барабегхта буданд, ба ин фитна низ сабаб ва боис буданд, дар ин ҷо дар бораи ин фоҷиа низ мухтасаре навништан муносиб дида шуд.

Дар аҳди амир Музаффар дар байни ин ду фирқа сӯи тафоҳумҳо сар зада бошад ҳам, бо тадбири амири мазкур бар-тараф шуда, аз байни аҳоли ва раиъа кудуратҳо бардошта шуда, ҳар ду ғуруҳ ҷун бародар мезистанд.

Аммо дар байни маъмурони ҳукумат доимо ғиёқ ва кудурат ҷой дошт. Дар ҳақиқат сабаби ин ихтилофи мазҳаб набуда, балки рақобати сиёсӣ ва талош барои ҷоҳ ва мақом буд.

Амирони Бухоро аз тарси фитнаи бекҳои маҳалли ва сардорони қабила вазорат ва мансабҳои калонро — аз қабилани вазиған қушбегӣ ва манбаъҳои онд ба воридотро — аз қабилани закотчӣ ва хазиначӣ аксар ба тоифаи эронӣ, ки дар аморат ақаллиятро ташкил меоданд, месупориданд. Бинобар ин бекҳои сардори қабила ва сипоҳиёни маҳаллӣ биттабъ дар дилашон нисбат ба ин фирқа кина мепарвариданд.

Илова бар ин, ҷунонки дар огози масъалаи мактаб гуфтем, Бурҳониддини раис барои аз миён бардоштани Остонақули қушбегӣ як сол боз дар пай фурсат гашта, барои фитна ангехтан ҷораҳо медид.

Дар фитнаи шиаю сунний низ дастӣ рост ва муттафиқи Бурҳониддин мулло Камар буд. Дар ин кор пешгард шудани мулло Камар ҷанҷон барои нафъи Бурҳониддин набуда, мақсади

мулло Қамар чанчоли калонтаре барангехтан ва ба ин восита барои ба Бухоро даромадани аскарӣ рус роҳ кушодан буд. (Аз хотир набароред, ки чунонки дар боло гуфтем, мулло Қамар ходими шӯъбаи махфии элчихонаи рус буд).

Мулло Қамар фитнаи шиаю сунниро як сол пеш аз ин дар моҳи муҳарраи соли 1327 ҳ. барангехтани буд.

Дар аввали муҳарраи он сол дар хонаи Гиёс-махдуми аълам муфти мулло Абдураззоқ, муфти мулло Файзии тошкандӣ, Мухторхоча, мулло Холмурод ва мулло Қамар тасодуфан дар як ҷо ҷамъ омада буданд. Нависандаи ин сатрҳо низ дар он маҷлис будам.

Мулло Қамар аз бобати масъалаи шиаю суннӣ гап кушода гуфт:

«Ин тонфа дар замони қозӣ Бадриддин расму оинҳои худро ба ин дараҷа ошкор намегузарониданд. Аммо пас аз вафоти қозикалони мазкур ба тамоми шаҳр соҳиб шуда, имсол дар моҳи муҳаррам дар ҳама ҷо ошқоро азодорӣ мекунанд. Ҳамаи ин корҳо бидъат аст. Ба ҳазароти уламо лозим аст, ки дар ин бора фатво навишта, ин бидъатро бартараф намоянд».

Ҳозирон ба суҳанони мулло Қамар қувват дода, гуфтанд, ки «шумо ривоятро нависед, мо муҳр ва имзо мекунем».

Мулло Қамар гуфт: «Муфти домолло Икром марди ҷомеъ ва боҳавсалаест, ба вай мурочиат намуда, ривоятро менависонам».

Хулоса, мулло Қамар ба хонаи домолло Икром рафта, ин гапҳоро нақл ва навиштани ривоятро талаб кард. Домолло Икром дар ҷавоби вай гуфт:

— Ин ҳаракатҳои шумо маҳз ба иқтисоии таассуб аст. Агар мақсади шумо холисан лиллоҳ рафъи бидъат бошад, бисёр корҳои ҳаром ва хилофи шаръ байни ҷамоаи худамон шояд аст, ки аввал онҳоро барҳам додан лозим аст. Чунончи аз рӯзи ёздаҳум то понздаҳуми ҳар моҳ дар хонаҳои мазорҳо ва дар хонаҳои хусусӣ маҷлиси хатми ёздаҳум барпо мешавад. Агар бо назари диққат нигаред, дар ин маҷлисиҳо ба номи ибодат чӣ қадар корҳои ҳаром воқеъ мегардад. Аз ҷумла «зиёрати гули сурх», халқ ба баҳонаи зиёрати Баҳоваддин ба он ҷо ҷамъ шуда қорӣ ҳароме нест, ки намекарда бошанд. Ё базмҳои, ки дар тӯю маъракаиҳо барпо мегардад, ҳатто ба дарбори амир, дар пешин назари қозӣ ва муфтиҳо бачаҳоро ба рақс медароранд... Хулоса, агар чунин бидъатҳо ва корҳои ҳароми байни худамонро барҳам надода, ба барҳам додани расми таъзия

кӯшиш намоем, ин холисан лиллоҳ нашуда, асари таассуб мешавад. Ҳар коре, ки аз рӯи диндорӣ холис нашуда, балки аз рӯи таассуб шавад, оқибаташ бахайр намешавад. Эҳтимол ин ҳаракат таассуби тарафи муқобилро барангехта, ба фитнаҳои зиёде сабаб мешавад. Бинобар ин ё дар ин қор тамоман соқит бошед, ё ки аввал фитнаҳои байни худамонро дафъ намоед.

Мулло Қамар баъд аз ин мусоҳиба ба домулло Иқром душман шуд ва бинобар ин дар масъалаи мактаб муносибати байни домулло ва муллоҳои дигарро хеле вайрон кард.

Хулоса, мулло Қамар дар он сол фитнаи шинох сунниро барангехта натавониста бошад ҳам, талаба ва уламоро бар зидди маросими таъзиядорӣ эронӣ хеле хуб тайёр кард. Дар тамоми сол уламо, талабаи улум ва авомро бар зидди ин таъзиядорӣ ташвиқ ва таҳрир мекард. Талабаҳои мадрасаҳои Бухоро бинобар беҳабариашон аз таърихи ислом ва аҳволи олам афкори таассубпарваронаро зуд қабул мекарданд ва бо андак ғайрати мулло Қамар барои ихлоси таассуб зуд омода шуданд.

1328 х. [1910 м.] 10 муҳаррам оғози фитна. 10 муҳаррами соли 1328 х. рӯзи шанбе дар шаҳри Бухоро беруни дарвозан Самарқанд, дар як ҳавли воқеъ дар паҳлӯи майдон як ҷамоа эронӣ маҳаллӣ ва мусофир чамъ шуда азодорӣ мекарданд. Баъзе талабаҳои тошкандӣ ва фарғонагӣ ва як қисм аз мардуми тоҷики Бухоро ҳам барои тамошо дар ин маҷлис ҳозир буданд. Як талабаи фарғонагӣ аз азодорон баъзе ҳаракатҳои хилофи одатҳои Бухоро ва Туркистонро дида, хандид. Баъзе эронӣ хунгарм дар маҷлиси азодорӣ ва ғирья хандидани ин талабаро ба расму оини худ истехзо гумон карда, ба вай ҳучум карда, зада захмдор намуданд. Баъзе эронӣ ба муллоҳиза ва пиронсол бад шудани оқибати ин ҳодисаро андешида, талабаро аз дасти авбошон раҳонида, дар хонае пинҳон карданд.

Тамошочиён ҳақиқати ин қорро тафтиш накарда, гурехта, ба дохили шаҳр даромада, мадраса ба мадраса қор зада, «эронӣ муллобачаро зада куштанд», гӯён ба шаҳр гулгула андохтанд. Онҳо «барои хифзи қор ва номуси худ чамъ шавед!» гуфта фаръед мезаданд.

Роқими ин сатрҳо, Мирзо Абдулвоҳид, Иқром-маҳдум, (писари қозӣ Бадриддин), Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, Амӣҷон-маҳдуми Мирзиёуддинзода он рӯз дар гузари Шояхсӣ, дар хонаи Нақшбандхон дар маҷлиси тӯй ҳозир будем. Яке аз мулозимони Бурхониддини раис ба тӯйхона омада, «маи

«Бо чашми худ дидам, эрониҳо чанд муллобачаро бо ханчару корд зада куштанд. Ин воқеаро ба мадрасаҳо хабар додан лозим» гуфт ва баромада рафт. Мо ҳам ин хабарро шунида ҳар кадом ба манзилҳоямон рафтем.

Хулосаи калом, дар байни як соат тамоми кӯчаву бозори шаҳро фитнаву балво фаро гирифт. Дӯконҳо, саройҳо ва тичоратхонаҳо тамои баста шуданд. Онҳое, ки аз фитнаву ҷанҷол тарс доштанд, дар хонаҳои худ пинҳон шуданд. Ҳангома-талабҳо ба муллобачаҳои балвогар ҳамроҳ шуда, ғавғо мекарданд. Талабагони балвогар дар растаи Атторӣ, ки аҳолии ин раста ба эътибори аксарият эрониҳоянд, ҳучум оварданд, чун дӯконҳо баста ва касе пайдо набуд, дари як-ду дӯконро шикаста, тороҷ карданд. Дами дарвозаи Қаршӣ мардеро ба қиёфаи пирсиён дида, зада куштанд. Фитна торафт шиддат карда, шумораи балвогарон меафзуд. Балвогарон намоншкоруна ба сӯи Регистон равона гардиданд. То расидан ба Регистон шумораи балвогарон то ба даҳ ҳазор расид.

Ин ҷамоат аз эрониҳо додҳои карда, ба арки подшоҳӣ даромаданӣ шуданд.

Қушбегӣ аз ин вазъият хабардор шуда, шумораи посбонони аркро афзуд. Қушбегӣ ҳучуми халқро дида, ба воситаи телефон боз як даста сарбоз омода намуда, муҳофизати дарвозаро қувват дода, ба назди балвогарон кас фиристода, матлабашонро пурсид. Балвогарон «Мо арзи худро ба худи қушбегӣ меғуем» гуфта, зӯран ба арк даромаданӣ шуданд.

Қушбегӣ аз қатлу ғорат тарсида, сарбозонро ба мамониат фармон дод. Балвогарон вазъияти ҳучум гирифта, ҳамла карда, ба арк даромаданӣ шуданд. Чун сарбозон бо даст ва даҳон балвогаронро гардонда натавонианд, саркарда ба осмон тир холи карданро фармуд. Бо садои милтиқ ҳучумкунандагон аз Регистон баромада, як қисмашон гурехта, ба шаҳр паҳн шуда, «қушбегӣ ба арз рафтагонро бо милтиқ парронд» гуфта ғула бардоштанд.

Қушбегӣ барои фурӯ нишондани оташи фитна сардорони уламо ро ба арк даъват кард. Қозикалон Бақохоҷа, раис Бурҳониддин, Ғиёс-махдуми аълам, муфтиҳои дигар ва мударрисҳои хоҳпараст ҳозир гардида, бо нӯги забон балвогаронро мазаммат кардагӣ барин шуда, «барои чи тир паррондед» гуфта, қушбегиро камтар сарзаниш карданд. Ба ҳар ҳол вақти ғуруб балвогарон аз Регистон пароканда шуданд. Лекин касоне, ки чунин фитнаеро аз худо мехостанд, магар чунин фурсатеро аз даст мелоданд?

Фитнагарон ин шаб то дамидани субҳ хоб накарда, фитнаи хобидаро боз бедор кардан мехостанд. Имшаб дар хонаҳои душманони кушбегӣ ва қозикалон маҷлисҳо барпо буд.

Ман дар он рӯзҳо дар мадрасаи Кӯкалтош истиқомат доштам. Як қисми талабагонии мадраса ба фитна ҳамроҳ нашуда, баракс ба қадрӣ иқтидорашон балвогаронро насихат мекарданд. Аммо ба эътибори аксарият талабаҳо тарафдори фитна буда, ҳатто ба «насихатгарон» низ ҳучум мекарданд.

Нисфи шаб дар мадраса овозе шундида шуд. Бо ҳамсоҷам Қорӣ Довуд «ин чи овоз аст?» гуфта аз ҳучраҳои баромадем, ки ду одами ношинос ба ҷамъшудагон мегуфтанд: «Мо бо амри эшонӣ раис ба шумо маълум менамоем, ки силоҳ ва яроқ тайёр карда, ба ғазо ҳозир шавед. Эронӣҳо ба куштани муллобачаҳо тайёр шудаанд. Албатта мусоҳила накунед. Пагоҳ саҳарӣ ба сахнӣ мадрасаи Мири Араб ҷамъ шавед».

II муҳаррам, рӯзи якшанбе. Пагоҳони рӯзи якшанбе балвогарон дар мадрасаи Мири Араб ҷамъ шуданд. Бо талаби кушбегӣ бузургони уламо ба арк рафтанд. Кушбегӣ қарори зеринро ба уламо маълум кард: «Ба қасоне, ки дар маҷлиси азодорӣ ба талаба ҳучум кардаанд, ҷазо дода мешавад. Агар мурдани талаба исбот шавад, аз қотилон қасос гирифта мешавад».

Уламо гӯё ба ин мусолиҳат розӣ шуда, балвогаронро як дараҷа пароканда карда, дарсхонаҳоро кушода, ба дарсгӯӣ машғул шуданд. Лекин талабаҳо ва дигар фитнагарон ба шӯриш омода буда, аломатҳои фитна аз рӯҳшонӣ маълум шуда меистод. Аз тарафи дигар эронӣҳои Тотормаҳалла, Афшормаҳалла ва Вазиробод ба шаҳр даромада, дар такьяҳо, таъзияхонаҳо ва дар хонаҳои сардорони тоифаҳо ҷо гирифта, мусаллаҳан ба мудофияи маҳаллаҳои эронинишинӣ тайёрӣ медиданд.

Имрӯз рӯзона, дар соатҳои ду хабари фитнаангезе паҳн гардид. Гӯё эронӣҳо мусаллаҳона баромада, муллобачаҳои мадрасаҳои Хиёбон, Чӯйбор, Эшонӣ Имло ва Накибро кушта истодаанд. Бо паҳн шудани ин хабар шаҳр гӯё анбори пур аз боруте буд, ки якбора ба он оташ афтод.

Тамоми мардум шӯрид ва фитна бо тамоми қувват авҷ гирифт. Талабаҳо ва балвогаронии дигар баъзе корд, баъзе шоф, баъзе тешаву табар ва баъзе ҷӯбу калтак бардошта, ба сӯи Хиёбон равона гардиданд. Дар дасти камтар қасе милтиқу тапонча дида мешуд. Як қисми балвогарон дари дӯкониҳои силоҳфуруширо шикаста, толон карда бошанд ҳам, ба дасташон яроқи қороянде наафтод.

Ҳулоса, вақте ки балвогарон ба растан Хиёбон расиданд, як

даста сарбоз омада, пеши роҳашонро баст. Бо вучуди ин як қисми балвогарон бо ҳучум ва зӯр сафи сарбозонро бурнда гузашта, ба ду гурӯҳ чудо шуда, яке ба сӯи Қўйзар ва дигар ба сӯи Эшонимулло равона шуд.

Онхое, ки ба сӯи Қўйзар мерафтанд, бо як кӯчаи танг равона буданд, ки баногоҳ аз ақиб, аз пасу пешашон тирҳои тапонча ва милтиқ паридан гирифт. Эронийёне, ки дар хона ва бомҳошон дар паноҳ буданд, ба ҳучумгарон бо тир ҷавоб меоданд.

Онхое, ки ба Эшонимулло мерафтанд, дар сари мазор якҷанд эрониро дида, ба сӯи онҳо давиданд. Эронийёне, ки сағонаҳоро ба худ сипар карда буданд, бо наздик шудани ҳучумкунандагон онҳоро ба зер тир гирифта, ба мурдагони мазор ҳамроҳ карданд.

Қозикалон Бақоҳоча ва раис Бурҳониддин бо нияти барпо кардани осоиш омада, дар мадрасаи Хиёбон ҷой гирифта буданд. Растаи Хиёбонро саросар фитна фаро гирифта буд. Аз боми хона ва дӯконҳо тир борида, аҷалрасидагонро аз по меандоخت.

Як қисми талаба ва дигар балвогарон, ки ба тарафи Қўйзар ва Эшонимулло рафта буданд, маҷрӯҳ ва мақтул гардида, афтоданд, боқимонда роҳе ёфта, гурехта ҷони худро зинда бадар бурданд.

Азбаски балвогарони ба Хиёбон равонгардида ҳучумкунанда ва аксар беяроқ, аммо эронийён дар мудофиа ва ҳама мусаллаҳ буданд, ҳамаи ҳасорат ва талафот ба талабагон расид, аз эронийён ягон кас ҳам ба қатл нарасид, ҳатто маҷрӯҳ шудани касе ҳам шунида нашуд.

Балвогарон баъди мағлуб шуда баргаштан аз Хиёбон ҳар касеро, ки дар қиёфаи эронӣ диданд, куштанд, ба ин баҳона ҳар кас, ки бо касе душмани дошт, ўро кушт. Якҷанд гадо ва сарсариёнро ҳам куштанд.

Хулосаи калом, бисёр фоҷиаҳо рӯй дод, ки тафсиллаш ғайр аз дилсӯҳи самаре надорад. Аз тарафи эронийён ҳам, дар тарафи Хиёбон фоҷиаҳои бад воқеъ гардид. Лекин ҳамаи ин корҳоро, хоҳ аз тарафи эронийён ва хоҳ тоҷик як қисм худсар ва авбошон карданд. Вале ашхоси мӯътадил ва мутафаккири ҳар ду тараф, хусусан тоҷик ва эронийёни маҳалли, ба қадри имкон ба хунрезӣ монев шуданд. Чунончи: тоҷикҳо эронийён ҳамсояро дар хонаҳои худ пинҳон карда, ҳимоя намуданд. Пирсиёнҳои паноҳталабидаи мусофирро табдили либос карда аз шаҳр бароварданд. Инчунин эронийён низ ҳамсоягони тоҷики

худро ҳимоя карданд, ба талабагони мадрасаҳои Ҷӯйбор ва Накиб озука расонда истода, то тамои шудани балво онҳоро аз авбошон ҳимоя намуданд. (Баъдтар маълум шуд, ки хабари фитнаангезе, ки рӯзи якшанбе паҳн шуда буд, бохтаву пардохтаи фитнагарон будааст).

Имшаб, яъне шаби рӯзи якшанбе, дар ҳар тарафи шаҳр сарбозҳо дар посбони истода, савораҳо гашт мекарданд. Имшаб дарвозаи ҳаман мадрасаҳоро баста, аз муллобачаҳо посбон гузошта шуд. Мулобачаҳои туркмени мадрасаи Кукалтош ба фитна ҳамроҳ нашуданд, лекин мадрасаро посбони намуданд.

Имшаб ба оромӣ гузашт. Ба ғайр аз садони гоҳ-гоҳ шунидашавандаи тири милтиқ ҳодисаи дигаре рух надод.

Рӯзи душанбе. 12 муҳаррам. Дар вақти рӯй додани ин ҳодисаҳо амир Абдулаҳад дар Қармина буд. Хабарӣ балво ва ихтилолро ба воситаҳои мухталиф мешунид. Албатта, ин хабарҳоро кушбегӣ ба нафъи худ, қозӣ ба нафъи худ, раис ва дигар бузургони уламо ба нафъи худ ба амир менавиштанд. Амир аз рӯи таҷрибаи худ медонист, ки сабаби ҳақиқии фитна Бурҳониддини раис ва баъзе муфтиҳо мебошанд. Бо вучуди ин танбеҳи гунаҳкорони дигарро ба вақти дигар мавқуф гузошта, ба ҷустуҷӯи чораҳои зудтар дафъ кардани фитна даромад. Барои ин ба ҳокими Шаҳрисабз Мирзо Насрулло ва ба ҳокими Чорҷӯй Мирзо Низомиддини урганҷӣ ихтиёроти калон дода, ба Бухоро фиристод. Инҳо рӯзи душанбе ба Бухоро ворид шуданд. Ин ду бек ба Бухоро омадан ҳамон ба рақобати сиёсӣ саргарм гардида, аз чораи фуру нишондани оташи фитна очиз шуданд. Имрӯз балвогарон хеле қувват гирифта, милтиқ ва тапонҷаҳое низ ба даст дароварда буданд. Бо вучуди ин имрӯзҳо ба тарафи Хиёбон ҳучум накарданд. Фақат хонаи як-ду нафарро толон карда, сохибонашонро куштанд.

Имрӯз тамоми аҳолии туман ва кишлоқҳои Бухоро калтакдор шуда ба шаҳр рӯ оварда буданд, локин одамони ҳукумат аз тарси қатлу ғорати умумӣ дар дарвозаҳои шаҳр посбон гузошта, ба даромадани деҳотиён ба шаҳр монеъ шуданд. Фақат кишлокиёни Қалобиён ва Арабон ба шаҳр даромада тавонистанд. Азбаски инҳо рост ба назди Бурҳониддини раис омада, аз вай фотиҳа гирифта, ба балвогарон ҳамроҳ гардида буданд, гумон меравад, ки ба шаҳр даромадани онҳо бе воситагарии раиси мазкур нашудааст.

Имрӯз аз вилоятҳои дигар низ дуздон ва одамони шубҳаноки зиёде ба шаҳр омаданд. Онҳо аз паси балвогарон гашта,

оташи фитнаро шўълавартар намуда, «Ана, ин хона ё дўкони эронӣ» гуфта, ҳучум ташкил карда, баъд худашон мисли лоша-хўроне, ки аз паси ҳайвонҳои даранда мегарданд, ба тороҷ медаромаданд. Хулоса, рӯзи душанбе шаҳр манзараи тороҷгоҳи умумиеро гирифта буд.

Яҳудиёни Бухоро аз тарси қатлу ғорат ба элчихонаи рус мурочиат карда, барои муҳофизати худ аскар талаб карданд. Мирзо Насрулло-бӣ ва қушбегӣ Останакул аз фурӯ нишондани балво очиз монда, ба даромадани аскарӣ рус ба Бухоро розӣ шуданд.

Абдулаҳадхон очизии саркарда ва бекхоро дида, валиаҳди худ, ҳокими Кармина Миролимо ба Бухоро фиристод. Вай ба Когон омада, аз тарс ба шаҳр надаромада истод. Дар ин вақт як даста аскарӣ пиёда ва як даста аскарӣ савораи мусаллаҳ бо пулеметҳо дар саркардагии генерале аз Самарқанд ба Когон омаданд.

Рӯзи сешанбе. 13 муҳаррам. Имрӯз валиаҳди амир Миролим бо аскарӣ рус ба Бухоро даромаданд. Аскарони рус пулемётхоро дар болон дарвозаи арки Бухоро ҷой доданд. Солдатҳои пиёда дар ҳар ҷо посбон истода, аскарони савора дар шаҳр гашта, мардумро пароканда мекарданд. Як қисми аскарӣ рус бо генерали рус ва маъмурони элчихона ба хориҷи шаҳр баромада, деҳотиёро пароканда мекарданд.

Рӯзи чоршанбе. 14 муҳаррам. Имрӯз генерали рус барои таҳқиқ ва тафтиш дар шаҳр гашт кард. Одамони Бурҳониддин пешопеши вай давида, ба халқ талқин мекарданд, ки «Дод аз дасти қушбегӣ! Мақсади мо фақат азли қушбегист» бигӯянд.

Табий, мардум мисли грамофон ин суҳанро ба генерал мегуфтанд. Баъди ин тафтиш генерал бо валиаҳд ба азли қушбегӣ Останакул қарор дода, ба амир арз карданд.

Амир қушбегиро азл карда ба Кармина фиристод. Одамони наздик ва муқарраби ӯро низ аз шаҳр бароварда, ба ҳар сӯ пароканда кард. Мирзо Насрулло-биро қушбегӣ таъин карда, Мирзо Низоми Урганҷиро бо маъмурияти дараҷаи дуум ба идораи як қисм қорҳои зақот ва молия ғумошт.

Баъд аз азли қушбегӣ душманонаш дар ҳаққи вай ғуноҳ ва хиёнатҳои ҳеч як ақли салим қабул накунандаро нисбат медоданд. Ғӯе ки қушбегӣ барои соҳиб шудан ба тахти Бухоро ин балворо барангехта бошад. Ғӯе бо ҳамин мақсад эронихоро мусаллаҳ карда, бар зидди ҳомиёни ҳукумати машруаи Бухоро — муллобачаҳо ҳучум кунонидааст. Агар қушбегӣ муллохоро нест карда тавонад, амир аз тахт маҳрум шу-

да, кушбегӣ подшоҳ мешудааст. Қушбегӣ барои подшоҳӣ тамоман омода шуда, ҳатто барои худ тоҷ ҳам созонда будааст...

Бурҳониддини раис ҳам, ки Бухороро оғушта ба хун карда, ба даромадани аскарӣ рус сабаб шуда буд, дар баъзе маҷлисҳо ин суҳанхоро гуфта, барои ба ҳукумати амир ҷонсипорона хизмат карданиш фахркунон гап мезад.

Ин қабил гапхоро, албата, душманони кушбегӣ ва сабабгори фитна барои ниҳон кардани гуноҳи худ сохта мебароварданд ва мардуми содадил ҳам ба ин сафсатаҳо бовар мекард.

Аммо дар назари касони огоҳ аз аҳволи онвақтаи Бухоро ва аз сиёсати онвақтаи ҳукумати рус ин гапҳо заррае эътибор надоштанд. Зеро ба инҳо аён буд, ки подшоҳии Бухоро дар як сӯ истад, ҳатто мансаби қозикалонӣ ва бегӣҳои дигар ҳам бе руҳсати ҳукумати рус ба касе дода намешуд. Дар чунин вазъият Остонакул девона набуд, ки ба хаёлҳои хом афтада бошад.

Дар ҳар ҳол дар ин ҷанҷол содир шудани гуноҳе аз шахси Остонакул маълум нест. Лекин як қисм одамон ва муқаррабони вай ба калон шудани ҷанҷол сабаб гардиданд, ҳатто овоза буд, ки яроқҳои подшоҳиро ба эронӣён додаанд.

Истифода кардани шудани генерали рус аз ин фитна

Дар натиҷаи тадбирҳои дар боло зикршуда фитна ҳобонда шуд. Лекин генерали рус бо ин омаданиш Бухороро ба ишғоли аскарӣ рус дароварда, илҳоқи онро ба Русия омода кардан мехост. Бинобар ин баъд аз фуру нишастани фитнаву ихтилол ба баромадан аз Бухоро розӣ нашуд. Барои ин эҳтимоли дубора сар задани ихтилолро далел меовард. Ҳукумати Бухоро ҳар қадар кӯшида бошад ҳам, суҳанашро ба генерал шунавонида натавонист. Генерал ба тамоми қорҳои Бухоро назорат карда, дар дохили арк менишаст.

Ниҳоят дар сояи кӯшиши баъзе ҳамиятмандони огоҳ аз аҳволи рӯҳияи аркони ҳукумати рус аз назорати хориҷии Русия ба баромадани генерал аз Бухоро амри қатъӣ омад. Генерал аз шаҳр баромада бошад ҳам, то ду моҳ аскаронашро аз таги дарвозаи Бухоро нагирифт. Боз ҳам сар задани фитнаро баҳона мекард.

Як маъмури рус бо фармони генерал-губернатори онвақтаи Тошканд дар беруни дарвозаи Бухоро идорае ташкил кар-

да, шабу рӯз бо корҳои махфии машғул буд. Ҳар рӯз бо эронӣни Бухоро мусоҳиба карда, эҳтиёт шуданро аз тоҷикҳо тавсия менамуд, инчунин бо тоҷикҳо ҳам сӯҳбат карда, «эронӣҳо ба муқобили шумо тайёри доранд» гуфта хабар меод.

Вале чи эронӣ ва чи тоҷик, ҳар як бухорӣ чи будани ин бозихоро фаҳмида, ба суҳанҳои Бурҳониддини аҳмак, арбоби ҳукумати бемағз ва мулло Қамар барин одамони фосиду ғаразкор даромада, дар роҳи ғарази шахси ва мансабталошии онҳо, дар қурбон шудани ин қадар бечораҳо олат гардидани худро фаҳмида буданд; дарк карда буданд, ки барангехтани низои суннию шиа не, балки иттиҳоди ин ду фирқа якҷоя шуда аз байн бардоштани муллоҳои мутаассиб, сипоҳиёни нодон лозим ва ислоҳи доираҳои бетартибу вайрони давлатӣ, ислоҳи мадрасаҳо, ки лонаи таассуб гардидаанд, зарур мебошад.

Хулоса маъмурони махфии рус ҳар қадар кӯшида бошанд ҳам, дубора фитна барангехта натавонистанд ва генерали рус ҳам ноумед шуда, аскарашро аз атрофи Бухоро бардошт.

Дар бораи ин фоҷиа таассуроти худамро ба форсӣ ба назм дароварда будам. Нақли чанд байти он манзума барои намуна муносиб дида шуд:

Инқилоби даҳру даври чарху кори рӯзгор
 Дарси ибрат медиҳад, ҳар кас, ки бошад хушёр.
 Гар ба неъмат, гар ба меҳнат, гар ба иззат, гар ба зил(л),
 Имтиҳонгоҳ аст моро сахнаи лайлу наҳор.
 Гар ба каф шуд давлати гетӣ, намебойд ғурур,
 Гар ба сар шуд меҳнати олам, бибояд истибор.
 Носипосӣ сар занад, «астағфируллоҳулазим»,
 Интиқоми эзадиро буд бояд интизор.
 В-он гаҳ аз он шӯъла дар як дам на тар монад, на хушк,
 В-он гаҳ аз он бод дар олам на гул монад, на хор.
 Чун вазид имрӯз боди бениёзии худо,
 Дар Бухоро бурд аз пиру чавон сабру қарор.
 Фитнае афтод, зоил гашт аз танҳо шикеб,
 Вақъае сар зад, ки берун қард аз чонҳо димор.
 Фитнае афтод, зоил гашт аз танҳо шикеб,
 Олами ислом чандин бор гашта торумор.
 Хонумонҳо з-ин сабаб ин бор ҳам тороч ёфт,
 Гулзизорон з-ин чихат ин бор ҳам ғалтида хор.
 Рафт чони як ҷаҳон бечора бар чанги аҷал,
 Монд ҷисми як гурӯҳ афтода бар ханҷар дучор.
 То ба кай бошем дар кунҷи ҷаҳолат мустақим?
 То ба кай бошем дар фикри залолат устувор?
 То ба чандин рехтан хуни бародар чои об?
 То кучоҳо кӯфтани бар фарқи модар чои мор?
 Худкушӣ аз баҳри чӣ? Аз бегонагон орем шарм,
 Дӯстозорӣ чаро? Аз душманон дорем ор.

Хуни мӯъмин рехтан бар мӯъминин кай шуд раво?
 Моли муслим тохтан бар муслимин кай шуд шиор?
 «Муслим аз муслим саломат бошад» — ин қавли расул,
 Гуфтааст «ал-мӯъминуна ихватун» парвардигор.

Ташкили фирқаи ҷадид ё ҷавонбухориён ва программаи наонавишта

Чунонки дар боби аввали таърихамон гуфта будем, дар вақтҳои охир бо таъсири газетаҳо ва дар натиҷаи инкилобҳои Русия ва Туркия касоне зиёд шуда буданд, ки ба аҳволи илмӣ ва иҷтимоии Бухоро ва ба зулму разолатҳои доираҳои давлатӣ бо назари танқид менигаристанд.

Баъди дар Бухоро кушода шудани мактаби нав ва шӯҳрат пайдо кардани он касоне ки дар онҳо андак бедории фикрӣ пайдо шуда буд, ба атрофи мактаб ҷамъ шуданд ва боз як ғурӯҳ ҷавонфикрони нав ба воя расиданд. Дар натиҷаи ба муқобили мактаб ва ҳавоҳоҳои он сар бардошта, қиёматҳо барпо карда, бар сари онон рехтани тӯҳмат, ифтиро, тақфир ва талъинҳои хориҷ аз бардошти инсон аз тарафи уламо мунавварфикрони пештара бо ҷавонфикрони тоза ба воя расида, ба таври табиӣ ба ҳам наздик шуданд, бо ҳам ҳамфикр ва ҳамдард шуда, ғӯё ранги ҷамъиятеро гирифтанд. Инҳо ба як ҷо ҷамъ шуда, доир ба маслаки худ программа наонавишта бошанд ҳам, мақсад ва маромашон ба ҳар қадом ва ба ҳамдигар маълум буд. Хулосаи программа ва маромномаи наонавишта тақрибан аз ин иборат буд:

1. Дар байни аҳоли беилмӣ ва бефикриро нест кардан, барои ин ба ривочи мактаби ибтидоӣ кӯшидан, адабиёти нав ва матбуоти ҳаррӯзаро дар байни мардум паҳн кардан;

2. Бо уламои паскаш мубориза бурдан, бо ин мақсад разолати уламо ва мадрасаҳоро пеши назари мардум кушода нишон додан, ба кушода шудани фикри талабагони мадраса, хусусан фарзандони уламо кӯшида, масъалаи ислоҳи мадорисро пеш бурдан;

3. Зулм ва фасоди арбоби ҳукуматро ба халқ кушода нишон додан, бо ин мақсад муомилаи ҳоким ва қозиҳоро бо халқ, хусусан бо деҳқон ва фақирони қишлоқ ба халқ фаҳмондан, ба қадри имкон ҳуқуқи деҳқонони фақир ва зулмдидагонро мудофиа кардан;

4. Исрофҳо ва разолатҳои амир ва аҳли дарборро ба халқ кушода нишон додан, мувофиқи майл ва кайфи худ ба сарф

кардани байтулмол ҳақ надоштани амир ва одамони вайро ба халқ фаҳмондан;

5. Исроф ва бидъатҳои байни аҳолиро барҳам додан, дар одатҳои расмшуда, дар тӯй ва азо ба қадри имкон роҳи машруъ пеш гирифтанд;

6. Аз байни аҳоли таассубҳои чоҳилона, низоъҳои мазҳабӣ, рақобатҳо ва нисбат ба ҳамдигар ифтихор ва калонгириҳо барҳам додан, барои амали гардондани фикрҳои болоӣ омода ва тайёр кардани афкори умумӣ...

Чавонон ва чавонфикрон гӯё дар байни худ аҳду паймон карда бошанд, мувофиқи програм ва маромномаи болоӣ кор карда, дар байни халқ ин фикрҳо роҳи менамуданд.

Дар натиҷаи фитнаи шиаю сунний арбоби афкори болоӣ зиёд шуд. Дар сояи интишори ин фикрҳо ба воситаи чавонон ва раҳнамои газетаю маҷаллаҳо ба бисёр касон маълум шуд, ки сабаби ин қадар фасоду фочеаҳо, толону торочҳо, қатлу ғоратҳо рақобати умаро, таассуб ва чаҳолати уламо, зулму фасод ва тарзи идораи нодурусти ҳукумат будааст. Агар аҳвол ба ин минвол давом мекарда бошад, агар доираи давлатӣ ислоҳ ва танзим нагардад, агар мактабҳои ибтидоӣ зиёд шуда, илму дониш дар байни мардум паҳн нагардад, агар мадрасаҳо ислоҳ нашаванд, ҳаёти илмӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро дар таҳлуқа аст.

Дар натиҷаи ҳамин кушодафикрӣ дар андак фурсат шиа бо сунний чун бародар ҳамзист шуданд. Чи шиа ва чи сунний, чи эронӣ, чи тоҷик, ҳар як соҳиби фикр бо ҳам наздик гардида, гӯё ки ба муқобили зулм, фасод, фитна, чаҳолат ва таассуб ҷиҳод эълон карданд. (Барои ҳамин фитнаву иғвои шӯъбаи махфӣи элчихона низоъи шиаву сунниро дубора барангехта натавонист).

Азбаски барои ба ҳамдигар наздик шудани ин соҳибфикрон дар марҳилаи аввал мактаби усули ҷадида сабаб шуда буд, уламо ва арбоби ҳукумат ин фирқаро «ҷадид» ё «ҷадидӣ» номиданд. Азбаски маслаки ин фирқа тараққӣ ва пешрафт ва роҳбаронашон чавонон ва чавонфикрон буданд, онҳо худро «чавонбухороӣ»¹ (мисли чавонтуркон) меномиданд.

¹ «Чавонбухороӣ» — гурӯҳе, ки мақсади онҳо дар ибтидо тараққӣ, наشري маорифи замонӣ ва пешрафти мамлакат ва роҳбару аъзоёнаш ба эътибори аксарият чавонон ва навфикрон будаанд. Аъзоёни ин гурӯҳ, мисли «чавонтуркон» дар Туркияи он давра худро «чавонбухороӣ» меномиданд. «Фирқаи чавонбухороӣ» дар арафаи Инқилоби Бухоро ташаккул ёфт, ки ба он Файзулло Ҳочаев роҳбарӣ мекард ва газетани «Уҷқун» ношири афкори он буд.

Машхуртарин намоёндагонии кушодафикрони аввала, ҷавон ва ҷавонфикроне, ки нав ба атрофи мактаб ҷамъ омада буданд, инҳоянд: Абдулвоҳиди Мунзим, Мирзо Муҳиддин ва писарони вай — Мирзо Исом ва Мирзо Абдуқодир, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, Мирзо Иззатулло, мударрис Абдуқодир-маҳдум, Бӯрибой ва писараш Мирзо Мустафоқули, Ҷаҳонгирбеки қаровулбеғӣ, Мулло Мирҳон Порсозода, Мазҳар-маҳдум ва бародараш Муқаммил-маҳдум, мулло Низом Собитии тотор, Мирзошоҳи Фоиқ (писари Мирзобои оқсақол), Ҳомидҷон Мехрӣ, Мирзо Исмоили Аттор, Ғуломризон қаровулбеғӣ, Усмонҷоҷа писари Пӯлодҷоҷа, мулло Очиқдӣ писари мулло Боқӣ. Яке аз онҳое, ки ба ҳаман ин корҳо мубошир шуда мегашт, нависандаи ин сатрҳо Садриддин Айний буд.

Ба замми ин аз уламо, аз аҳолии, аз сипоҳ ва талабагонии мадраса бисёр касон бо инҳо ҳамфикр буданд. Аз ҷумла: муфти домумло Иқром, қозӣ Абдусаммаҷоҷа, қозӣ Шарифҷон-маҳдум, қозӣ Саидҷон, Мирзо Саҳбо-би, ҳоҷи Додҷоҷ, Порсоҷоҷа, ҳоҷи Ҳамроҳ Пӯлодшоҷода, Мирзо Пӯлод, Салимҷон, ҳоҷи Сирочиддин, Аҳмад Қамолӣ ва дигарон.

Газетани «Вақт» ва мақолаҳои «Бухороӣ»

Ба масъалаҳои мактаб, фоҷиаҳои суғнию шиша матбуоти муслмонони Русия, хусусан газетаҳои «Тарҷимон» ва «Вақт» бо назари дақиқе ингариста, танқидҳои ҳаққонӣ ва ба хонандагон раҳнамояшавандае навиштаанд.

Ба муносибати фоҷиаи шишаю суғни аз аъзон ҳайати таҳририяи газетани «Вақт» Бурҳон Шараф ба Бухоро омада, аҳволро таҳқиқ карда, таҳти унвони «Мактубҳо аз Бухоро» якҷанд мақола навишт.

Бурҳон Шараф дар яке аз мақолаҳоиаш менависад: «Дар идораи давлати хонияи Бухоро ба маъмурон ва тӯраҳо вазифа — моҳона дода намешавад, балки маъмурон ҳудашон ба болоиҳо пул дода меистанд. Чунончи иҷорадорони бозор маблағи ба иҷора пардохтани худро аз бозориён ҷамъ карда мегиранд, маъмури Бухоро низ маблағи ба болоиҳо додаи худро ба изофааш аз мардум ҷамъ мекунанд. Албатта, ҳар қадам ба зиёдтар ҷамъ кардан мекӯшад, зеро ки дар ин андозу гирифт ҳеч як қонуни навишта ва қондан маъмуле нест, аз ҳар кас ҳар қадар рӯёнда тавонанд, ҳамон қадар меситонанд. Ба ин бовар қардани ба мисли мо қасоне, ки ба низом одат қарда-

анд, душвор аст, лекин ҳақиқат чунин аст. Дар андозу гирифтаниҳо баробарӣ ва адолат ҳам нест. Муносибати шахсӣ ва адоват, заифӣ ва пурзӯрӣ, хилагарӣ ва содадилӣ — ҳамаи инҳо дар таъини миқдори андоз таъсир доранд.

Ду савдогаре, ки дар як сол ба маблағи даҳ ҳазор сӯм хариду фурӯш кардаанд, яке ба ҳар сад сӯм ду ним сӯм закот диҳад, дигарӣ ба ҳар сад сӯм бо 25 сӯм ҳам халос намешавад.

Ҳамаи ҳисобу китоби давлат аз рӯи тахмин буда, чизҳое аз қабилӣ дафтари бухгалтерия маъмул нестанд. Бинобар ин ба баҳонаи закот аз ҳасту несташон ҷудо кардани савдогарон ва ба баҳонаи ушр чамъ карда бурдани тамоми маҳсули деҳқонон дар давлати хонии Бухоро аз қорҳои оддӣ мебошанд. Аксари заминҳои амлоқ азбаски ба андози ушрӣ таъин кардан маъмурон ҳосил намедиҳанд, нокишта монда, соҳибонашон кӯчида рафтаанд.

Маъмурон агар хоҳанд, ба мусодира кардани молу мулкӣ ҳар касе ихтиёр доранд. Ва аз ин қуввати худ доимо истифода менамоянд. Воридот ва масорифи ҳукумат ҳисоби муайяне надорад ва бинобар ин пул ба дасти ҳар кӣ афтад, дар дасти вай менамояд.

Ин беадолатӣ ва зулмҳое, ки дар леши назари ҳама анҷом меёбанд, хуни мардумро ба ҷӯш оварда ва роҳат зиндагонӣ ба сар бурдани золимон таҳаммулфарсо бошад ҳам, мардум азбаски чора ва дар даст қувват надоранд, соқит менишинанд». («Вакт», соли 1910, февраль, шумораи 574).

Ин бист-сӣ сатри боло аҳволи онвақтаи ҳукумати Бухоро ва бо ҷӣ назар ба он нигоҳ кардани халқро ба хубӣ тасвир мекунад. Дар газетаи «Вакт» ба мазмуни боло бисъёр чизҳо навишта мешуданд.

* * *

Аз моҳи феврари соли 1910 (баъд аз ғоҷиан суннию шиа) дар газетаи «Вакт» дар зери унвони «Аз аҳволи Бухоро» бо имзои «Бухорой» як силсила мақолаҳо нашр шуд. Нависандаи ин мақолаҳо яке аз ҷавонтарин ҷавонбухороиён буд, ки чизҳои хеле таъсирнок ва муҳаққиқона навишта, диққати ҳамаи аҳолиро ба худ ҷалб карда буд. Ин мақолаҳо аз аввали наشري худ афкори умумиро ба шӯр ва ҷавонорро ба ғалаён оварда, сабаби бо ғайрат ва ҳиммати бештаре ба қор даромадани онон гардид.

Бинобар бо имзои мустаор навишта шудани мақолаҳо кӣ

будани нависандаи онҳо ба касе маълум набуд. Вале ӯ ба муносибате мачбур шуд, ки худро ба ман шиносонад. Ин сир то имрӯз ниҳон нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, холо ки дар Бухоро инқилоб шуда, тамоми золимҳо нест шудаанд, дигар ба пинҳон қардан лузуме нест, ки будани соҳиби мақолахоро фаҳмонда, нақл қардани баъзе порчаҳо аз он мақолаҳо аз нуктаи назари таърихи инқилоб лозим менамояд.

Мақолаи якум феврالی соли 1910 дар шумораи 585-и газетани «Вақт» нашр шудааст. Соҳиби мақола пас аз муқаддимае чунин менависад:

«Баъд аз табаддулоти хунин (ишора ба фочияи шинои сунӣ) шаҳр ором, ҳар кас бо қору бори худ машғул, ду бародар (шино ва сунӣ) вақти дидани ҳамдигар ба хунҳои рехта афсӯс ва ба саломат мондани худ хурсандӣ изҳор мекунанд. Дар зоҳир гуёе душманию адоват тамом шудааст.

Умуми аҳоли баъд аз ин ҳодиса дар худ қуввате хис мекунанд. Аз дасти золимон ҳалос шудан, ба ҷои ҳукумати золим омадани ҳукумати одилро бо хурсандӣ талаққӣ қарда, барои аҳоли сабуқиҳо, ислоҳоти умумӣ мешавад, гуфта умедворанд.

Вале мо аз ин ричоли нави ҳукумат, аз одил ӯ золим будани онҳо гап намезанем ва аз инҳо ислоҳот ва сабуқиҳо низ интизор надорем, чунки аз рӯи урфу одати Бухоро ва қонуни ҳукумати, тамоми ҳаракат ва муомилоти ҳукумат фақат во-баста ба ҳазрати амир аст. Дар дасти тамоми маъмуриҳои ҳукумат, ҳатто ба дасти вазир низ, ки ҷонишини амир мебошад, қуввате нест, зеро қонуне вучуд надорад, ки ба мавҷиби он амал қарда шавад. Фақат барои пул ҷамъ қардан ба ҳама маъмуриҳои ҳукумат ҳуқуқи номаҳдуде дода шудааст. Ҳар маъмури, ки ин қувватро қор фармуда натавонад, беқобилият шуморида мешавад. Аз ин ҷост, ки дар сари ҳукумат чунин қасони «ӯҳдабаро» истодаанд. Пас, дар байни аҳоли ва амир як гурӯҳ яғмогарҳо воситаанд. Инҳо манфиати шахсии худро ба назар гирифта, аҳолиро ба қадри имкон аз амир дур нигоҳ доштаанд. Аҳволи умумиро ба амир ба андозае роҳат ва дар осоиш нишон додаанд, ки барои дар бораи фуқаро фикр қардани вай заррае ҷой намондааст.

Агар баъзеҳо барои арзи шикоят ба амир ба Кармина равона шаванд, аз тарафи ин маъмури золим ба хидматгориҳои муқими дарбори амир: «Як гурӯҳ сарсарихо рафтанд, нисбат ба онон тадбирҳои дарқорӣ дида шаванд» гуфта хабар меравад.

Ҳадаман дар Кармина муқими ришватхӯр аризаҳои ин ҷа-

моати мазлуму бечораро гирифта, гӯё ба амир мерасонанд, ҳол он ки амир на аз ариза хабар дорад, на аз омадани аризачиҳо, Чавоби охирин ба ин мазмун мешавад: «Аризаатонро додам, чавобе надода, пора карда партофтанд. Шумо сарсарихо худатон ба маъмурон итоат накарда, осудагӣ ва роҳатро вайрон мекунед» гуфта мазлумонро махзуну ноумед бармегардонанд.

Ҷамоати бечора боз меояд ба зерн дасти ҳамон золим ва маъмури бетараххум ва ӯ чи қадар ки хоҳад, ба сари ин мазлумон бало мерезад, мезанад, яғмо мекунад... Чӣ чора?

Ба ҳамин тарик, дар байни амир ва аҳолӣ риштаи муҳаббат қанда мешавад, дилсардӣ афзуда, ноамнӣ зиёд мешавад ва нафрат ба ин идоран золимона дили аҳолиро рӯз ба рӯз зиёдтар фаро мегирад. Чору ночор дар хаёли худ чораҳо, паноҳгоҳҳо меандешад, ин фикру хаёлҳо рӯз ба рӯз ба ҳадде меафзоянд, ки ҳар соҳибақл натиҷаи мудҳиши онро тасаввур карда, ба баҳри ғаму андӯх ғӯтавар мегардад... Худоё, худат ниғаҳ дор!..»

Соҳиби мақола бо ҷумлаи охирин аз норозигии аҳолӣ аз ҳукумат истифода намуда, ба эҳтимоли ишғоли Бухоро аз тарафи давлати мустабиддан рус ишора мекунад. Баъд дар чанд сатр ба амир ва маъмурони он хитоб карда, ҳодисаҳои мудҳишро дар пеши назари онон мучассам месозад. Баъди андак баҳс онд ба мактаб ва усули ҳадида дар мавқеи ричо ба халқ хитобан менависад: «Ҳоҳ ҳадид ва ҳоҳ қадим аз тамоми хайрҳои миллат ричо мекунам: дар байни аҳолӣ ба интишори ҷароиди исломия, ки ба мо бухориёни ғафлатзада диққат мекунанд, ғайрат намоянд, зеро ба ҳуди шумо маълум аст, модом ки ҳуди мо ҷароид ва осори мунташира надорем, аз он чи мавҷуд аст, истифода карданамон лозим меояд».

Соҳиби мақола якчанд газета ва журналҳои дар Русия ва Истанбул чопшавандаро бо адрес ва ҳаққи обунашон зикр карда, ба ҷавонони Бухоро мурочиат карда, менависад: «Дар Бухоро як гурӯҳ миллатпарастон ҳастанд. Оташи ғайрати инҳо, бо таассуф баён мекунем, ки бо баста шудани мактаб хомӯш шуд, инҳо ҳудро аз майдон ба қанор кашиданд. Ба инҳо ғайрат ва ташаббусоти милли таманно дорем. Бародарон, мактаби усули ҳадида баста шудааст. Магар бо ҳамин ба пеши ҳаракати тараққиқарварони шумо сад [банд] кашидаанд? Ба қадри ҳол кӯшидан, ғайрат қардан лозим...»

Баъд ба тариқи ташвиқи ҷавонон якчанд ҷумлаи оташин навишта, дар лузуми гузариш аз ҳарф ба қор аз мулоҳизоти шайх Муҳаммад Абдуҳу чанд ҷумлаи нақл намуда, мақоларо

бо ин суханон ба итмом мерасонад: «Бародарон, ба ин суханон диккат кардан, кӯшидан, кор кардан лозим. Кӯшиш, кӯшиш!»

Махсули қалами як бухороӣ будани ин мақола ба ҳама маълум бошад ҳам, кӣ будани нависандаро касе намедонист.

Дар шуморае, ки ин мақола нашр шуда буд, дар сутуни «Ҷавобҳо аз идора» ин ҷумла дарҷ шуда буд: «Ба «Қочқин» — афандӣ! Навиштаҳо ва мақолаҳои шуморо бо имзон мустаор нашр кардан мумкин аст. Фақат барои дар идора маҳфуз мондан маълум кардани исми ҳақиқӣ ва адресатонро хоҳишмандем. Баъд дар бораи навиштаҳоятон муҳобира хоҳем кард».

Ин ҷавоб ба бухорони мо дахл доштааст...

Вале «Бухороӣ» ба сабаби этимод надоштани ба маълум кардани ном ва адреси худ, ин сирро этимод карда, ба ман маълум ва ба воситаи ман бо идораи «Вақт» муҳобира намуд.

Ана ин «Бухороӣ» имрӯз садри кумитаи иҷроияи марказии Бухоро, дар он рӯзҳо як ҷавони 15—16-сола Абдулқодир Муҳиддинов¹ буд.

Ин силсилаи мақолаҳо 5—6 моҳ давом кард. Ҳақиқатхон зиёде ба саҳифаи матбуот баромада, ба ҷавонон раҳнамо шуд, арбоби ҳукумат, уламо хеле бачо танқид шуданд. Хулоса, якчанд мақола барои замони худ натиҷаи зиёде ба амал оварданд.

Дар он рӯзҳо аз тарафи ҳукумати Русия ҳайати тафтише ба Бухоро омада мадохилу маҳоричи давлатро ба ҳисоб мегирифт, роҳҳои ислоҳ ё илҳоқи онро омода менамуд. «Бухороӣ» дар охири як мақолае, ки ба тарзи мусоҳиба навишта шуда буд, ба бекҳо ва ба аҳоли хитобан бо чанд ҷумла ба ин масъала ишора карда мегузарад:

«Бек-афандиҳо! Ба як мухторияти идоравие молик ҳастем, ки миллатҳо бо ҷону молашон ба даст дароварда наметавонанд. Бас аст яғмоҳо, зулмҳо ва сафоҳатҳои, ки то имрӯз кардаед! Акнун баъд аз ин дар ҳаққи бандагони худо ҳам андаке фикр кунед! Худо бандагонашро то қиёмат дар зерӣ зулм ва асорат

¹ *Муҳиддинов Абдулқодир* (1882—1934) — яке аз аъзоёни фаъоли ҳаракати ҷавонбухоронӣ ва Ҳизбҳои коммунистии Бухоро. Дар арафаи инкилоби Бухоро муҳаррири рӯзномаи «Кутулуш» — ношири афкори Ҳизби коммунистии Бухоро будааст, ки пинҳонӣ дар шаҳр ва музофоти аморат интишор меёфт. Пас аз инкилоб дар ҳукумати шӯронӣ Бухоро дар соҳаҳои муҳим вазифаи роҳбариро ўҳдадор будааст. Баъд аз ташкили Ҷумҳурии автономии Советии Социалистии Тоҷикистон ба сифати раиси Шӯрои комиссарони халқ ва дар вазифаҳои дигар кор кардааст.

намегузорад, тамоми ҳастии ин миллати бечораро нест карда, боз худро мусулмон мешуморед, ба қиёмат иқрор мебошед... Эй аҳли ватан! Бухоро як давраи инқилоби бузург ва замони таҳлукадоре аз сар мегузаронад. Хар кас дар доираи ақлу инсоф, ба қадре, ки аз дасташ меояд, бояд кор бикунад».

Баъд аз нақли сайре, ки ба муносибати соли нав дар Регистони Бухоро барпо шуда ва дар он фоҳиша ва амрадбачагон ба рақсу бозӣ дароварда шуда буданд, ба арбоби давлат хитобан менависад: «Аз шахватпараст шудани миллат ба шумо чӣ фоида? Аз чиркин кардани дилҳои маъсум ба шумо чӣ суд? Дар ҳолате, ки барои тарбияи ахлоқи умумӣ ташаббусе надоред, ба вайрон шудани он ин қадар майдон кушода, дар таҳти назорати худ барои раийя амрад парварида, аз ин чӣ интизоре доред? Агар худатон ба чувонбозӣ монл ҳастед, ҳар кадом барои худ як не, сад чувон тарбия кунед. Магар мо як даҳан гап мезанем? Лекин аз ҳадаф қарор додани рӯҳи мазлуми миллат дар назди ин истилои шайтонӣ даст бардоред. Аз ин қадар хиёнати беҳад ба исломият ва инсоният шарм кунед!..»

«Бухороӣ» дар шумораи 602-и газетани «Вақт» (8 апрель, 1910) дар як мақолаи худ аз воридот ва масорифи ҳукумати Бухоро сухан ронда, навишта буд: «Пулҳоеро, ки ба хазина мебароянд, чӣ гуна таъбир қарданро намедонам». «Воридот» гӯям, дар муқобилаш «масориф», «мадохил», гӯям дар муқобилаш «махориҷ», «приход» гӯям, дар муқобилаш расход»-ро донистанӣ мешавед. Ҳол он ки як қисми ин тиллоҳо ба сияҳчашмони Ялта, як қисмаш ба тичорати вақф сарф карда шуда, боқимонда дар кассаи банкҳо мехобиданд. Ба назари ман инро «чазои нақле, ки ғафлат эҷод мекунад» гуфтан лозим. Ин таъбир дароз бошад ҳам хеле мувофиқ аст».

Баъд аз тафсилоти баёни аз кадом чойҳо ва бо чӣ роҳҳои золимона чамъ омадани воридот менависад: «Дар муқобили воридоте, ки дар чор сутун баён ёфт ва 17,5 миллион яғмо (тороҷ) масорифро дар ду сатр нонавишта намегузорам: ба хастахонаи шаҳр, ки таҳти назорати русхост, соле 25 ҳазор сӯм ва харҷи аз шаҳр баровардани барфе, ки соли 1909 борид, 35 ҳазор сӯм. Ба ғайр аз ин 60 ҳазор сӯм махориҷ барои эҳтиёҷи халқ, агар касе маблағи дигареро нишон диҳад, ман бо мамнунияти тамоми ба тасхеҳи гуфтаҳоям ҳозирам».

Ба ҳаёли хонандагон чунин як мулоҳиза омаданаш эҳтимол аст: бошандагони давлати хонии Бухоро магар фарзанди инсон нестанд, ки ба ин қадар зулм таҳаммул мекунанд? Онҳо магар

ба арбоби ҳукумат рӯ оварда намегӯянд, ки «амволамон, авлодамонро аз дастамон мегиред, аз маблағҳое, ки дар зерин 40 дараҷа ҳарорати офтоб меҳнат карда меёбем, миллионҳо чамъ мекунад, моро дар гуруснагӣ ва бандагӣ нигоҳ медоред. Охир, ин пулҳоро барои чӣ аз мо мегиред? Мо чаро онҳоро ба шумо медиҳем? Шумо ба ғайр аз яғмо кардан ба чӣ хочати мо даркоред? Шумо киву мо кӣ?»

Аз ҷавоб додан ба ин мулоҳизаҳои хонандагон (ҳарчанд бо тарсонҷакӣ айбдорам мекарда бошанд ҳам) метарсам ва бо ду ҷавоби мухтасар иктифо мекунам:

1. Ҳарифҳо бандагони худоро ба андозае фишурда, пахш кардаанд, ки овоз баровардан он сӯ истад, ҳатто чашм ҳам қушода наметавонанд.

2. Як мудофеи кавӣ доштани балоеро, ки дар болон сарашон ҳаст, медонанд». (Ин ҷумла ишора ба ҳукумати мустабиддан Русия аст).

Соҳиби мақола бо ҷумлаҳои пуршиддати болоӣ ҷавонони Бухороро ба ғалаён оварда, баъд барои қадре ба эътидол оварда, ба қорҳои имконпазир ҷалб намудани онон мақоларо бо ин сатрҳо ба итмом мерасонад:

«Бародарон! Ба ислоҳ ва дигаргунсозии авзон дар боло навиштаам машғул шудан, фикру мулоҳиза рондан хориҷ аз қувват ва иктидори шумост. Ман инҳоро барои бо вазъият шинос шудани хонандагони «Вакт» навиштам. Машғул шудан ба кори хориҷ аз қувват боиси маъюсӣ ва аз қор қанора гирифтани шумо мегардад. Дар ҳолате, ки зулмати маъюсӣ, маҳрумият ва ноумедӣ тамоми аъзои бадан ва рӯҳамро фаро гирифтааст, мавҷудияти шумо мисли партаве аз офтоб ба ман риштан уммеде медиҳад. Чамъияти хурди шумо ки аз намоёндагони синфҳои гуногун ташкил ёфтааст, ба умедвории ман як дараҷа қувват мебахшад.

Бародарон! Аз ҳаёлҳои баланду боло гузашта, ба сари қор биёем. Иттиҳодияҳо, мубодилан афкор ва мусоҳибаҳо тартиб бидиҳем. Бо ҳамин роҳ бо ҳамдигар шинос шавем. Барои таъвири афкор ва ислоҳи аҳволи миллат рисолаҳои хурд-хурд навишта «пахн кунем, ба нашриёти хурде оғоз намоем, ки раҳнамои роҳи рост бошанд. Даҳ нафар сарсарӣ як шуда, ҳар ҳафта базме тартиб медиҳанд. Магар мо бо иттифоқ ба нардбони тараққӣ қадами хурде бардошта наметавонем?»

«Бухорой» дар аввали моҳи июль дар шумораи 624-и «Вакт» дар оғози мақолае, ки дар бораи аҳволи умумии Бухоро навиштааст, аз маъмуриҳои Бухоро сухан ба миён оварда, аз қушбегии

нав гап сар карда, менависад: «Ин вазир аз аҳволи замон бо-
хобартарин ва кордонтарини тамоми маъмури Бухоро мебо-
шад... Ин зот чаҳор моҳ аст, ки садоратро ба даст гирифтааст,
локин барои саломати мамлакат ва таъмини истиқболи он чи
кор кардааст?» гуфта суол дода, баъд хушбах «ҳеч коре накар-
дааст ва нахоҳад ҳам кард» гуфта ҷавоб дода, суханаширо ба ин
минвол давом медиҳад: «Чунки мисли маъмури дигар ин ҳам
ба сари худ коре карда наметавонад ва ҳар чи ба вай фармо-
янд, ба иҷрои он маҷбур аст. Вазир Насрулло ҳар қадар маъ-
мури калон бошад ҳам, дар дасташ қонунест, ки мувофиқи
он амал наояд ва хушбах масъул бошад. Дар муқобилаш пур-
сандае нест, ки вай ба ҷавоб додан муқаллаф бошад. Чашм,
гӯш ва умеди тамоми аҳолӣ фақат ба як марказ дӯхта шудааст,
ки он ҳам амир аст....»

«Шахсияти дуҷуми маъмури калони Бухоро маъмури иҷрои
аҳкоми шариат қозӣ Бақохоҷа ва раиси нав Қиёмиддин мебо-
шанд. Ҳар дуи инҳо пирмардоне мебошанд, ки синнашон ба
ҳафтад расида, одамоне мебошанд, ки чашму гӯшашон заиф
шуда, аз аҳволи замон ва иқтисоди макон беҳабаранд ва ба
дунёи имрӯза бо назари панҷоҳ сол пеш менигаранд.

Ин мансабҳо гӯё як гӯшаи роҳат ва фароғат мебошанд, ки
ба ишғоли он одамони ғайримуктадир таъйин шудаанд. Шаҳ-
реро, ки маркази идораи миллионҳо бандагони худо мебошад,
чун мероси падар ба тасарруфи ин чанобон супоридаанд».

Нависандаи мақола баъд аз ин аз ғафлатзадагии аҳолӣ, аз
асорати иқтисодие, ки ба болои асорати сиёсӣ зам шудааст,
аз қорҳои мактаб ва маориф батафсил сухан ронда, баъд чунин
суолу ҷавобе ба миён меоварад:

«Масъули ин аҳвол ва ин ҳаҳолати мо кист, сабабгори инҳо
киёнанд? Бе ҳеч як шубҳа, аввал уламо ва баъд арбоби ҳуку-
мат. Фоидаи арбоби ҳукуматамон аз ин аҳволи мо, аз нодони-
мон истифода карда, моро чун гӯсфанд нигоҳ доштан ва ба даст
овардани манфиати шахсии худашон мебошад. Вале ин аҳвол
дер намеояд, зеро биное, ки дар асоси ҳаҳолату ғафлат сохта
шудааст, эҳтимоли бақои дуру дароз надорад. Вале ҳеч ба
ақл намеғунҷад, ки ба уламони кироми мо, ки худро вориси ан-
биё мешуморанд, аз нигоҳ доштани мо дар чунин ҳаҳолат чӣ
фоидае ҳаст, ки онҳо ин қори худро ханӯз ҳам давом медиҳанд?
Сабаби инро намедонем».

Баъд дар бораи муносибат бо Русия сухан ронда, менави-
сад: «Тараккипарвар ва суханфаҳмони мо ҳарчанд қори намо-

ёне накарда бошанд ҳам, ба кори судманди интишори газета-хо ба кадри ҳол ғайрат доранд, ки ин боиси басо хурсандист».

Воқеан, дар ин рӯзҳо кори тараққиқарварон матбуоти му-сулмониро, ки аз Русия ва аз Истанбул меомад, ба бағал ан-дохта, маҷлисҳо бурдан, шаҳр ба шаҳр гашта, ба халқ хондан ва ба кушода шудани фикри онҳо кӯшидан буд. Гуё онҳо взии-фаи қироатхонаи овоздореро ба ҷо меоварданд.

Нависандаи мақола баъд ба масъалаи мактаби усули чади-да гузашта, мегӯяд: «Низоъи усули чадида фавқулода вусъат ёфт, ҳатто дар байни уламо ба дараҷаи таҳқир ва таҳдид нис-бат ба ҳамдигар расид. Чунин шиддат ва низоъ, аз як тараф, кори шоёни таассуфе бошад ҳам, аз тарафи дигар, чихати шоё-ни мамнунияте низ дорад. Зеро ки «масъалаи мактаб» ба миён омад, мавҷудият пайдо кард. Масъалаи муҳим будани он ба ҳама маълум гардид. Пас аз ин масъала намерилад, вусъат ёфта, торафт қувват пайдо карда, душманони худро махв меку-над».

Аз мазлумии деҳқонон ва зулми амлоқдорон сухан ронда, баъд ба амир нақли калом намуда менависад: «Чаноби олий баъди баргашта омадан аз сафари Петербург ва Ялта бо кори азлу насб машғул аст. Фақат, мутаассуф, дар ин кори азлу насб зулм ва беиктидорӣ барин чизҳо ба эътибор гирифта нашуда, шахсият муқаддам доништа мешавад».

Мақола бо ин суханон ба итмом мерасад: «Дар майдони матбуот арзи андом кардани шиа ва сунний гарчанд муносиб на-бошад ҳам, бо мамнуният зикр карда мегузарам, ки дар байни ин ду бародар эътилоф ва наздикӣ рӯз ба рӯз афзуда истода-аст».

Мо аз мақолаҳои «Бухорой», ки ҷавонони онрӯзаро фикран бо ҳам пайваста, афкори умумиро то ҳақде ба ғалаён меовар-данд, барои аҳамияти таърихиашон порчаҳои болоиро нақл кар-дем. Таърихчаи мо ғунҷоиши зиёда аз инро надорад. Қасоне, ки дар ин бора тафсилоти бештаре мехоҳанд, ба шумораҳои аз моҳи февраль то июли соли 1910 нашршудаи газетаи «Вакт» муроҷиат карда метавонанд.

Назар ва муносибати ҳукумати мустабиддаи рус ба ислоҳот дар Бухоро ва ба масъалаи мактаб

Чанд сол қабл аз ин Логофет¹ ном нависандаи рус доир ба усули идораи Бухоро ва аҳволи умумии он китобе навишта, назари диққати матбуот ва доираҳои расмии русро ба масъалаи Бухоро ҷалб карда буд. Пас аз ин аксари матбуоти рус ба муносибате аз масъалаи Бухоро сухан ба миён оварда, аз илҳоқи ин кишвар ба Русия тарафдорӣ карда, инро барои ислоҳот ягона чора нишон медоданд. Вале матбуоти мусулмонӣ ва газетаҳои озодфикр бо вучуди он ки ислоҳоти Бухоро аз ҳукумати рус интизор доштанд, на бо роҳи илҳок, балки бо роҳи тавсияҳои ҷиддии хайрхоҳона, бо роҳи роҳбарӣ ва ёрӣ ба амал оварда шудани ин ислоҳотро маслиҳат медонистанд.

Дар вақти тафтиши Осиёи Миёна аҳволи Бухоро диққати граф Малинро ба худ ҷалб кард. Ӯ барои ин ки дар бораи Бухоро маълумоти асоснок ҷамъ карда, бо аҳволи он аз наздик шинос шаванд ва баъд бо тақозои аҳвол рафтор намоянд, лозимдонист, ки ба Бухоро ҳайати махсусе фиристода, вазъиятро тафтиш кунанд. Ӯ дар ин бора аз амир рухсат гирифт.

Дар натиҷаи ин ташаббус дар охири соли 1909 дар тахти раёсати капитан Чидчаз ҳайате иборат аз панҷоҳ нафар ба Бухоро омада, ба 28 вилояти бекнишини он паҳн шуданд. Худи Чидчаз дар Бухоро истода, ба тафтиши пойтахт ва амлоки атрофи он машғул шуд. Қори тафтиш то моҳи апрели соли 1910 давом карда, маълумоти зиёде ба даст дароварда шуд. Дар ин байн аз Тошканд боз ҳайате омада масъалаи мактабро тафтиш кард.

Сардорони ҳар дуи ин ҳайат баъди тамои қардани қори худ аз Насрулло-қушбегӣ рухсат гирифта, аз уламо бо домулло Икром ва Ғиёс-махдуми аълам мулоқот қарданд ва дар бораи масъалаи мактаб, масъалаҳои хироҷ, аминона аз ушр нуқтаи назари шариятро пурсиданд.

Домулло Икром дар бораи мактаб аз рӯи шарият ҷоииз, балки лозим будани он, дар масъалаи замин лузуми додани сабуқиҳоеро ба деҳқонон ва аз назари шарият тамоман ҳаром будани аминонаро дар ҷавоб гуфт. Аммо Ғиёс-махдум ҷавоби қу-

¹ Д. М. Логофет — Муаллифи чанд асар дар бораи аморати Бухоро дар аввали асри XX.

шода ва сареҳ надода, ба ҷустуҷӯи роҳи фитнаву фасод даромад.

Онҳое, ки масъалаи мактабро пурсида буданд, худашон ба фитна роҳ кушоданд. Азбаски ахволи рӯхияи уламон Бухороро нағз медонистанд, масъалаи мактабро бо масъалаи ҳичоб ҳамроҳ карда пурсиданд ва гӯё ин ду масъаларо бо ҳамдигар вообаста карда нишон доданд. Ба ин муносибат уламо боз ба домулло Икром ҳучум оварданд. «Домулло Икром ба рафъи ҳичоб ва ба ўлпон шудани заминҳо фатво додааст, ҳатто ин муфаттишхоро ҳам вай даъват кардааст» гӯён қиёматҳо барпо карданд. Қиём-махдум ва Идрокхӯчаро бо як тӯда талабагонии ваҳшии авбош шабона ба хонаи домулло ҳучум кунонида, ўро куштани шуданд.

Насрулло-кушбегӣ, ки ҳудаш хат ва руҳсат дода, муфаттишхоро ба назди домулло Икром фиристода буд, дар натиҷаи фитна, ба ҷои танбеҳ додан ба фитнагарон домуллоро ба арк ҷеғзада, сарзаниш карда, ба нафӣ (бадарға) тарсонид ва «Ман хат карда бошам ҳам, вохӯрдани шумо бо муфаттишон лозим набуд», гуфт. Мақсади кушбегӣ маълум буд. У барои аз худ розӣ гардонидани амир дар масъалаи замин ва амлок ва инчунин аминона усули кӯхнаро вайрон кардан намехост. Ҷавоби домулло Икром бар хилофи ин мақсад буд ва бинобар ин ӯ сазовори танбеҳ ва таҳдид гардид.

Аммо ҳукумати Русия чаро ба фитнае, ки ба сабаби муфаттишони вай сар зада буд, бетараф монд? Зеро онҳо ҳам дар зерӣ дасти амир монда ислоҳ шудани Бухороро намехостанд. Мақсади онҳо дар байни аҳолии ихтилоф андохтан, ба ҳама корҳо мудохила кунонидани аҳолии ва баъд эътиқоди «дар зерӣ дасти амир ислоҳи Бухоро мумкин нест»-ро дар афкори умумӣ қувват додан ва замина тайёр кардан ба илҳок буд. Барои ҳамин ҳам ӯ дар масъалаи замин уламоро ба майдон кашид ва масъалаи мактабро ба масъалаи ҳичоб омехта, таассуби уламо-ро, ки аз мактаб шубҳа дошт, боз ҳам афзунтар кард.

Агар ҳукумати Русия ҳақиқатан ислоҳоти Бухороро мехост, ба ҳукумати Бухоро лойиҳае тақдим намуда, барои татбиқи он амри қатъӣ талаб карда метавонист, ҳатто барои ҳал шудани масъалаи ислоҳот як тавсияи ҷиддӣ он ҳам кифоя буд.

Ҷунончи як вақт як нафар яҳудӣ ба воситаи элчихонаи рус ба ҳукумати Бухоро мурочиат карда, дар шаҳр як синематограф (кино) кушодани шуда буд, уламо ба ин муқобил баромаданд. Вале бо як ишорати қатъии элчихона овози уламо қатъ гардид.

Як вақт элчихона бо хоҳиши савдогарон ба сангфарш карда-

ни кӯчаҳо фармон дод. Уламо ба ин ҳам муқобил баромаданд. Бо як амри қатъии элчихона кори сангфарш давом намуд. Ҳатто ҳамчун ҷазо аълами Бухоро Ғиёс-маҳдумро аз шаҳр бадарға ҳам карданд.

Ҳукумати Бухоро мароми элчихонаро омӯхта буд. Дар ҳар масъала аввал уламоро барангехта, ҷавоби рад меод, агар бори дуюм бо ҷиддият муроҷиат шавад, ҷору ночор иҷро мекард.

Чунончи боре чунин як воқеаи масъараомез шуд:

Як сол дар музофоти Бухоро малах пайдо шуд. Ҳукумати Русия аз музофоти Бухоро ба тарафҳои Каттақӯрғон ва Самарқанд эҳтимоли гузаштани малахро сабаб нишон дода, комиссияи фиристода, барои нест кардани малах ҷораҳо дидани шуд. Локин масоифи комиссияро аз ҳукумати Бухоро талаб кард. Ҳукумати Бухоро ҳалли масъаларо ба уламо ҳавола карда, фатвои шаръӣ пурсид. Уламо «Азбаски малах ҷондор аст, сӯзондани он аз рӯи шариат ҷои назебад» гуфта фатво доданд. Ҳукумати Бухоро ба ин фатво такя карда аз ҳарҷоти маҳви малах халос шудани буд. Лекин бо як талаби ҷидди элчихона ин фатво ба амал наёмад ва ҳукумати Бухоро ба пардохти маҳори ҷиёде маҷбур гардид.

Аҳволи ҷавонон дар соли 1910

Баъд аз ғолиби шию сунӣ амир Абдулаҳад писараш Мир-олимо дар арки Бухоро гузошта, худаш ба Русия сафар кард. Тамоми қорҳои мамлакат ба Насрулло қушбегӣ супорида шуда буд. Валиаҳд — Мир-олим бошад, паррандагонро, аз қабиле булбул, майна, тӯти ва ғайра ҷамъ карда, дар дохили арк овраи муғбозӣ буд. Бурҳониддини раис ба мизочи валиаҳд нағз нуғз ёфта, бозичаҳои уро омода мекард ва ба ин восита ҳар мағлаби худро ба вай мекабулонид. Бинобар ин бо бадгӯи ва хабарқашии Бурҳониддин 20—30 нафар қалонсолонро ҳам, ки дар назди муаллими тоғро ба таври хусусӣ дарс меҳонданд, аз омӯзиш манъ карданд.

Пас аз ҷанҷоли шию сунӣ тарафдорони ҷавонон афзуда ва дар байни халқ бедории фикрӣ қувват гирифта бошад ҳам, ҷавонон дар байни халқ ба ғайр аз газета паҳн кардан ва ташвиқоти лафзӣ кори дигаре карда наметавонистанд. Зеро Насрулло-бӣ азбаски дар натиҷаи фитнаи муллоҳо қушбегӣ шуда буд, аз онҳо тарс дошт, хотири онҳоро риоя мекард ва ҳарчи

фармоянд, баҷо меовард. Валиаҳд бошад, ба ғайр аз нусхаи (копияи) Бурҳониддин чизи дигаре набуд. Дар чуни шароите ягон кори ба назар намоёне кардан имкон надошт.

Он сол аз Бухоро Усмонхоча писари Пӯлодхоча, бародари вай Атохоча ва Мазҳар-махдум писари Бурҳон-махдум барон хондан ба Истанбул рафтанд. Яке аз кушодафикрони ин давра Абдурауфи Фитрат буд. Ин шахс мустандтарини ва фозилтарини талабагони Бухоро ба шумор мерафт. Ба мактаби Мирзо Абдулвоҳид чандон рафтуой надоста бошад ҳам, ба воситаи мударрис Абдулқодир-махдум маҷаллаи «Сирот-ул-мустанким»-ро мутолиа карда фикраш хеле кушода шуда, ба сафари Истанбул тайёри медид. Ба баҳонае ба баъзе вилоятҳои Бухоро саёҳат карда, маъқулотӣ хубе ҷамъ оварда, ба сафари Истанбул омода шуд.

Муқимбек — бародарзодаи Низомиддини урганҷӣ бо Абдурауф шарикдарс ва дӯсти наздик буд. Муқимбек ба сабаби нағз набудани муносибаташ бо амаки худ дар Чорҷӯй чун махбус нигоҳ дошта мешуд. Ин ҳам бо Фитрат ба Истанбул гурехтани шуда, дар интизори фурсати муносибе буд.

Пас аз он ки ба муносибати ғочии шиаю сунӣ Мирзон-урганҷӣ ба Бухоро омад, барои Муқимбек фурсати муносиб пайдо шуд ва ӯ дар баҳори соли 1911 бо Абдурауф аз роҳи Эрон ба Истанбул гурехтанд.

Дар охири моҳи апрель Абдулаҳад аз сафари Русия баргашт. Сабабгори ғочии шиаю сунӣ раис Бурҳониддинро аз қор гирифта, ба Қармина фиристод. Баъд аз ин барои ҷавонон майдони мусоидате пайдо шуд. Онҳо кушоду ошқор ба ташвиқот сар карда, ба зиёд кардани ҳамфикрони худ кӯшиданд.

Моҳи сентябри соли 1910 духтур Мирзо Сироч¹ аз саёҳати чандинсола ба Бухоро баргашта, дар хонаи худ ҷо гирифт. Ӯ бо усули тибби аврупоӣ давохона кушода, мардумро бо тартиби нав табобат мекард. Ӯ марди фозил ва суҳанваре буд ва ба беморони ҷисмонӣ давоҳои рӯҳонӣ низ медод. Бинобар ин ба Бухоро омадани Мирзо Сироч ба ҳаракати ҷавонон хело қувват дод. •

¹ *Мирзо Сироч* (Мирхон, духтур Собир, 1876—1914) баъд аз таҳсили илм дар Бухоро ба Русия, Эрон, Афғонистон ва ба Аврупо саёҳат карда, дар асоси сайру сафар илми тибби навро омӯхта, соли 1910 ба Бухоро баргашта, ба тарзи нав ба табобат машғул шудааст. Дар бораи таассуроти худ аз сафарҳои ба номи «Сафарномаи Сирочӣ» «Тӯхфаи аҳли Бухоро» асаре навишта, дар он ҷо-ҷо аҳволи Бухороро низ баён кардааст.

Ин сол тоторҳо барои муаллимӣ дар мактаби худашон ба ҷои Абдурахмони Саидӣ Исмоил-корӣ номеро оварда, тадрисро дар мактаби худ давом доданд. Халки маҳаллӣ кам-кам фарзандони худро боз ба ин мактаб меоварданд. Ба сабаби аз шаҳр ронда шудани Бурҳониддин муллоҳои дигар аз он тағофул мекарданд.

Локин ин сол ҳукумати Бухоро муллоҳоро олат накарда, худаш кушоду ошкор ба хондани бачагони бухороӣ мумоннат кард. Худи амир аз зиёд шудани ҷавонфикрон ва кушода шудани фикри мардум ба васваса афтада, аз ҷиҳати сиёсӣ ба мактаб муқобил шуд. Душманони ҳақиқии халқ аз қабилӣ мулло Қамар ба аҳли дарбор талкин мекарданд, ки «Агар мактаби нав давом намояд, мардум дар андак вақт маршрутаҳои мешаванд, мисли султон Абдулҳамид ва Муҳаммадалишоҳ ҷаноби олиро низ маъзул мекунад, намебинед магар газетаҳо ҳама вақт ҷаноби олиро «золим» гуфта менависанд. Газетчиҳо ва мақолачиҳо ҳама як одаманд».

Арбоби истибод махлуки девонае мебошанд, ки ҳамеша ҳаббаро қубба мебинанд. Амир Абдулаҳад низ чун як мустабид, мисли шайтон ки аз «бисмилло» метарсад, ба ҷорабиниҳои ҷиддӣ даромад. Валнаҳди худ Миролимро ба Тошканд фиристода, ин масъаларо ҳал кард, мактаби тоторҳоро ҳам манъ намуда, ба фикри худ аз ҷиҳати мактаб осуда шуд.

Абдулаҳад мустабиди мунофиқ ва риёкоре буд. Дар сураате, ки барои бастанӣ мактаб то Тошканд мурочиат мекард, дар назари ҷавонон худро ба мактаб бетараф ва ҳатто моил ба қалам доданӣ мешуд. Барои ҳамин пас аз бастанӣ мактаб ба қозӣ Муҳаммадшариф [Садрӣ Зиё], ки бо ҷавонон робита дошт, дастахате фиристода, масъалаи мактабро пурсид ва ба тарафдорӣ худ аз мактаб ишорате кард.

Лекин ҷавонон мактабро тамоман нест накарданд, дар хонаи Мукамил-махдум пинҳонӣ мактабе кушода, таълимро давом доданд.

Дар моҳи июли соли 1910 китоби хониши «Таҳзиб-ус-сибён» аз тарафи «Ширкати Бухорои шариф» бори аввал ҷоп шуд. Ин китоб аз тарафи нависандаи ин сатрҳо тартиб дода шуда, китобати онро шаҳид Мирзо Аҳмад карда буд. Китоб дар Самарқанд бо ҷопи сангӣ ду ҳазор нусха нашр гардида, бо масоифи 111 сӯму 75 тин омада, ба Бухоро расид, 30 сӯми ин аз ширкат, боқӣ қарз буд. Аз рӯи счёти матбаа ба ҳукумати Бухоро 75 тин закот ҳам пардохта шуд.

Вафоти амир Абдулаҳад ва чулуси мир Олим

Дар замоне ки халқ аз ҳукумат дар нафрат, зулм то рафт дар афзонш, аз азли кушбегӣ натиҷае ҳосил нашуда, ҷавонон аз ҳукумат катъи умед карда ва ҳукумати Русия барои илҳоқи Бухоро баҳонаҳо омода менамуд, дар 5 муҳаррами 1329 х. (22 декабри 1910 м.) амир Абдулаҳад дар Кармина дар боғи Хайдаробод вафот кард.

Вақти вафоти амир ягона писари ӯ Мирोलим дар Кармина ҳоким буд. Баъд аз он ки ҷасади амирро аз Хайдаробод бурда, дар мазори Қосим-шайх гӯр карданд, Мирोलим ба Бухоро равона гардида, 7 муҳаррам (24 декабрь) рӯзи ҷумъа, соати ду ба шаҳр дохил шуда, дар арк қарор гирифт.

Қасоне, ки бо амир Олим аз наздик шинос буда, ба аҳволи рӯҳияаш нағз вуқуф доштанд, «кӣ будани» ӯро медониста бошанд ҳам, аҳволи ӯ ба умуми аҳоли маълум набуд. Бинобар ин ҳама «ин зот чӣ кор мекарда бошад?» гуфта дар ҳаёл буданд. Хуеусан ҷавонон бесаброна дар интизори ҳаракот ва рафтори ин амири ҷавони нав буда, ҳатто дар Петербург таҳсил кардан, як дараҷа бо маданияти Аврупо шинос будани ӯро далел оварда, ба дараҷаи ифрот ба некбинӣ дода мешуданд.

То рӯзи чулус (ба тахт нишастан) дар кӯчаву бозор шоеъаҳо паҳн шуд: «амир идораи мамлакатро тамоман ба усули тоза мегузоштааст, ба мактабу маориф аҳамият меодааст, ба сипохиён ва ба маъмурон маош таъйин карда, расми ришваро тамоман нест мекардааст» ва ҳоказо. Дар воқеъ дар рӯзҳои охиринамири собиқ қор ба дараҷае расида буд, ки бе ислохот ғайримумкин будани идораи мамлакат ба ҳама равшан буд. Азбаски ислохот ба манфиати худи амир буд, ҳама ба гузаронида шудани он бовар доштанд.

Амир то рӯзи чулус бо бузургони дарбор, ки аз даври падараш монда буданд, аз кабили Мирзо Низомиддини урганҷӣ, Насрулло-кушбегӣ, Муҳаммад Юнус-бӣ, бо Мулло Озод ва бо ҳайати элчихонаи рус машварат карда, фармони ҳумоюнӣ тайёр намуда, рӯзи чулус ба халқ хондани шуд. Лоқин дар байни арқони давлат дар бораи ҷоп карда, паҳн намудан ва ё бо як нусхаи дастнавис иктифо кардан ихтилоф пайдо шуд. Мирзон урганҷӣ тарафи ҷоп накардан ва бо як нусхаи хаттӣ иктифо намуданро гирифт. Чун Амонкулӣ ва дигар наздикони амир ҳам ба ин фикр ҳамроҳ шуданд, ба ҷоп накардани фармон қарор дода шуд.

Аввалин фармони ҳумоюн. 13 муҳаррами 1329 х. (30 декаб-

ри 1910 м.) маҷлиси расми чулус барпо гардид. Умаро, уламо, аъёни мамлакат, ҳайати элчихонаи рус дар арки Бухоро, дар айвон, дар пой тахт чамъ шуда, ҳар кас бо тартиби расмӣ дар қои худ нишаст. Маросими чулус мувофиқи одати миллӣ иҷро гардид.

Дар ҳолате ки амир дар болои тахт ва ҳозирон рост истода буданд, аз тарафи Мирзои урганҷӣ аввалин фармони амир доир ба ислохот хонда шуд. Мазмуни фармон ба таври мухтасар аз ҳаминҳо иборат буд: «Мо ба таври самимӣ хоҳони осоиш ва рифоҳи мардум мебошем. Бо нияти худон таоло дар роҳи осонши ранҷия ва саодати мулк хоҳем кӯшид.

Собиқ одат ҳамин буд, ки қозихо соле чанд бор ба амирон тортуқ ва ба аҳли дарбор тӯҳфа (ба иборати сода — ришват) мефиристонданд. Минбаъд ин одат қатъиян мамнӯъ аст. Қозихо пас аз озод шудан аз ин масориф бояд ба ҳоли халқ тараҳҳум намуда, ба хатҳои ибро¹ ва ба васиқаҳо пул талаб нанамоянд. Мулозимони онҳо низ ба ғайр аз «фарсаҳпулӣ» (ба ҳар санг роҳ сеvu ним танга) маблағи зиёдтаре талаб нанамоянд. Ҳар кас аз ин ҳукм сар тобад, маҳкуми чазо хоҳад шуд.

То ҳол аз ҳосили заминҳои амлок барои хазина аз даҳ чаҳор ҳисса гирифта мешуд, пас аз ин аз даҳ се гирифта шавад.

Маош ва моҳонаи уламо ва умаро баъзе ду баробар, баъзе якуним ва баъзе ним баробар афзуда мешавад (дар асли фармон ин маблағҳо муайян шуда буд).

Табиист, ки ин фармон ба умуми халқ таъсири хубе бахшид. Онҳое, ки зери дасти қозӣ, ҳоким, мулозим ва навқарони онҳо зулму қабр медиданд, беандоза хурсанд шуданд.

Ҳарчанд ки дар фармон оид ба нашри маориф ва ислоҳи мактабҳо чизе гуфта нашуда буд, маорифпарварон ва ҷавонон низ хурсанд буда, муждан андак тағйир ёфтани усули кӯҳна ва андак ҳам бошиад, кам шудани зулмро фоли хайр мепиндоштанд.

Нусхаи фармонро ба ҳоким ва қозии атрофи мамлакат фиристонда, иҷрои онро талаб карданд. Қорчиён дар кӯчаву бозор мазмуни онро эълон намуданд.

Бо таъсири ин фармон мардуми дехот ҳар рӯзи чумъа ба шаҳр омада, амиро дуо мекарданд.

Якчанд рӯз бо ҳамин гуна шодиёнаву тантана гузашт. Аз мундариҷоти фармон зиёд шудани маошҳо ва мамнӯъ шудани тортуқи қозихо ба амал омад, аммо аз рӯҳи фармон, ки осуда-

¹ *Хатти ибро* — ҳуҷҷати файсал ёфтани мурофия дар қозихонаҳо.

ғии раййят буд, асаре дида нашуд, балки ҳаракатҳои худсаронаи қозӣ ва ҳокимҳо рӯз ба рӯз зиёдтар шудан гирифт.

Назари арбоби ҳукумат ба фармон. Як қисми онҳое, ки аз дари ҳукумат нон меҳӯрданд (сарбозҳо, муллоҳои майда, элиӯ-карҳо), аз фармон розӣ ва аз зиёд шудани маошашон хурсанд буданд. Аммо аксарияти маъмурон, ки аз давлат маоши муайян ва маъмуле намегирифтанд, ё агар мегирифта бошанд ҳам, як қисми мадохилашон бе ягон ҳисоб ба зимман халқ бор шуда буд (одамони қушбегӣ, мулозимони қозихо, аҳли дарбор, умуман қозӣ, раис, ҳоким ва миршабҳо) аз ин фармон ниҳоят хафа ва дилғир буданд. Аз тарси ёсо ва ҷазо муқобилат ва норозигии худро ошкор изҳор накунанд ҳам, худро ба ҳукумат хайрҳои нишон дода, «манъ шудани тортук ва тӯхфаҳо ба холи фуқаро як дараҷа тараҳҳум бошад ҳам, лекин ба шаъну шавкати подшоҳӣ ҳалал мерасонад. Подшоҳони Бухоро ба туфайли тантанан дарбор, бо тӯкқуз ва тортукҳои, ки ба дарбор меомад, бо хилъат ва сару поҳое, ки аз дарбор инъом мешуд, ба дигар подшоҳон ифтихор ва бартарӣ доштанд. Ҳоло, афсӯс ки аз он шаъну шавкат асаре намонд...» барин гапҳо мезаданд.

Асли мақсади инҳо маълум буд: баъд аз манъ шудани тортук аз фуқаро бе ҳисоб пул гирифтани ҳам манъ мешавад. То ҳол онҳо «мо ба амир тортук медиҳем» гӯён фуқароро чӣ қадар ки хоҳанд, тороҷ мекарданд. Акнун ба ин баҳонаҳо роҳ намондэ буд. Онҳо ғами инро меҳӯрданд.

Қорӣ будани расми тортук ба аҳли дарбор низ фонда дошт, зеро қасоне, ки ба амир тортук меоварданд, маҷбур буданд, ки ба инҳо ҳам бо номи тӯхфа ва олуқ чизе бифиристанд. Баъд аз манъ шудани тортук қозӣ ва ҳокимҳо бо аҳли дарбор чандон дучор намешуданд.

Аз амалдорони қалон фақат Мирзо Насрулло-қушбегӣ дар манъи тортук саҳт истодагарӣ кард. Қозӣ ва раисҳо тӯи писар ва духтарони худ ё ки ифтитоҳи [оғози] дарси фарзандонашонро баҳона карда, ба таври фавқуллода, барои фақат як бор ба тортук қардан руҳсат мепурсиданд, аммо қушбегӣ изи намедод. Баъзе қозихо бо баҳонаҳои дар боло гуфташуда аз қушбегӣ руҳсат нагирифта, рост ба амир тортук мекарданд, ӯ ҳам бе-гуфтугӯ қабул мекард.

Инак, аз ҳамин рафтор қӣ будани амир ва беасос будани фармон ба тамоми аҳли дарбор ва ба маъмурони дигар маълум шуд. Аксари қозихо мисли собиқ қори худро давом медоданд, боз чӣ қадаре ки хоҳанд, аз фуқаро пул гирифта, чӣ қадар ки хоҳанд, халқро толон мекарданд ва дар назди халқ: «Ҳазрати

амир ба факиру фукаро тараххум карданро фармудаанд, холо фукаро ба ҳеч амре итоат намекунад, аз ҳокимон наметарсад, ҳеч ҳукмеро қабул намекунад. Дар назди халқ шарафи маҳкаман шаръий ва эътибори қозихо намондааст. Аз ҷиҳати ҳарочот хеле тангӣ мекашем, пуле, ки раиё дар мурофиаҳо ба ихтиёри худ медиҳад, ба махориҷи мо намерасад... барин суҳанхо гуфта зорӣ мекарданд ва худро гӯё ба амал гузаронандан фармон вонамуд мекарданд.

Ин қабил ҳаракатҳои худсаронаи қозӣ ва раисҳоро касе тафтиш накард ва амир ҳам ба онҳо мувофиқи талаби фармон ҷазое надод, ҳатто танбех ҳам накард. Маъмуроне ҳам, ки аз ҷазо тарсида андак худдорӣ мекарданд, инро дида ба ҳар кор ҷасорат кардан гирифтанд. Ба ҳамин тариқ аввалин фармони ислохоти амири нав мисли фармонҳое, ки амири собиқ гоҳ-гоҳ барои вонамуд ва тазоҳур содир мекард, дар байни 3—4 моҳ фаромӯш шуда, дар рӯи қоғаз монд.

Арбоб ва оқсақолони эл [қабिलाҳо] дар ин бобат бо қозӣ ва ҳокимон рафиқ буданд, чунки нони онҳо аз деги қозӣ ва ҳокимон рағанин мешуд. Агар қозӣ аз фукаро бештар пул рӯёнда тавонад, ба оқсақол низ ҳиссаи бештаре мерасид. Агар тасодуфан ягон қозӣ фармони амиро ҷорӣ кардани шавад оқсаққолоне, ки аз ҳиссагирӣ бебаҳра монданд, аз номи як-ду нафар аз болон қозӣ ба амир шикоят мефиристонданд. Бо ҳамин бе тафтишу таҳқиқ он қозӣ аз кор гирифта мешуд. Ба ин қабил қозихо раис, ҳоким ва миршаб барин шарикмансабонашон низ роҳ намедоданд. Чунончи дар он рӯзҳо яке аз қозӣёни боаадлу инсоф, ки бо ман шиносӣ дошт, дар як мактуби худ навишта буд:

«... Имрӯзҳо бо фукаро сару кор доштан хеле душвор шуд. Ҷузъиёти ин зиёд аст. Ягон ҳамроз ёфт намешавад, ки дар ин бора бо вай ҳамсӯҳбат шуда, андак диламро холӣ кунам. Барои ҳамин ба ҳастагҳои рӯҳӣ гирифта шуда, аз кор мондаам.

Ҳазрати амир дар бораи фукародорӣ таъкидҳои гуногун карданд, холо ҳам мекунанд, лекин мансабдорон ба ин таъкиду фармонҳо ҳеч эътибору эътино намекунанд. Хеле музтару хайрон ҳастам. Агар худам ба таъкидҳои амир амал кардани шавам, дигарон намехоҳанд ва ба ин роҳ намедиханд...»

Ахволи туманҳои Бухоро ва кӯрғонҳои наздики марказ чунин буд. Аммо ба вилоятҳои дур аз марказ аз қабилҳои Хисор, Қаротегин ва Дарвоз фармони ҷулус ҳеч асаре накарда буд. Аз содир шудани чунин фармоне мардуми маҳалли он ҷойҳо ҳатто хабар ҳам надоштанд. Балки қозӣ ва ҳокимони он ҷойҳо

аз беҳабарӣ ва бесариштагии амир истифода намуда, ҷабру зулми худро назар ба давраи амири собиқ яке бар даҳ афзуда буданд.

Ҳокимони он вилоятҳо ва ҳар як аз наздикон ва дастнишондагони онҳо фақат бо моли фуқаро қаноат накарда, ҳар қадам 20—30 нафар духтарони болиғаро ба номи «духтархона» ғасбан ба даст мебароварданд. Фуқарои он сарзаминҳо бо тамоми мол, мулк, духтару писар ва зану фарзанди худ асир, ғулом ва канизи ҳокимон буданд. Ҳокими Хисор Авлиёқулибек пас аз маъзул шуданаш тақрибан сӣ нафар духтари болиғаро бо худ ба Бухоро овард, ҳазина ва ашёён аз Хисор овардааш ба ҳисоб намеғунҷид.

Мисоле аз аҳволи кӯҳистон. Мардуми кӯҳистон ба вусъати хоки диёр ва ҳосилхезии он нигоҳ накарда, фақир, мӯҳтоҷ ва гуруснаву бараҳна монда, маҷбур мешуданд, ки ҳар сол ба вилояти Фарғона рафта ҳаммолӣ ва мардикорӣ кунанд. Ин бечораҳо пас аз он ки бо арақи ҷабин панҷ-даҳ танга пул ҷамъ карданд, бо кашиши меҳри ватан ва кавму акрабо ба зодгоҳи худ бармегаштанд. Аммо ҳамин, ки аз ҳудуди Фарғона баромада, ба хоки Бухоро қадам гузоштанд, навқарони хунхори ҳокимони ҷаббор ин бечорагонро дастгир намуда, бо «исми шарифи» закот чизу чораи хуби ба назар намоёнашонро аз дасташон мегирифтанд. Ин бечораҳо каму беш чизҳои аз яғмо бозмондаи худро ҷамъ карда, ҳамин ки ба зодгоҳи худ омаданд, ба воситаи сардори қабилла ва амалдороне, ки ҳамкори ҳокимон мешаванд, ҳар рӯз ба сарашон ҷанҷоле барпо мегардид ва то тамоми шудани он пул ва ашёе, ки аз Фарғона оварда буданд, ин тӯҳматҳо давом мекард. Фақири бечора дар хонаи худ, назди зану фарзандони худ ҷои худро гарм накарда, «хубии ватаним чикордӣ кӯтанам» гуфта, боз маҷбур ба гурехтан ба Фарғона мегардид. Агар яке аз онҳо хешовандони наздики худ, модар ва хоҳари худро ҳамроҳ бурданӣ шавад, ҳокимҳо роҳ намедоданд, зеро медонистанд, ки агар дилбастагони ин бечораҳо дар он ҷо набованд, онҳо ҳаргиз ёди ватан нахоҳанд кард ва ҳокимон аз даромади бузурге маҳрум хоҳанд шуд.

* * *

Ширкати сохтмони роҳи Бухоро — Тирмиз аз амир коргар талаб кард ва ба коргароне, ки ба ихтиёри худ омада кор хоҳанд кард, аз рӯи расму қоида музд доданӣ шуд.

Амир ин воқеаро ба ҳокими Қаротегин навишта, амр дод, ки

«коргаронеро, ки ба ихтиёри худ омадан мецоҳанд, чамъ карда, фиристонед ва махорици роҳи онҳоро дар он чо пардохта, ҳисобашро ба Бухоро маълум кунед».

Ҳоким бо гирифтани ин амр ба ҷустуҷӯи манфиати худ афтод. Дар бораи ихтиёрӣ будани ин мардикоргири ва аз пардохти музд ба касе ҷизе нагуфт. Мардикорино як кори ҳамчун сарбозӣ маҷбури ва ваҳмнок каламдод кард ва ҳар каси ба даст афтодаро оварда ба ҳабс гирифт. Табиӣ, мардум барои халосӣ аз ин бало дору надори худро ба ҳоким доданд. Онҳое, ки дар бисоти худ ҷизе надоштанд, қарз гирифта ришва меоданд.

Ҳоким барои мардикорӣ як ҷамоа одамони пир, мафлук, бекас ва онҳое, ки барои қарз гирифта ришва додан имкон надоштанд, чамъ карда, ба воситаи Фарғона ба Бухоро равона кард. Барои харчи роҳ ҷизе наодо, ин бечораҳоро танбараҳнаву гурусна, пой пиёда, пешопеши шогирдпешагони ҳайвонсифати савораву мусаллаҳ ба Фарғона ронд.

То расидан ба Андичон як қисми онҳо дар роҳ мурданд, боқимондаҳо хаставу беҳолу бетоб ба Андичон омада расиданд. Баъзе ҳаминҳондон ин аҳволро ба губернатори рус хабар доданд. Губернатор дар ин бора ба амир саҳт эътироз баён кард ва озод кардани ин бечорагонро талаб намуд. Амир барон гардан тофтан аз амри губернатор илоҷе наёфта, инҳоро озод карда, ҳокими Қаротегинро аз кор гирифт.

Ҳар як аз шумо хаёл хоҳед кард, ки амир ба ҳокими мазкур бояд ҷазо дода бошад. Не!... Баръакс. Амир ба ҳоким илтифот карда, ўро ба Шаҳрисабз барин як вилояти калон ҳоким таъин кард.

Мисли ин аҳвол, ки зикр ёфт, дар кӯҳистони Бухоро ҳар рӯз воқеъ мегардид. Ин рӯйдодҳо чунон ба ҳукми одат даромада буданд, ки боиси тааҷҷуби на амир, на вазир, ҳеч касе намегардиданд, рағи шафқати касе намеҷунбид.

Арбоб ва амалдорони вилояти Кӯҳистон низ мисли вилоятҳои дигари Бухоро ҳамроҳу ҳамкори қозӣ ва ҳокимон буданд. Бо вучуди ин баъзан касоне пайдо мешуданд, ки аз руи софдилӣ кӯҳистонӣ ба ин зулмо розӣ намешуданд. Агар чуниин касе пайдо шавад, ҳокимони маҳал ўро «исъёнкор» номида, ба гарданаш ҷел зада, ба Бухоро мефиристоданд. Амир онҳоро ба зиндони Бухоро ё ҳабсхонаҳои Чорҷӯй ва дигар шаҳро андохта, абадӣ маҳбус мегардонид. Аз мардуми Ҳисор, Кӯлоб, Балҷувон, Қаротегин ва Дарвоз садҳо бегуноҳон дар зиндон ва бадарға пӯсида мурда рафтанд.

Дар бораи аҳволи кӯҳистон дарозтар навиштем, ки аз хо-

нандагон узр мепурсем: Мақсади мо ба кадри имкон муфассал баён кардани таърихи инкилоби Бухоро ва сабабҳои он мебошад. Аҳволи кӯҳистон ба андозае торик ва мардуми он ба ҳадде зери путки зулм фишурда шудаанд, ки бошандагони Бухоро бо қиёс бо зулми идораи амир дар Бухоро ҳаргиз онро дарк ва фаҳмида наметавонанд. Қиёс кардани аҳволи кӯҳистон бо Бухоро ва вилоятҳои наздики он хатост. Бинобар ин дар ин бора ба муфассалтар навиштан маҷбур шудем.

Аҳволи хусусӣ ва умумии амир Олим, идора ва маъмури машҳури ӯ

Пеш аз навиштани аҳволи амир Олим додани маълумоти мухтасаре дар бораи амир Абдулаҳад лозим менамояд, то ки фарқ дар байни ин ду амир ба хонандагон ба хубӣ маълум гардад.

Амир Абдулаҳад марди мустабидди ба дараҷаи аълои он расида, гирифтори айшу ишрат, ҳариси молу пул, ҳасис ва мумсике буд. Истибдодро ба дараҷае расонида буд, ки тамоми осудагиҳои дунё, тамоми айшу нӯши онро ҳам ба худаш хос гардонидан мехост. Масалан худаш ҳар рӯз бо духтару писарҳо машғули айшу бозӣ шуда, ба ҳеч як аз маъмурунаш роҳ намедод, ки ошкоро ба ин кор часорат намояд. Дар аснои сарфароҳияш ба Русия ва Ялта маъмури атропошро ҳамеша дар хонае маҳбус нигоҳ медошт, онҳо бе иҷозати амир ҳатто ба кӯча ҳам баромада наметавонистанд.

Бо фуқаро чӣ гуна муомила кардани ҳоким ва қозӣ—ҳар сол ё ҳар моҳ аз мардум чӣ қадар пул гирифтаанд ё мегиранд, бо тамоми ҷузъиёташ ба амир маълум буд. Ҳар як ҳоким ва қозӣ вақти амалдориаш ҳар қадар пул ҷамъ карда бошад, амир ба баҳонаҳои гуногун аз дасташ гирифта, фақат барои хароҷоти зарурии он маъмур дар дасти ӯ андак маблағ боқӣ мегузошт. Бо вучуди ин қозӣ ва ҳокимонеро, ки дар ҳаққи фуқаро андаке тараҳҳум кардаанд, чандон азоб намедод.

Ба кәсе бе ҳисоб ягон инъом намедод, пулҳои ба роҳи фаҳш сарфшавандаро ҳам бо диққат ва бо ҳисоб харч мекард. Бинобар ин даллолини маъсият¹, ки дар атропош буданд, аз ӯ ғойдаи чандоне намедоштанд.

¹ Воситачиёни корҳои фаҳш.

Ба «хизматона»-хое, ки маҳрам ва ясавулҳо аз ҳокимон мегирифтанд, ба олуқҳое, ки ҳоким қозихо ба аҳли дарбор меоданд, худаш миқдоре таъйин карда буд ва аз ин нодиран таҳаллуф мешуд, зеро худи ӯ ҳамеша шахсан тафтиш карда, ба вайронкунандагон чазо меод, ё маблағи барзиёд гирифташударо аз дасташон мегирифт. Хулоса, дар даври амир Абдулаҳад зулм аз як даст ва бо фармони як нафар ба амал меомад.

Амир Абдулаҳад ба ғайр аз тафтиши худ ба сухани ҳеч кас бовар надошт, суъи заннаш ғолиб ва бадгумоне буд. Илова бар ин дар шинохтани аҳволи рӯҳияи маъмурони худ заковати баланде дошт. Бинобар ин дар замони вай дар байни аҳли дарбор интригаҳо кам буд, сабаб ва иллатҳои бозиҳои ба амал ояндаро доништа меистод. Агар ин бозиҳо ва ин фитнаҳои сарзада ба манфиати худаш зарарнок бошанд, ба рафъи онҳо муқаддир буд.

* * *

Аммо амир Олим марди беирода, беҳабар буд, сухани ҳар касро «маъкул» мегуфт. Масалан, агар аз маъмурунаш даҳ нафар дар як рӯз даҳ арзи ба якдигар муҳолиф бикунанд, ё маслиҳат диҳанд, ба ҳамашон фармони мувофиқат меод. Бинобар ин бухорӣён ӯро барҳақ «хирси Бобозода» меномиданд.

Дар замони амир Музаффар Бобозода ном як масҳарабози кулчафурӯш ҳайкали хирсиро сохта, дар гулӯи он асбобе ҷой дода будааст, ки вақти кашидани ресмони ба асбоби мазкур баста шуда овози «хув» мебаромадааст. Ба хирс ҳар кас суоле диҳад, фақат ҷавоби «хув» мешунидааст. Мардум амир Олимро ана ба ҳамин хирс монанд мекарданд.

Амир Олим ба молу ашъё ҳарис набуда, ба раҳму шафқат моил буд. Локин ба сабаби бемуҳокимагӣ ва беиродагиаш ҳеч мазлуме аз ин сифатҳои ӯ истифода карда натавонист.

Козӣ ва ҳокимҳо аз фуқаро чизи зиёд талаб накунанд, гуфта фармон дода буд, худаш ҳам аз козӣ ва ҳокимҳо чизи зиёде талаб намекард. Дар айни замон ҳеч фикр намекард ва доништан намеҳост, ки козӣ ва ҳокимҳо чӣ нав фуқароро тороч мекунанд, чӣ зулмҳое аз тарафи онон ба фуқаро раво дида мешавад.

Аз маъмуруни калон Насрулло-кушбегӣ «ба фуқаро сабуки додан даркор» гуфта арз мекард, ин гап ба ӯ маъкул шуда,

фармон мебаровард: Имомқулӣ барин касҳо ба воситаи қозию хокимҳо халқро толону тороҷ карда, худашон ҳам аз ин ҳисса мегирифтанд, ба ин ҳам кордор набуд.

Ба дараҷаи ниҳоят гирифтори фаҳш ва айшу нӯш шуда ба атрофаш садҳо амрадбача, занону духтарони мусулмону русро чамъ намуда, дарборро ба фоҳишахонае мубаддал карда буд. Даллолони маъсият дар шаҳрҳо, то Москва кантора кушода, ба амир духтар ёфта мефиристонданд. Дар аҳди ин амир касби даллолони маъсият хеле ривож пайдо карда буд, инҳо ба коре, ки як сӯм сарф шудааст, аз амир сад сӯм меситонданд.

Дар давраи ин амир фиску фучури аҳли дарбор ҳам афзуда, шакли ошкореро гирифта буд. Инҳо духтару писарони халқро чамъ карда, баъзеро ба амир такдим, дигаронро дар хилватхонаҳои худ нигоҳ медоштанд. Амир ба ин корҳо чизе намегуфт.

* * *

Ба дарбори ҳукумати Бухоро як одати матрукшуда [барҳамхӯрда)-е буд, ки дар замони амир Олим боз ҷорӣ шуд.

Ин одат аз ҳамин иборат буд: қозӣ ва раисони туманҳои Бухоро ҳар сари моҳ ба рикоби амир омада, се рӯз меистоданд. Мақсади асли аз ин расм муҳофизати адолат буд. Дар замони гузашта даъво ва ҷанҷолҳоеро, ки дар муддати он моҳ ҳал нашуда, ё шикоятӣ касонеро, ки ба ҳукми қозӣ розӣ нашудаанд, дар байни ин се рӯз тамоми қозихо чамъ шуда, дар таҳти риёсати амир муҳокима ва ҳал мекарданд. Махсус барои ин кор дар дохили арк мадрасае сохта шуда, дар китобхонаи он мадраса китобҳои камъеби фикҳ чамъ оварда шуда буданд. Қозихо дар муддати истиқомати серӯзаи худ дар ин мадраса аз китобҳои фикҳ истифода намуда, доир ба даъвоҳои фатво меёфтанд.

Дар замони амир Музаффар ин мадрасаро ба гузари Хиёбон кӯчонида китобхоро ба ҳазина андохтанд. Сафари ҳармоҳаи қозӣ аз салом ба амир, аз зиёрати аҳли дарбор ва аз ҳадъя такдим кардан ба онон иборат шуд. Азбаски амир Абдулаҳад бештар дар Кармина иқомат дошт, дар аҳди вай ин саримоҳии қозихо низ барҳам хӯрд.

Дар замони амир Олим ин расм боз ҷорӣ шуд. Ҳар сари моҳ ба рикоб омадани қозихо ба аҳли дарбор дари мадохили калонеро кушода буд. Ҳар сари моҳ, ки қозихо ба рикоб омаданд, машқоб, нақорачӣ, ясавул, маҳрам, удайчӣ, мушриф,

муншӣ, хазиначӣ, девонбегӣ, мирохурбошӣ — хулоса тамоми аҳли дарбор аз козиҳо олуқ мегирифтанд. Олуқ ҳадди муайяне надошта, ҳар кӣ ҳар чӣ метавонист, мегирифт.

Доду гирифти олуқ тарзи масхараомезе дошт. Масалан, яке аз аҳли дарбор ба назди қозӣ омада, амирро дуо карда мешинад. Қозӣ, масалан, бист танга бароварда медиҳад, вай қабул накарда мегӯяд: «аз давлати чаноби оӣ як туманро хӯрда гаштед, ҳаққи ман магар (ҳамин аст? Аз миёни худ намедиҳед-ку, аз давлати ҳазратам медиҳед...» Қозӣ зиёдни харочот, аз фуқаро чизи дуруст нарӯиданаширо дар мақоми узр гуфта, як танга-як танга зиёд карда, масалан, то чил мерасонад. Марди дарборӣ зиёдтар аз ин нарӯиданаширо фаҳмида, маблағро бо тундию ситеза гирифта мерафт. Масалан, агар қозӣ ин чил тангаро якбора диҳад ҳам, дарборӣ розӣ нашуда, мисли собиқ боз талабу талош мекард. Бинобар ин қозӣ маҷбур буд, ки аввал кам дода, баъд андак-андак зиёд кунад. Агар ба дарбор панҷсад кас бошад, ҳар кадоми онҳо бо қозӣ ҳамин хел талош карда, пул мерӯёниданд. Ҳар сари моҳи нав аҳвол боз ба ҳамин минвол буд, фақат аз дафъаи аввал бештар додан лозим меомад. Хулоса, дар муддати тамоми 12 моҳи як сол сари моҳ бо ҳамин ҷанҷолу хархашаҳо ҳазорон сӯмӣ қозӣ сарф мешуд, албатта вай ҳам ин маблағро яке бар даҳ аз фуқаро рӯёнида мегирифт.

Амир дар фармони чулус барои кам кардани харочоти козиҳо ва ба ин восита барои кам шудани ҷамолғои [маблағи пардохти] фуқаро тортуқро манъ карда буд. Локин пардохти сари моҳ, харочоти серӯзаи шахсии қозӣ дар рикоб аз масорифи тортуқи даври амир Абдулаҳад ду баробар зиёдтар буд. Амир Олим, ки гӯё барои манфиати халқ тортуқро манъ карда буд, расвоиҳои олуқро ҳеч намедонист, агар донад ҳам, худро ба нодонӣ мезад.

Аз аҳли дарбор Имомкулбек ба амир Олим кадрдон, хизматгузори дерин ва ҳолдон буда, нуфузи зиёд дошт. Ҳамин одам рӯйрост ришва мегирифт ва бо козию раисҳо одатан савдо мекард.

Амир Имомкулбек барин одамонро ба атрофи худ ҷамъ карда, бо айшу нӯш, бачабозӣ, фоҳишабозӣ, булбулбозӣ ва бедонабозӣ барин корҳо андармон ва аз аҳволи мамлакат беҳабар буд.

Хулоса, дар аҳди амир Абдулаҳад зулм аз як даст ва барои кайфи як кас буда бошад, дар замони амир Олим ҳар ҳоким, ҳар қозӣ, ҳар як аз аҳли дарбор, ҳатто шогирдпешағони хо-

кимон ва мулозимони қозиҳо ҳар кадом бар сари фуқарои фақир як ҳокими мутлақ, як омири мустабид шуда буданд.

Насрулло-қушбегӣ. Бузургтарин шахси даври амир Олим Насрулло-қушбегӣ буд. Қорҳои асосии мамлакат, муомила бо элчиҳои рус, ҳисобгирӣ аз хароҷот ва закотҳо, дидани даввоҳон бузурги ҳалношуда ба дасти ин одам супурда шуда буд. Агар ба истилоҳи давлатҳои маданӣ гӯем, Насрулло-қушбегӣ ҳам вазифаи сарвазир, ҳам вазири хориҷӣ, ҳам вазири дохилӣ ва молия ва ҳам вазифаи шӯрои давлатро бачо меовард.

Насрулло-қушбегӣ дар зоҳир марди ҳалим, аз зулму ғадр пок менамуд ва аз аҳволи замон як дараҷа хабардор буд. Қушбегӣ ба разолатҳои аҳли дарбор розигӣ наметод ва ба кадре, ки аз дасташ меомад, вайронкорҳои онро манъ мекард. Ба фуқарое, ки барои арз ба наздаш меомаданд, нарм муомила карда, аз шунидани суханони онҳо сар наметофт. Ба ҳокимони Бухоро дашном додан ба фуқаро ва бо даҳшат муомила кардан одат аст. Насрулло-қушбегӣ баръакси ин муомила мекард.

Лекин хешу табор ва одамони ба худаш наздикро аз ҳад зиёд риоя мекард, онҳо моли халқ ё ҳазинаи подшоҳиро ҳар қадар исроф намоянд, чизе нагуфта, худро ба нодонӣ мезад. Бинобар ин дар давраи вазорати вай касоне ки ба атрофаш чамъ омада буданд, ба сарватҳои қалон соҳиб шуданд. Наздикони вай бо ангуштаринҳои бирилиён дар ангуштон, ҳар шаб ба фаҳшиёт маблағҳои беҳисоб сарф мекарданд, вале ӯ ба ин корҳои онон чизе намегуфт.

Насрулло-қушбегӣ ба зулм моил набошад ҳам, ба ҳокимият ҳарис буд, меҳост ҳама қорҳо аз дасти вай гузаранд, ба ҳар касе паноҳ ва фармонраво шудан меҳост.

Мувофиқи як одати норавое, ки аз қадим дар Бухоро маъмул буд, қорҳои бузурги давлатӣ ба шахсҳо тақсим нагардида, ба дасти як вазир супурда мешуд. Аммо Насрулло-қушбегӣ ба қорҳои, ки расман ба худаш супурда шуда буданд, қаноат накарда, то ба маъхаз ва мансабҳои хурдтарини муллоҳо, ки ба қозӣ, раис ва миршаб ҳавола шуда буданд ва то ба чанҷолҳои қиморбозон — ба ҳама қор мудохила мекард ва бинобар ин ҳамеша аз серқорӣ каллааш тафсида, аз зиёдии қор бисъёрии онҳоро нафаҳмидаву насанчида иҷро мекард. Мавридҳои мешуд, ки дар айни замон ҳам мактубҳои аз атроф омадаро меҳонд, ҳам бо мувофиачиён гап мезад ва ҳам бо мулло ва сипоҳиёни тамалукгар ва тамаъқор, ки дар атрофаш чамъ буданд, сӯхбат ва гуфтугӯ мекард. Бисъёр вақтҳо ба мазмуни мактубҳо дуруст сарфаҳм нарафта, ҷавоб навиштан мефармуд, ба ҷавобҳои на-

виштаи котибон низ нохонда мӯҳр пахш мекард. Бинобар ин козӣ ва ҳокимони атроф ба саволҳои худ ҷавоби возеҳ нагирифта, ё ҷавоби муноқиш [ба ҳамдигар зид] гирифта, хайрон мешуданд.

Қушбегӣ кори дузд ва ҷинояткоронро ба Бобобек ном ясавулбошӣ супурда ва ба ҳар чӣ ки вай гӯяд, ҳукм мекард. Бобобек ҳар рӯз якчанд касро ба номи дузд, бо фармони қушбегӣ ба ҳабс мегирифт, фардо ё баъди чанд муддат (табиӣ, ришвати хубе гирифта) «одамони дуруст будаанд» гуфта, боз бо амри қушбегӣ озод мекунонд.

Мо гумон мекунем, ки қушбегӣ аз ин сохтакориҳо хабар надошт. Ё ба сабаби фурсат надоштан ва эътимоди ифрот ба дастнишондагонӣ худ ба чунин хатоҳои калон меафтид.

Насрулло-қушбегӣ ба Русия сафар карда, ба забони русӣ вокиф, мутолиақунандаи газетаҳои русӣ ва мусулмонӣ, аз аҳволи ҷаҳон як дараҷа хабардор, одами зотан аз зулм мутанаффир буд ва ба ислоҳот моил менамуд. Аммо дар бобати ислоҳот ягон кори муҳимме накард. Зеро вай ба ҳама мақбул шуданро мехост, хусусан синфи уламоро, ки сабабгори ба вазорат расиданаш буданд, риоят менамуд. Агар ба ислоҳот иқдом намояд, ба нафрати муллоҳо нисбат ба ҳудаш сабаб шуда метавонист. Бинобар ин ҳеч коре накард ва карда натавонист.

Ба мактабҳои гузар сад танга моҳона таъйин карда, номи иро ислоҳи мактабҳо; ба номи амир як мадраса бино намуда, дар он таълими илмҳои ҳадис, тафсири, ҳисоб, ҳандаса, ҳусни хат ва тачвидро дохил карда, номи иро ислоҳи мадорис гузошту вассалом. Мактабдорон аз усули таълим хабар доранд ё не? Мударрисҳо ба фанҳои ба ҳудашон супоридашуда муктадиранд ё не? Ин ҷиҳатҳои масъаларо фикр намекард ва фикр карданро лозим ҳам намедонист. Фақат бо ҳамин корҳо гап «мадраса ва мактабҳо ислоҳ шуда истодаанд»-ро ба майдон андохта, ҷавонро фиреб дод ва боз ба сад, дусад нафар танбал аз ҳазинаи подшоҳӣ маош ва улуфа таъйин карда, кӯхнапарастонро низ аз ҳудаш мамнун ва миннатдор кард.

Ҳарчи тӯйҳои аҳолиро сабуктар карда, ба барҳам додани тӯйҳои ифтихоӣ ва хатми муллоҳо кӯшид. Аз номи амир як-ду масҷид ва мадрасаи вайронро таъмир кунонид, як-ду хавзро шикасту рехт кард. Корҳои хуби ба назар намоёнаш ҳаминҳо буданд.

Аз он чи ки дар боло гуфтем, сифатҳои бади Насрулло-қушбегӣ нисбат ба ҳислатҳои неки ӯ шояд ба назар бештар расида бошанд. Аммо бо вучуди ин дар ҳақиқи Насрулло-қушбегӣ эъ-

тикоди ман чунин аст: Насрулло-кушбегӣ бехтарин марди даврони ҳукумати амир Олим буд!

Дар боран Насрулло-кушбегӣ сухани мо хеле дароз шуд, ки аз хонандагон афв металабам. Азбаски қисми муҳими таърихи моро воқеаҳои соли 1330 ҳ (1917 м.) ташкил медиҳад ва дар ин воқеаҳо вай роли муҳимме бозидааст, ба муфассалтар баён кардани аҳволаш маҷбурияти таърихӣ вучуд дошт, ки инро дар мақоми узр баён мекунам.

Чамъияти махфӣ

Дар охириҳои даври амир Абдулахад охири умедгоҳи ҷавонон — мактаби тоторҳо ҳам баста шуд. Аз амиру вазир на дар ислоҳоти умумӣ ва на дар боран ислоҳи мактабҳо ҷои умеди намонда буд. Бинобар ин ҷавонон ба ҳаракати ҷиддитаре иқдом карданӣ шуда, дар 28 моҳи зилқаъдаи соли 1328 ба номи «Тарбияи атфол» чамъияти махфие таъсис карданд. Таъсискунандагони асосии чамъият Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Ҳомидхочаи Меҳрӣ, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, мударриси ҳоҷӣ Рофеъ ва Мукаммил-маҳдуми Бурхонзода буданд. Маромномаи чамъият фақат илмӣ буда, дар низомномаи он барои эҳтиёт «чамъият мутлақо ба сиёсат дахл намекунад» навишта шуда бошад ҳам, аъзоёни чамъият халқро ба ислоҳоти умумӣ ташвиқ карда, фасодҳои тарзӣ идораи амирро фаш намуда, аҳолиро бар зидди ин идораи золимона бармеангехтанд.

То моҳи рамазони соли 1329 ба чамъият Мирзо Иззатулло, Порсоҳоча, ҳоҷӣ Ҳамроҳ писари Йӯлдош, Аҳмад Камол, Фазлиддин-маҳдум, Мирзо Назрулло, ҳоҷӣ Абдусаттор, Ҳакимҷон-маҳдум, Мирзо Пӯлод, Салимҷон, Муҳаммадназар-маҳдум, Мазҳар маҳдум ва нависандаи ин сатрҳо Садриддин Айний дохил шуданд. (Ҳар як аз инҳо дар вақтҳои гуногун ба чамъият даромада бошанд ҳам, азбаски дафтари чамъият дар дастам нест, таърихи дохилшавии ҳар кадомро аниқ навишта натавонистам).

Пас аз ин чамъият хело қувват гирифта ва аъзоёни худро ба доираҳои гуногун, ба байни халқ дохил карда буд.

Чамъият дар навбати аввал барои талабаи фиристодан ба Истанбул ба ҷорабинӣ сар кард. Сирри чамъиятро накушода, аз тараққипарварони мавриди эътимод иона чамъ кард.

Соли 1329 бо ҳамроҳии аъзои чамъият Ҳомидхочаи Меҳрӣ ду нафар барои таҳсил ба Истанбул фиристода шуданд. Боз

хамон сол Аҳмадҷон-махдум ду писараш Афзал ва Акрамро бо харчи чамъият барои хонондан ба Истанбул бурд.

Бо мурури зиёд шудани аъзои чамъият ва афзонши қувваи он ба масъалаи талаба фиристодан ба Истанбул ва дар ҳуди Бухоро чорае ёфта хонондани онҳо кори зиёде иҷро шуд. Чамъият барои талаба фиристодан ба хориҷ аз Бухоро дар байни халқ ташвиқот мебуд, харочоти инро ба ўҳдан ҳуди касони иқтидорманд ниҳода, харчи бачагони факирро аз ҳисоби чамъият мепардохт.

Роҳҳои аъзо қабул кардан ба чамъият. Дар чамъият барои аъзо қабул кардан шароити хеле сахт муқаррар шуда буд. Барои аъзо шудан ба чамъият покизагии ахлоқ ва пок будан аз майхӯрӣ ва дигар амалҳои нораво, розпӯшӣ, маорифпарварӣ ва дилбохтагӣ ба кори ислоҳот аз шартҳои аввалин буд. Лоқин роҳҳои таҳқиқ кардани он сифатҳои номзад барои қабул ба чамъият хеле сахт буданд. Дар аснои музокираи умумӣ ҳар як аъзо номзадии касеро ки ба аъзоии чамъият муносиб дидааст, пешниҳод мекард. Агар ин номзад шоёни эътимод бошад, ду-се нафар барои санҷиши вай муқаррар мешуданд. Инҳо бо ҳуди номзад шинос шуда ва аз ҷӯҳои дигар дар бораи маълумот чамъ карда, ҳулосаи тафтиши ҳудро аъзоёни дигар низ дар бораи вай он чӣ доништаанд, ба чамъият маълум мекарданд. Он робитҳо бо номзад рафту омад карда, масъалаи ташкили чамъиятеро ба миён мегузоштанд, агар вай ба ин кор роғиб бошад, барои чамъияти фарзкардашуда, аз аъзоён чанд нафарро гӯё номзад нишон дода, низомномае наздик ба низомномаи чамъият тартиб дода, бо номзад аҳду паймон мекарданд.

Робитҳо дар ин бора ба маҷлиси умумӣ арз карда, пас аз он ки қабул кардани вай муқаррар шуд, ӯ ба маҷлиси умумӣ оварда шуда, аҳли маҷлис гӯё нав чамъият ташкил мекарда бошанд, аҳду паймон карда, низомномаро хонда, ба номзад имзо мекунониданд. Баъд аз итмоми ин маросим ҳаман аъзоён ба шарафи бародари нави худ ба по хеста, ўро табрик мекарданд. Баъд таърихи чамъиятро баён карда, маҷбурияти ҳудро барои ҷунин тафтишу таҳқиқ ба вай фаҳмонда, узр мепурсиданд.

Чамъият дар мавсими ин тобистон чанд нафар ҷавонони фаъолро ба аъзоӣ қабул кард. Аз ҷумла Мирзо Абдуқодир Мухиддинов, Аминҷон-махдум писари Мирзиёуддин, Мухиддин-махдум фарзанди қозӣ Абдулҳаким ва бародари вай Абдунасир-махдум.

Тарки иҷтимои чамъият. Ба касоне, ки ба истибоди Бу-

хоро ва ба таъкиботи ҳукумати мустабиддан рус дар Бухоро вуқуф доранд, маълум аст, ки ба як ҷо ҷамъ шудани панҷ нафар тараққипарвар кори ниҳоят мушкиле буд. Бо вучуди ин аъзои ҷамъият, ки шумораашон ба 18—20 нафар расида буд, дар ҳар даҳ рӯз як бор, агар ягон масъалаи муҳим баромада монад, ба таври фавқулудда, дар хонае ҷамъ мешуданд. Маҷлис аксар дар хонаи тараққипарварони машҳур гузаронида нашуда дар ҳавлии яке аз аъзоёне, ки диққати ҳукумат ва халқро ҷалб намекард, барпо мегардид. Хусусан дар солҳои охир ба ин шарт бисёр рӯя мешуд. Аъзои ҷамъият дар ним соат фосилае, ки байни намози хуфтагӣ ва адои он намоз буд, як-як ба маҷлисоҳ ҷамъ мешуданд. Музокираҳо аз аввали шаб то азони бомдод давом мекарданд, баъд маҷлис тамом шуда, ҳозирон ба тартиби омаданашон баромада мерафтанд.

Назари ҷамъият ба аҳволи иҷтимоӣ. Аъзои ҷамъият бо тамоми исрофкориҳо ва ахлоқи разила мубориза мебуданд. Тӯйҳои исрофкорона кардан, машрубот нӯшидан, ҳатто дар маҷлисоҳи майнӯшӣ нишастан қатъиян манъ буд. Инчунин аъзои ҷамъият вазифадор буданд, ки қавму хешони худ ва онҳоеро, ки ба гапашон гӯш мекунанд, аз бидъатҳои мазкур, аз ҳаромкорӣ ва исрофкорӣ манъ намоянд.

Корҳое, ки ҷамъият ба ҷо овард. Аввалин кори ҷамъият ташвиқот буд. Мавзӯи ташвиқотро ба таври хулоса ба се модда ҷудо кардан мумкин аст:

1. Ба илму маориф. Ташвиқ кардани халқ, ба толибони хондану омӯзиш ҳаматарафа ёрӣ додан, адабиёти нав, газета, маҷмӯа ва рисолаҳоро дар байни мардум паҳн кардан. Бо ин мақсад ҳар аъзои ҷамъият ба бағалаш як-ду газета, як-ду китоби адабии ахлоқиро андохта, чи дар бозор, чи дар хона, чи дар деҳот ва чи дар сафарҳои роҳи оҳан, дар ҳар ҷо ва ҳар мавриди муносиб ба халқ хонда мебуданд, ба каму беш рағбаткунандагон маҷмӯи адабиёти нав паҳн карда, агар одами ҷиддитар ва самимитаре вохӯрад, ўро ба газетаву маҷмӯаҳои муштари (обуна) мекарданд.

2. Ташвиқот барои барҳам додани исрофҳо ва одатҳои разилона. Дар ин бобат тӯй ва азоҳоро аз рӯи шарҳат муҳокима намуда, дар мавридаш фасоди базм ва кӯпкорӣ барин одатҳои умумишудаи бадро ба халқ фаҳмонда, барои ба қадри имкон сабук кардани хароҷоти маъракаҳои тӯю азо ва маросимҳои дигари одамони наздики худ мекушиданд ва дар муқобили ин мардумро ба ёрмандиҳои иҷтимоӣ ва маданӣ, ба дастгирии фақир ва барҷомандагон даъват мекарданд.

3. Ташвиқ ба қиём ба муқобили ҳукумати амир. Аъзон чамъият дар ин бобат ҳаракатхон золимонан амир, вазир, қозӣ ва ҳокимонро, фатвохон нобачон муллохон чоҳилро ба халқ кушода нишон дода, фасоди ахлокро дар доираҳои ҳукумат, исрофкориҳо, аз назари шариаат ҳаргиз ва қатъиян дуруст набудани риёкориҳои аҳли мадраса ва уламоро бо далелҳои ақлӣ ва нақлӣ исбот мекарданд.

Аъзон чамъият бо таълимоти махфии чамъият ба байни халқ даромада, хусусан ба қозихонаҳо, ҳокимхонаҳо, ба мадрасаҳо, ба хонаҳои муфти ва мударрисҳо роҳ ёфта буданд. Ба ҳамин восита ба нозуктарин асрори ҳоким ва муллоҳо воқиф гашта, ин сирхоро дастовез намуда, арбоби ҳукумат, муллоҳои ҳаромхӯри ҳучрачаллобро дар байни халқ хеле бачо танқид мекарданд.

Чамъият аз вайронии идораҳои давлатӣ истифода намуда, ба воситаи баъзе намоёндагонӣ худ ба баъзе мансабҳо ҳамфикрони худро дароварда ва ба таври ғайримаҳсусе, то ҳадде нуфузи сиёсӣ низ пайдо мекарданд.

Қорҳои чамъият дар соҳаи маориф. Чунончи дар боло навиштем, қори муҳимми чамъият талаба фиристодан ба хориҷ буд. Дар соли таҳсили 1911 шумораи талабагонӣ, ки бо ташвиқи чамъият дар Истанбул ба хондан фиристода шуда буданд, ба 15 ва дар соли 1914 қалону хурд ба 30 нафар расид. Ҳарчи бештари ин хонандагон ба ўҳдаи чамъият буд.

Илова бар ин чамъият мактаби махфиро, ки дар Бухоро, дар хонаи Муқамил-маҳдум буд, ба ҳимояти худ гирифт, ҳар моҳ маблағи муайяне ба он ёрӣ меод.

Муносибати чамъият бо талабагонӣ Истанбул. Чунончи чамъият сирри худро ба ҳеч кас намекушод, бо талабагонӣ Истанбул низ муҳобиран расмӣ надошт. Фақат он аъзон чамъият, ки дар Истанбул буданд, аз ҳар сирру аҳвол огоҳонида мешуданд. Дар ин бора дар байни онҳо ва чамъият аломат ва ишоратҳои шартии истилоҳшуда мавҷуд буд. Барои назорат ба шогирдоне, ки аз ҳисоби чамъият ё бо ҳимояи он дар Истанбул машғули таҳсил буданд, аз аъзои мўътамади чамъият ҳар вақт як ё ду нафар дар он ҷо буданд. Аз аъзои чамъият қасоне, ки барои назорат ба хонандагон ё ба мақсади хондан ба Истанбул рафта буданд, инҳоянд: Ҳомидхочаи Меҳри, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, Мазҳар-маҳдум, Муҳаммадназар-маҳдум ва Ҳошим Шоик.

Дар Истанбул низ ба номи «Бухоро таъмили маориф чамъиятӣ» (чамъияти наشري маорифи Бухоро) як чамъияти расмӣ

ва ошкор ташкил ёфта буд. Ин ҷамъият мувофиқи номи худ дар роҳи пешрафти маорифи Бухоро ва Туркистон қорҳои муҳимме ба ҷо овард. Муассисони ин ҷамъият аз бухоронён — Абдурауфи Фитрат, Муқимбек, Содиқи Ашӯрзода буда, ба онон Абдулазиз ном шахсе аз мардуми Ғулҷа ёрирасон буд. Тамоми хонандагони бухорӣ ва туркистонӣ дар Истанбул ба ин ҷамъият аъзо буда, як қисми маорифпарварони Бухоро низ ғоибона аъзои ин ҷамъият буданд. Аз тоторон Олимҷон Идрисӣ ҳам, ки муддате дар Бухоро буда, бо бухоронён шиносӣ дошт, узви ин ҷамъият буд.

Ин ҷамъият ба ҳукумат муроҷиат карда, аз мактабҳо барои талабагон ҷой мегирифт, барои истиқомати талабагони нав манзил меёфт ва то ба ягон мактаб даромадан онҳоро дар назди муаллимони хусусӣ хононда, ба дохил шудан тайёр мекард.

Илова бар ин ҷамъият бо туркистонӣ ва бухоронёне, ки равонаи Ҳичоз буданд, муносибат пайдо карда, онҳоро ба мактабҳо ва муассисаҳои илмӣ бурда, ба қадри имкон, ба кушода шудани фикрашон кӯшишҳои мекард. Чун Олимҷон Идрисӣ ва Абдулазизи Ғулҷай дар ин ҷамъият хизматҳои муҳим кардаанд, номи онҳо ба ҷой гирифтаи дар таърихи инқилоби Бухоро сазовор аст.

Қори ҷамъияти маҳфӣ то рафт вусъат ёфта, ба ҳаракати умумии ҷавонон мепайваст. Мо қорҳои дигари ҷамъиятро дар мавридҳои муносиб зикр хоҳем кард.

Абдурауфи Фитрат ва асарҳои вай

Азбаски дар таърихи инқилоби Бухоро Фитрат ва асарҳои вай мавқеи муҳиме доранд, дар ин бора дар боби ҷудоғона навиштан лозим доништа шуд.

Чунончи дар боло гуфтем, Фитрат дар баҳори соли 1910 бо ҳамроҳии Муқимбек аз роҳи Эрон ба Истанбул рафта буд. Фитрат зотан аз мустаидтарин талабагони Бухоро буда, дар адабиёти қадима ва улуми арабиё маҳорат пайдо карда буд. Дар солҳои охир дар сояи вуқуф ба адабиёти нав фикраш кушода шуда, ба аҳволи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва илмӣ Бухоро бо назари ибрат нигариста, ба вилоятҳои атроф сафарҳо карда, маълумоти зиёде ҷамъ оварда буд.

Фитрат аз рӯзҳои аввали вурудаш ба Истанбул аз як тараф

ба хондан ва аз тарафи дигар ба асар навиштан шурӯъ намуд.

Асари аввалинаш ба забони форсӣ «Мунозара» ном дошт ва дар он низон қадиму қадид мавриди муҳокима қарор ёфта буд. Ин асар азбаски дар забони содда ва возеҳи форсӣ бо ба эътибор гирифтани аҳволи рӯҳияи халқи Бухоро, ба тариқи роман навишта шуда буд, ба халқи Бухоро хеле таъсири хубе бахшид. Фитрат ба тангдастии моддии худ нигоҳ накарда, асарро дар Истанбул бо харчи худ нашр кунонда, ба Бухоро фиристод. Як миқдори нашр дар роҳ ба дастии цензорҳои рус афтода, нест шуда бошад ҳам, он чиро, ки саломат омада ба Бухоро расида буд, тараққипарварон ба таълимоти ҷамъиятии махфӣ ба ҳар сӯи мамлакат паҳн карданд. Аз мударрисони тараққипарвар Абдулқодир-маҳдум ки (соли 1918 дар Тошканд вафот кард) садӯ панҷоҳ нусхаи ин асарро ба хӯрчини андохта, то Шаҳрисабз, Китоб, Чирочӣ ва Яккабоғ бурда, паҳн кард, ба касоне, ки хонда наметавонистанд, ҳудаш хонда меод. (Ин китоб аз тарафи Ҳоҷӣ Муини самарқандӣ ба ўзбекӣ тарҷума ва нашр шуд).

2. «Сайёҳи ҳиндӣ» ном дошт, ки ин ҳам ба услуби роман навишта шуда буд. Дар ин асар аҳволи илмӣ, сиёсӣ ва иқтисодии Бухоро бераҳмона, гоҳо ба тариқи ҳаҷв ва гоҳо танқид шуда буд. Ин асар ҳам ба балои цензор гирифтӣ шуда, як қисмаш талаф ва қисми омада ба Бухоро расидааш ба хонандагон аз «Мунозира» ҳам беҳтар ва муҳимтар таъсир бахшид. («Сайёҳи ҳиндӣ» ба забони форсӣ таълиф ёфта буд. Ин асарро муфтий Маҳмудхоҷан самарқандӣ ба русӣ тарҷума кунонида нашр карда буд).

3. Маҷмӯан шеърҳо ба форсӣ «Сайҳа», ки дар ҳаҷми хурд чоп шуда буд. Шоир дар ин маҷмӯа аз ҷабру зулме сухан меронд, ки олами ҷаҳонгирон дар ҳаққи олами Шарқ ва ислом мекарданд. Агар бигӯем, ки ин асар ба хонандагон чуи кувваи электр таъсири сареъ ва қавӣ дошт, ҳаргиз муболиға накардаем. «Сайҳа» чунон ки ба Бухоро дар кисаҳо пинҳонӣ оварда шуда буд, дар Бухоро инз пинҳонӣ паҳн карда шуд.

4. «Раҳбари наҷот» масъалахоеро, ки бо далелҳои ақлий ва нақлий баён ёфта ба ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ раҳнамо буданд, дарбар мегирифт.

5. «Оила» — аз масъалаҳои ислоҳи ҳаёти оилавӣ баҳс мекард. Ин асар ҳам ба забони форсӣ буда, бо харчи Мирзо Абдулвоҳид чоп шуда буданд.

6. «Мусулмонони Дор-ур-роҳат» — ин асар тарҷумани фор-

сии «Дорурроҳат мусулмонлари» ном асари Исмоилбеки Гаспаринский буд, ки бо харчи «Китобхонаи маърифат», ки дар Бухоро аз тарафи чавонон таъсис ёфта буд, нашр гардид.

Масъалаи ислоҳи мадорис

Пас аз он ки амир Олим идораи давлатро ба даст гирифт, ҳар кас мувофиқи муддао ва матлаби худ ба амир ариза навишта, аз вай талабу илтимосҳое мекард. Яке «Писарамро тӯи суннат карданиям, вале пул надорам» гуфта ариза меод ва маблағе пул мерӯёнд. Дигаре «Фалон тавлият (сарпарастии мулки вақф) ё ки вақф ба ман дода шавад», гуфта муроҷиат мекард ва ба мақсадаш мерасид. Як талабаи мадраса «Ифтитоҳ хоҳам кард, ба ман фалон китоб даркор ё ки фалон миқдор пул лозим дорам» гуфта арз мекард ва ин ҳам ба матлабаш мерасид. Ҳамаи ин талаб ва аризаҳо оид ба чизҳои шахсӣ ва ҷузъӣ буданд.

Як-ду талабаи андак қулодафикр ва бедоргашта аз бахшоишҳои амир ҷасорат пайдо намуда, дар сояи тарғиб ва ташвиқи чавонон ё ки бо таъсири паҳн шудани адабиёти нав дар байни талабагони мадраса дар аввалҳои соли 1911 дар бораи ислоҳи мадрасаҳо ба амир аризае супориданд.

Мазмуни ариза тақрибан чунин буд: «Дарси мадрасаҳои мо аз ҳад зиёд вайрон шуда, ба дарсҳо ҳеч тартибу интизоми намонда, ба чадвали дарс шарҳу хошияҳои нодаркор, мубоҳиса ва баҳсҳои бенафъ бисёр даромада, матлаб ва мақсади асосӣ дар хориҷ мондааст. Ба замми ин муфти ва мударрисҳои калон, ба ғайри он ки барои дарсгӯишон даромади вақфҳои калон-калонро меҳӯранд, боз ба номи «ифтитоҳона» дору надори талабагони фақирро мегиранд, ба тавре ки шогирдони фақир бо фуруҳтани китоб ва либосҳояшон ҳам аз масорифи «ифтитоҳона» халос шуда натавониста, як миқдор қарздор шуда, дар миёнаҳои зимистон, дар айни вақти таҳсил маҷбур мешаванд, ки дар ҷустуҷӯи имомати ба кишлоқҳо баромада раванд.

Мо аз чаноби олӣ, ҳазрати амир хоҳишмандем, ки фармоне бидиҳанд, то ки аз чадвали дарс чизҳои нодаркор бароварда шуда, ба ҷои онҳо қоида ва асосҳои шариат — тафсир, ҳадис, усули фикҳ ва дарсҳои нофеи дигар дароварда шаванд ва масорифи ифтитоҳона аз зиммаи шогирдони фақир бардошта шуда, мударрисҳо бо вақфи мадрасаҳо қаноат намоянд.

Амир Олим аризаро хонда, «мазмунаш ичро шавад» гуфта ба қозикалон Бақохоҷа фармон фиристод. Бақохоҷа фармони амирро ба воситаи ясавули уламо ба ҳама муфти ва мударрисҳои расонид.

Аз муфтиҳои фақат домуллон Икром ба фармони амир амал карда, ба ислоҳи чадвали дарс иқдом намуд ва эълон кард, ки «пас аз ин аз шогирдон ифтитоҳия гирифта намешавад».

Шумо мепурсед, ки муфти ва мударрисҳои дигар чӣ қор карданд?

Дигарон на ин ки ба фармон амал накарданд, балки ба қозӣ Бақохоҷа ҳучум оварда, ба ин фармони амир эътироз карданд. (Оҳ, беор ва беинсофҳо! Ягон бор ба бачабозӣ ва барои кайфи худ байтулмолро исроф кардани амир ҳам эътироз мекарданд!)

Бо ин ҳам қонеъ нашуданд. Ба назди домулло Икром намоёнда фиристода: «Одатҳои аз падару бобоён мондари тарк накун!» гуфтанд. Табиӣ, домулло Икром қореро, ки ҳудаш хоҳони он буд, баъд аз фармони амир бо сухани якчанд индигарони ғайри масъул тарк накард. Бинобар ин уламо тамоман ба ҳаяҷон омада, «ин қорҳо бо хоҳиши ту шудааст» гӯён ба домулло ҳучум карданд. Аммо домулло боз бо суботи тамом ба қори худ давом намуд.

Баъд уламо ба воситаи қозӣ Бақохоҷа ба амир мурочиат намуда, тамоман баръакси фармони собиқ ба содир шудани фармони нава муваффақ гардиданд. Мазмуни фармон чунон буд: «Дар дарси мадрасаҳо ва маросими ифтитоҳона мувофиқи одати пештара амал карда шавад».

Қозикалон дар асоси ҳамин фармони амир ба домулло Икром ҳам ислоҳи чадвали дарсҳо расман манъ кард.

Аз ин воқеа ба иҷрои фармонҳои худ то чӣ андоза аҳамият додан, як шахси бесабот, бемуҳокима будани амир хеле равшан маълум мешавад. Агар амир андаке соҳиби муҳокима мебуд, аз ин воқеа бенқидорӣ ва беинсофӣ уламоро ба ҳубӣ мефаҳмид ва бо уламо мувофиқи он рафтор мекард. Зеро уламо дарсҳои расмиро, дебочаи китобҳо ва хошияву шарҳҳои онро чӣ хел ки хонда бошанд, ба ҳамон тарз сарсарӣ таълим меодаид. Агар чадвали дарс ислоҳ шавад, аввал ҳуди уламои мазкурро хонондан лозим меомад. Ислоҳи ифтитоҳона низ ба маънафи муллоҳои ҳаромхӯри беинсоф асло рост намеомад. Барои ҳамин буд, ки қиёматҳо барпо карда муқобил баромаданд.

Бадарға шудани аввалини домулло Икром

Дар аввалҳои соли 1912 аълами Бухоро Ғиёс-маҳдум ба-рои муқобилаташ ба қушодани кино ва санғфарши кӯчаҳо бо талаби кӯнсулхонаи рус аз Бухоро бадарға ва дар шаҳри Қар-шӣ козӣ таъин шуда буд. Бинобар ин уламои Бухоро рӯҳафто-да ва нарм шуда буданд. Лекин ин ҳолат ба сиёсате, ки ҳуку-мати Бухоро пеш гирифта буд, рост намеомад. Зеро ҳукумати Бухоро ҳар кореро, ки ба кайфаш рост намеомад ё ба манфи-аташ зарар мерасонид, уламоро ба пеш андохта, онро манъ мекард. Барои ҳамин ҳам пас аз маҷбур шуданаш ба бадар-ғаи Ғиёс-маҳдум бародари аз вай ҳам мутаассибтараш Изом-маҳдуми Мусаннифро ба раиси Бухоро таъин кард. Ин кас, нафъӣ (бадарға) шудани бародарашро аз ҷавонон медонист, нисбат ба ҷавонфикрон саҳт кина мепарварид ва барои инти-қом фурсати муносибе меҷуст.

Дар ин вақтҳо домулло Икром рисолае навишта нашр на-муд. Ӯ марди ростгӯй ва танқидкунандае буд. Ҳар суханеро, ки ҳақ медонист, аз амир, вазир ва аз уламо ибто накарда, дар ҳа-ма ҷо мегуфт, зулм ва фасоди ҳокиму қозиён, корҳои норавои уламои бадкорро ҳар замон фош мекард. Ана, акнун ин тан-қидҳои лафзии худро ба шакли китобе дароварда, байни мар-дум паҳн кард. Як қисми он ҷи ки дар ин рисола навишта шу-да буд, ба танқидҳои умумӣ оид буда, ба ҳоким, қози ва ба уламо дахл дошт. Рисола ба забони форсӣ навишта шуда, муд-даҳои муаллиф бо далелҳои шарҳӣ равшан исбот шудаанд.

Табиӣ, ин рисола, чунон ки ба таъин амир мувофиқ набуд, ба завқи уламо ҳам рост намеомад. Локин уламо, ки пас аз воқеаи Ғиёс-маҳдум аз ғайрат афтода буд, барои ба сари худ фитна бардоштан ҷасорат надошт.

Инак дар ҳамин вақт бародари Ғиёс-маҳдум — Мусанниф лозим шуда монд. Ин одам як қисм муллоҳоро ба муқобили домулло Икром барошӯбонид. Баъд ҳудуди аз номи уламо ба ҳукумат расман муроҷиат карда, аз Бухоро бадарға қардани домулло Икромро талаб намуд. Ҳукумат, ки зотан дар ҷусту-ҷӯи баҳонае буд, домуллоро ба тумани Пешкӯҳ қози таъин карда, аз Бухоро ронд.

Домулло Икром барои таъини маншати худ аз фуқаро пул гирифтавро қабул накард. Ҳукумат ба ӯ моҳе садӯ панҷӯ сӯм маош таъин намуд.

Домулло Икром бо ҳамин маош қариб ду сол дар Пешкӯҳ ва Қарокӯл қозигӣ кард. Баъд бо тадбири чамъияти махфӣ ба Бухоро баргашт.

Газетаҳои «Бухорои шариф» ва «Тӯрон»

Чавонони Бухоро кайҳо боз дар фикри нашри газетае буданд, лекин чораи инро намеёфтанд. Зеро ҳукумати Бухоро, ки ба ягон кори оддии маданӣ роҳ наметод, ба нашри газетае, ки дар пеши назараш чун муфаттише шуданаш мумкин буд, ҷи гуна роҳ дода метавонист.

Элчихонаи ҳукумати рус бошад, ба нашри як газетаи озодафикр рухсат додан он тараф истад, ба ин кор аз ҳукумати амир ҳам бештар монеъ мешуд.

Соли 1912 чораи ин корро Мирзо Муҳиддин ва Мирзо Си-рочи ҳаким ёфтанд. Онҳо аввал мудирӣ матбааи Қогон Левию яхуди ро дида, ба вай аз нашри газета ваъдаи манфиати зиёде нишон дода, ӯро ба майдон андохтанд. Левӣ ба умеди ғоида ба майдон баромада, дар ин бора ба элчихона муроҷиат кард. Мирзо Муҳиддин ҳам, ки бо корҳои тижоратиаш бо элчихона рафтуоӣ дошт, тарафи рухсат додан ба газетаро гирифт ва барои бо идораҳои рус шиносондани мардуми Бухоро, барои ривочи пахтакорӣ лозим будани газетаро фаҳмонда, барои ит-минони хотири элчихона Ҳайдархоҷа Мирбадаловро, ки дар он ҷо хизмати тарҷумониро ба ҷо меовард, ба мудирӣ газета тавсия кард.

Элчихона ба шартӣ дар дасти ҳудаи будани ҳаққи цензорӣ аз ҳукумати Бухоро барои нашри газета ба номи Левӣ ва Ҳайдархоҷа имтиёз ва иҷозат гирифта дод.

Барои муҳаррирӣ аз Боку Мирзо Чалол Юсуфзода даъват ва як миқдор ҳарф ва чанд мурағиб оваронда шуда, ба забони форсӣ ба номи «Бухорои шариф» газетани ҳаррӯзае нашр шуд. Шумораи якуми газета 4 рабиуссонии 1330 х. (11 мартӣ 1912 м.), рӯзи якшанбе нашр шуд. Ҷиҳати маънавии газета ба ӯҳдаи Мирзо Чалол, моддиёташ ба Левӣ оид буда, чавонони Бухоро ба таври ғайрирасмӣ ба он ёрии моддӣ ва маънавий ме-расониданд. Ҳайдархоҷа, ки мусулмони муътадилфикре буд, ба ҳеҷ кори газета даҳлат намекард, фақат барои итминони хотири элчихона дар охири ҳар шумора «мудирӣ масъул Ҳайдархоҷа Мирбадалов» навишта мешуд.

«Бухорои шариф» аз рӯзи аввали нашр диққати хонанда-

гонро ба худ чалб кард. Мирзо Чалол дар ҳар шумора мақолаҳои муассири фасеҳу балеге навишта, дардҳои умумии моро кушода, ба онҳо давоҳо нишон медод.

Мирзо Чалол, соҳибқалами забардаст, аз усул ва фуруъи улуми исломӣ ба хубӣ хабардор буд. Бинобар ин мақолаҳои ба ҳар кас таъсир мебахшид. Мардуми зотан мустаидди Бухоро ин бандҳои ба забони худашон навишташудаи адабӣ ва соддаро бо муҳаббат мехонданд.

Левӣ ва Ҳайдархоҷа аз Насрулло-қушбегӣ ба мазмуни «ҳар кас ба газета муштарӣ шавад, аз тарафи мо ҳеч мумониат нест» як мактуби кушода гирифтанд. Ин хат ба воситаи одамони махсус ба вилоятҳои атроф фиристода шуда, як миқдор муштарӣ чамъ шуд. Козӣ ва ҳокимҳое ҳам, ки аз газета метарсиданд, «ин газет аз онӣ ҷаноби олий будааст» гуфта, ба он муштарӣ шуданд. Табиӣ, ҷавонтар ва мустаидтарини инҳо, агар дар аввал ба хотири «газетаи ҷаноби олий» буданиаш ба он обуна шуда бошанд, рафта-рафта бо адабиёти нав ошно шуда, бо газета улфат пайдо карданд.

«Бухорои шариф» ба ҳамин минвол ҷаҳор моҳ ҳар рӯз ҷоп шуд. Дар ин байн ўзбекзабон будани аҳолии баъзе кишлокҳои атрофи Бухоро ва вилоятҳои он ба назар гирифта шуда, масъалаи нашри газетас ба забони ўзбекӣ низ ба майдон баромад. Бо машварати ҷавонон дар идораи «Бухорои шариф» ҳафтае ду бор ба нашри «Тўрон» ном газета ба забони туркӣ қарор дода шуд. Шумораи аввали газетани «Тўрон» 14 июли соли 1912 нашр шуд. Ба ҳамин тариқ ҳафтае ҷаҳор бор «Бухори шариф» ва ду бор «Тўрон» нашр мешуд.

Ба сабаби аз вилоятҳои дигар оварда шудани муҳаррир ва мураттибон масорифи газетаҳо хеле зиёд буд. Ба зами ин ханўз нағз улфат пайдо накардани мардуми Бухоро ва Туркистон ба адабиёти нав ба газетаҳо ҷандон муштарии зиёд чамъ нашуд. Бинобар ин дар муддати панҷ-шаш моҳ идораи газета хеле зарар дид. Ношири газета, ки фақат барои нағзи моддӣ нашри газетаро ба гардан гирифта буд, табиӣ, нашри газетаҳоро мавқуф кардани шуд. Дар ин ҷо бо сардории Мирзо Муҳиддин ҷавонони Бухоро ба майдон баромада, барои давоми нашри газетаҳо ширкате ташкил карданд. Аз 11 шавволи 1330 х. (сентябри 1912 м.) нашри газетаҳо ба ҳисоби ширкат гузашт ва муҳарририи «Тўрон» ба Ғиёс-маҳдуми Ҳасанӣ, ки дорулмуаллимии Истанбулро тамои карда омада буд, сипурда шуд. Баъд аз ин ҳар ду газета ҳафтае се бор мунтазаман нашр мешуданд. Ҳайдархоҷа касални худро баҳона карда аз

мудирӣ истеъфо дода, ба ҷои худ аз Самарқанд Ҳусайн Иброҳимов ном шиноси худро даъват карда, мудирро ба вай супурд ва аз тарафи худ дар бораи Иброҳимов ба элчихона замонат дод. Газетаҳо то январи 1913 бо камоли муваффақият давом карданд.

Тавқифи газетаҳо. Газетаҳо рӯз ба рӯз диққати мардумро ба худ бештар ҷалб мекарданд. Онҳо фақат дар Бухоро не, балки дар тамоми Туркистон шӯҳрат пайдо карданд. «Тӯрон» аз ғӯшаҳои гуногуни Туркистон ба худ садҳо хонанда ёфт. Дар тасавури хонандагон фикрҳои дигар пайдо шудан гирифт. Ин вазъ ба кайфи элчихона мувофиқ наомад. Бо ҳамин ин элчихона барои бастанӣ газетаҳо сабаби қонуние ёфта наметавонист. Зеро муҳарриро хеле дар эҳтиёт буда, ягон чизи ба сиёсати Русия расандае наменавиштанд. Маслаки муҳаррирон ба таври хулоса ба дасти хонандагон додани ҷароғе буд. Бо рӯшноии ин ҷароғ ёфтани роҳи оянда ба худӣ хонанда ҳавола мешуд. Бинобар ин фақат аз нуксонҳои иҷтимоӣ, аз иқтисод, зироат, илму маориф, аз аҳволи фалокатбори мактабу мадрасаҳо баҳс мекарданду вассалом,

Элчихона ба ҳар коре, ки сабаби қонуние ёфта наметавонад, ҳукумати Бухоро олат қарор медод. Барои бастанӣ газетаҳо низ ба ин васила даст зад. Ба ҳукумати Бухоро муроҷиат карда, бастанӣ газетаҳоро маъқул донист. Ҳукумати Бухоро зотан фақат ба хоҳири элчихонаи рус ба ин кор розӣ шуда буд, вагарна таъян ба чунин корҳо ҳаргиз розӣ намешуд. Агар ихтиёр дошта бошад, на танҳо газетаҳои Бухоро, балки матбуоти исломии тамоми Русия ва ҳатто тамоми дунёро нест мекард.

Хулоса, 12 январи 1913 ба идораи газета аз номи элчихонаи рус бо имзои Петров ба ин мазмун як мактуб омад: «Бо хоҳиши ҷаноби олий амири Бухоро аз ҳамин рӯз эътиборан газетаҳои «Бухорои шариф» ва «Тӯрон» аз нашр боздошта мешаванд».

Ба ҳамин тариқ, газетаи «Бухорои шариф» аз 11 март 1912 то 2 январи 1913 ҳамагӣ 153 шумора ва «Тӯрон» аз 14 июли 1912 то таърихи мазкур ҳамагӣ 49 шумора нашр шуда маҷбуран баста шуданд. Ин ду ниҳол, ки акнун ба мева додан даромада буданд, бо табари зулму истибдод аз боғчаи халқ решакан шуданд.

Дар он рӯзҳо таассуротамро ба забони форсӣ ба назм дароварда будам.

Эй тарчумаи холи дил, эй сафҳаи «Тӯрон»,
 Ту махв шудӣ, монд ба дил доғи фаровон.
 Дар илму адаб раҳбари Тӯрон шуда будӣ.
 Имрӯз ба ифнои ту Тӯрон шуда вайрон.
 Дирӯз ба даврон зи ту ахбор ҳамерафт,
 Акнун зи ту ҷуз хотирае нест ба даврон.
 Не, не, зи ту сад дарду алам монд ба гетӣ.
 Не, не, зи ту сад меҳнату ғам монд ба кайҳон.
 Кӯр аст басар, гар кунад аз ҳусни ту иғмос,
 Гунг аст забон, гар кунад аз ҳакки ту китмон.
 Эй маъракаи восеаи тавсани афкор,
 Эй маҳкамаи одилаи даъвии азҳон!
 Азҳон ҳама чун сари ман гашт мушавваш,
 Афкор ҳама чун дили ман монд парешон.
 Рафтӣ, зи кӣ пурсем кунун солеҳу фосид,
 Рафтӣ, зи кӣ ҷӯем кунун аз ҳақу бутлон?
 Боз о, ки мушавваш нашаванд ин ҳама мардум,
 Боз о, ки парешон нашаванд ин ҳама инсон!

Албатта, суоле ба хотири хонандагон меояд, ки элчихонаи рус чаро аввал ба нашри газета изн дод ва баъд ба ҷӣ сабаб онро баст. Дар мақоми ҷавоб ин сатрҳоро менависем:

Элчихонаи рус дар оғоз гумон карда буд, ки ин газета ҳам мисли газетаи «Туркистон вилоятининг газети»,¹ ки дар Тошканд, зери дасти Остроумов нашр мегардид, барои иғфоли мусулмонон воситае хоҳад шуд. Баъд дид, ки ин газетаҳо фикри халқро кушода, ӯро ба маданияту маориф хидоят мекунанд ва аз халқ ҳам хусни тавачҷӯх мебинанд. Дипломатҳои тағҷашм, сияҳфикр ва сияҳдил ба ин тоқат карда патавониста ва газетаҳоро бо як амри қатъӣ бастанд.

Онҳое, ки ба нашри газетаҳо хизмат кардаанд. Ба нашри ин ду газета тамоми ҷавонони Бухоро аз ҷиҳати моддӣ ва маънавӣ ёрӣ додаанд. Қасони исмашон шоёни зикр инҳоянд: Мирзо Муҳиддин Мансуров ва писарони вай Мирзо Изом ва Мирзо Абдулқодир, Мирзо Сирочи ҳаким (Мирхон), Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Фазлиддин-махдум, Муҳиддин-махдум фарзанди Абдулҳакими судур ва бародари вай Абдунасир-махдум, Аминҷон-махдуми Зиёӣ, Абдулҳаким-махдуми Обидзода, Мирзо-Иззатулло, Мирзо Назрулло Ғафурзода (дар апрели 1917 шаҳид), Ҳоҷӣ Абдусаттор писари Абдуқаҳҳор (соли 1918 шаҳид), Мирзо Мустафоқули фарзанди Бӯрибой (1918 шаҳид), Ҳоҷӣ Ҳамроҳ писари Йӯлдош, Ҳоҷӣ Ҳамроҳи дуҷум, Мирхон Порсо, Порсоҳоча фарзанди Ҳасанҳоча ва дигарон.

¹ «Туркистон вилоятининг газетаси» — газетаи расмин ҳукумати подшоҳии Россия, ки то соли 1917 дар Тошканд ба забони ўзбекӣ нашр мешуд.

Назруллобой писари Яъқуббой аз талабагони мадраса саду панҷоҳ нафарро ба газетаҳо шашмоҳа обуна карда, пулашро худаш пардохт. Ба ҳамин восита ба газетаҳо ёрии моддӣ ва ба талабаҳо ёрии маънавӣ расонид.

* * *

Чунонки дар боло гуфтем, аксари хизматчиёни газета аз вилоятҳои дигар ба кор даъват шуда буданд. Дар охири соли 1912 инҳо аз ширкат шашмоҳа таъминот талаб карданд. Агар ширкат бо шартномаи расмӣ онҳоро шашмоҳа таъмин накунад, кор накарданашонро маълум намуданд. Бинобар ин ширкат бо хизматчиён ба муддати шаш моҳ шартнома баста буд. Аз байн як ҳафта нагузашта газетаҳо баста шуданд. Музди кор ба хизматгориён ба муддати шаш моҳ пардохта шуд. Сармояи мавҷуди ширкат ба шаш моҳи нашр нашудани газетаҳо сарф гардид. Бинобар ин ба бозпардохти пули обуначиён имкон нашуд.

Таъсири газетаҳо. Ин ду газета дар умри даҳмоҳаи худ зиёда аз умед таъсир бахшиданд. Азбаски наشري газетаҳо ба давраи ҷангҳои Италия ва Болқон рост омад, онҳо аҳолии аз ҳама чиз беҳабари Бухороро аз таърих, ҷуғрофия, аз сиёсатҳо, аз аҳволи умумии Аврупо, аз афтада истодани олами ислом ба қарри ҳалокат огоҳониданд. Ба мағзи ҷавонон фикри хондан, қалам ва адабиётро ҷойгир карданд, ба хотири падарон ҳаёлҳои тарбия ва хонандани бачагонро оварданд. Аз ин таъсирҳо мадраса ҳам хушк намонд. Шогирдони мадраса ислоҳи ҷадвалҳои дарсро талаб мекарданд. Дар шумораҳои охири «Бухорони шариф» бо имзоҳои гуногун аризаҳои хонандагони мадраса дар бораи ислоҳи тарзи таълим ҷоп шуда буд. Ҳатто баъзе мударрисҳо талаб ва рағбати умумии талабагонро дида, аз ўҳдааш набароянд ҳам, ба таври худ ба ислоҳи таълим сар карданд.

Падари Ғиёс-маҳдуми Ҳасанӣ — Мулло Нуралӣ ном аҳли Бувон Тотористон ва модараш бухороӣ буд. Худи Ғиёс-маҳдум, ки дар Бухоро таваллуд ёфта, бачаи Бухоро ҳисоб меёфт, вақти наشري газетаҳо хизмати хубе кард. Дар хонааш мактаби хусусӣ кушода, дар вақтҳои аз кори таҳрир холиаш якҷанд ҷавонҳоро хонанд.

Илова бар ин дар ҳар гӯшаи Бухоро ба атрофи ҳар як мусофире, ки «ман чизе медонам» мегуфт, 20—30 нафар ташнагони донишу хониш ҷамъ мешуданд. Дар гузари Морқуш мул-

ло Абулқосим мактабе кушод, ки мунтазам давом мекард. Мактаби махфие ҳам, ки дар хонаи Мукамил-махдум давом мекард, як дараҷа маълум ва озодтар шуда буд. Аз ин корҳо ҳукумат чашм пӯшида, худро ба нодонӣ мезад ва гуё ба чараёни фикрҳо таслим шудан меҳост.

Бешубҳа, сабаби аввалини ин корҳо таъсири газетаҳо буд. Баъд аз тавқифи газетаҳо ҳам ин фикрҳо ва ин чараёнҳо хо-мӯш нашуда, балки рӯз ба рӯз дар афзоиш буданд.

Корҳои маориф дар соли 1913

Бухоро соли 1913-ро бо афкори шӯрида пешвоз гирифт. Дар натиҷаи аз Бухоро ронда шудани фитнакоре чун Бурҳониддин, ба Қаршӣ фиристода шудани аълам дар муллоҳои дигар ҳам ҳавасу ҳавсалаи фитнаангезӣ намонда буд. Баръакс, ба шарофати нашри газетаҳо на ин ки ҷавонҳо, балки шогирдонии мадраса ҳам ба инқилоби илмӣ ва фикрӣ тайёр шуда буданд.

Дар баҳори соли 1913 Усмонхоҷа ва Ҳомидхоҷа аз Истанбул ба Бухоро баргаштанд. Усмонхоҷа аввал дар хавлии Латифхоҷа мактабе кушода, ба хонондани якчанд қавму хешони худ сар кард. Аз хешовандонаш ба хонаи Файзуллохоҷа рафтуй карда, дар ӯ фикри инқилобӣ бедор кард. Ба Файзуллохоҷа, ки зотан ҷавони соҳибмаълумот ва аз забонҳои русӣ ва немисӣ хабардор буд, фикрҳои илқокардан Усмонхоҷа таъсири хубе бахшиданд.

Дар фасли тобистон Усмонхоҷа дар наздикии хавзи Говкушон хонаеро ба ичора гирифта, мактабе кушод. Асбоби мактабро, аз қабилӣ лавҳа ва курсиҳо тайёр карда, барои худ як-ду муовин гирифта бо ҷиддият ба кори таълим машғул шуд. Ҳомидхоҷа низ дар гузари Хавзи Арбоб хонаи худашро шикасту рехт карда, мактабе кушод.

Мулло Вафо ном як мударриси русидон дар гузари Пон Остон мактабе кушода, забони русӣ ва форсӣ таълим меод. Мактабҳои гузари Моркуш ва хонаи Мукамил-махдум низ давом мекарданд. Ба ғайри инҳо дар гузари Хиёбон бародари Мирзо Исмоил мактабе кушода буд. Дар ҳамаи ин мактабҳо ба ғайри бачаҳо калонсолони бесавод ва чаласавод низ ҷамъ шуда, хату савод меомӯхтанд, аз ҳисоб ва ҷуғрофия дарс мегирифтанд.

Ҷавонон, талабагонии навфикри мадрасаҳо ва махдумзода-

гони чавон низ муаллимони хусусӣ ёфта, аз фанҳои умумӣ ва аз усули таълиму тарбияи нав огоҳ мешуданд.

Ба ин аҳвол элчихона низ чашм пӯшида, худро ба нодонӣ мезад, зеро онҳо як бор мактабро манъ кунонида, дар натиҷа дида буданд, ки кӯдакони даҳ-дувоздаҳсола низ барои таҳсил ба Истанбул мераванд. Агар онҳо дар мактабҳои мунтазами он ҷо таҳсил карда, баргарданд, ин албатта дар оянда барои сиёсати ҳукумати рус чизи зарарноке хоҳад шуд. Роҳ додан ба мактабҳои маҳаллӣ барои пешгирӣ аз ин чараён буд. Мактабҳои нимкура ислоҳшудаи Бухоро дар назари маъмурони рус аз қабиле «аҳвон-уш-шаррайн» (осонтари ду бадӣ) буд. Бинобар ин маъмури рус мактабҳои навбунёди Бухороро пинҳонӣ дар таҳти назар дошта бошанд ҳам, дар паи бастанӣ онҳо набуданд.

* * *

Дар вилоятҳои атроф низ корҳо ва фикрҳо ба тарзи хубе чараён доштанд. Масалан, дар Қаркӣ мактаби тоторҳо чанде боз давом мекард. Дар солҳои охир дар дохили Қаркӣ чавонони Қийикчӣ ва баъзе бухориёни муқими он маҳал то рафт бештар ба кори мактаб ҳамроҳ мешуданд. Чавонони Қаркӣ бо сардории қорӣ Йӯлдош Пӯлодов, ки имрӯз аз пешқадами инкилоби Бухорост, дар ин бобат хеле хуб кор карданд. Онҳо дар хонаи Мирхони Абунасродаи бухорӣ мактабе кушода, кори таълимо ривож мебуданд. Ба мактабҳои рус талаба дароварда, мехонданд. Қироатхона ва дӯкони китобфурушӣ кушода буданд. Хулоса, фаъолиятҳои ба шакли ташкилоте мебаромад.

Дар Шахрисабз низ кор хуб давом мекард. Аз сардорони қабилеи кенагас Исломул-тўқсабо (соли 1918 шаҳид) дар хонаи худ мактабе кушода, аз Самарқанду Тошканд муаллимҳо даъват карда, фарзандони халқро мехонд, газета ва китобҳо оварда, дар байни халқ паҳн мекард.

Дар Қарокӯл амлоқдор Гуломқодир ва қозӣ Иқром-маҳдум мактабе кушода, фарзандони худ ва касони дилхоҳашонро мехонданд. Сулаймонхоҷа (соли 1918 шаҳид) гӯё вазифи китобхонаро иҷро карда нашриёт ва адабиёти навро паҳн менамуд.

Дар Ғичдувон низ фикри нав рафта-рафта ҷой мегирифт, чавонони ин ҷо бо сардории Муҳаммадазим (дар соли 1918 шаҳид) гӯё ташкилоте ба вучуд оварда, муаллими тоторро

ёфта, дар наздаш дарс мехонданд ва то дехоти Шофирком адабиёти нав паҳн мекарданд. Туманҳои Вобқанд ва Варғонзе низ бенасиб намонда, дар ин чоҳо низ фикри нав дар нисбати худ роҳ ёфта ва адабиёти нав паҳн мегардид.

Дар ҳар кадом ин ташаббусҳо ҷамъияти махфӣ намояндаҳо дошт. Онҳо ба омилони қор ҳам нафаҳмонда, мувофиқи таълимоти ҷамъияти махфӣ қор мебуданд.

Хулосаи калом, як ҳаракати умумӣ, шӯру ҷунбиши умумӣ ҳис шуда, ҷавонорро ба истиқбол умедвор месохт.

Аҳвол ва мактабҳо дар соли 1914

Соли 1914 аҳволи ҷавонон хуб, нуфузашон дар ҳама ҷо пайдо ва қорҳои илмиашон низ ба ҷашм намоён шуда буд. Имсол ҷамъияти махфӣ хеле қувват гирифта, якҷанд нафарӣ ба ғайрат ва соҳибҳамийтро ба тарафи худ ҷалб карда буд. Имсол чанде аз ҷавони ғаёл, аз ҷумла Муҳаммадмӯсо, Исмоили Садрӣ ва Қорӣ Ҳошим ба ҷамъият дохил шуда буданд. Аъзон мӯътамади ҷамъият, асрори ҷамъияти марказиро ошкор накарда, ҷамъиятҳои махфӣ хурд ташкил дода буданд. Аз ҷумла Мирзо Абдулвоҳид дар тарафҳои Хиёбон машғули ғаёлият буд. Бо талқини Муҳиддин-маҳдуми Судурзода ду нафар — Мирзо Юсуф ва Низом-маҳдум (ҳар дуяшон ҳам соли 1918 шаҳид) дар Шаҳрисабз ҷамъияти махфӣ ташкил карданд. Бо талқини узви масъули ҷамъият — Фазлиддин-маҳдум (ки соли 1918 дар Тошқанд дар ғурбат вафот кард) Ҳочӣ Ҷӯрақул ва Абдуфаттоҳҷон (ҳар ду ҳам соли 1918 шаҳид) дар тарафҳои Қаркӣ қор мебуданд ва дар ҳар қор бо ҷавонони Қаркӣ ҳамдаст буданд.

Имсол бо таълимоти ҷамъияти махфӣ ду қори муҳим ба анҷом расид: яке таъсиси «Қутубхонаи маърифат» ва дигаре «Ширкати Баракат».

Баъди баста шудани газетаҳои «Бухорои шариф» ва «Тӯрон» ҷавонон барои қаноатманд қунонидани қасоне, ки ба адабиёти нав одат карда, рағбат пайдо намуда буданд, ҳар саҳмияш 10-сӯмӣ ширкате ба номи «Маърифат» таъсис карданд. Дар қутубхона ба ғайр аз газета ва журналҳои Истанбул ва Русия, ҳар гуна китобҳои нашрии Истанбул, Боқу ва шаҳрҳои дигар ёфт мешуд. Талабагон, ки дар Истанбул буданд, ҳар як асари муҳимро ба воситаҳои гуногун ба Бухоро мефиристонданд.

«Ширкати Баракат» зоҳиран бо мақсади тичорат таъсис шуда бошад ҳам, мақсади аслий як қисм одамонро ба якҷо чамъ кардан ва дар байнашон паҳн кардани афкори нав буд. Саҳмияи ширкат хеле кам — 15 сӯм муқаррар шуда, нақд харида ба нақд фурӯхтан, арзон харида арзон фурӯхтан асос гузошта шуда буд. Ба таъбири замони мо ширкат вазифаи кооперативро ба ҷо меовард. Ҷавонфикрон, одамони миёнаҳол ва факир ба чамъият аъзо шуданд.

Азбаски ширкат дар байни мардум чун «Ширкати ҷадидон» овоза бароварда буд, касоне, ки ба он аъзо мешуданд, қабл аз аъзо шудан гӯё фикри ҷадидхоро қабул карда, ба шунидани ҳар гуна ташвиқот ҳозир шуда меомаданд.

Ҳайати идораи чамъият аз одамони масъул ва мӯътамади чамъияти махфӣ Фазлиддин-маҳдум, Мирзо Нарзулло, Мирзо Иззатулло, Абдулҳаким-маҳдум ва Мирзо Абдулвоҳид иборат буданд. Мағозаи ширкат аз як тичоратхона дида бештар ба клуб ё машваратхонае шабоҳат дошт: Маҳалли мусоҳиба ва маслиҳати ҷавонон, ҷои мулоқоти онҳо бо ҳамдигар буд.

Ба талқиноти Мирзо Абдулвоҳид дар тарафҳои Хиебон ва Регистон низ аз тарафи ҷавонон чунин ширкатҳо ташкил гардид. Инҳо гӯё шӯъбаи «Ширкати баракат», маркази паҳн кардани афкори нав буданд.

Кори «Кутубхонаи маърифат» бошад, мувофиқи номаш паҳн кардани маърифат дар байни халқ буд. Мудири он аз аъзои чамъият Муҳаммадмӯсо буда, ҳайъати идорааш аз аъзоёни чамъият — Мирзо Абдулвоҳид, Қорӣ Ҳошим ва Ҳочӣ Сироч буданд.

Насрулло-қушбегӣ ба «Китобхонаи маърифат» ва «Ширкати баракат» расман руҳсат дода, ба кори ҷавонон ёрии хубе расонид.

Дар нимаи аввали ин сол кори мактабҳо низ дар ривоч буд. Чамъият эҳтиёҷи фавқулодаро ба муаллим ба эътибор гирифта, аз аъзон худ Қорӣ Ҳошимро барои ошно шудан бо усули таълими нав моҳи марти ин сол ба Боғчасарой, ба назди Исмоил Гаспаринский фиристод.

Ин сол мактабҳо гунҷоиши ҳамаи толибони омӯзишро надоштанд. Дар мактаби Усмонхоча дусад нафар, Ҳомидхоча сад нафар, Мукамил-маҳдум панҷоҳ нафар, дар мактаби Мулло-Вафо ҳаштод, дар Моркуш саду панҷоҳ нафар ва дар мактаби Хиебон чил нафар меҳонданд (ин рақамҳо тахминӣ мебошанд).

Дар ҳамаи ин мактабҳо курсҳои шабона кушода шуда, дар

хар кадоми онҳо 40—50 нафар калонсолони бесавод ё чаласавод мехонданд.

Илова бар инҳо таълим гирифтаи ва таълим додани хусусӣ низ ривоч дошт. Ҳар ҷавоне дар дил фикри аз ҷое ҷизе омӯхтаиро мепарварид ва ба ин мекӯшид.

Инак, дар чунин як вақт ба киштзори илму маърифат, ки дар нашъу намо буд, аз тарафи хонинон оташ зада шуд. Тафсилоти ин дар бандҳои оянда.

Аҳволи ҳукумат дар солҳои 1913—1914, такрори даврони Бурҳониддин

Дар давраи амир Абдулаҳад, дар натиҷаи фитнаи шинои сунӣ аз қор гирифта, ба Кармина фиристода шудани Бурҳониддинро дар фаслҳои боло навишта будем. Бурҳониддин баъд аз он ки ҳашт моҳ дар Кармина маъзул хоб кард, дар охири ҳафтаи давраи Абдулаҳад ба тумани Ғичдувон қозӣ таъин шуд. Дар ин вақт Абдулаҳад вафот карда, ба тахти ҳукумат амир Олим нишаст, яъне барон Бурҳониддин боз як давраи иқбол сар шуд. Амир Олим вақти валнаҳди худ, рӯзҳое, ки ба муносибати фитнаи шинои сунӣ ба Бухоро омада буд, бо Бурҳониддин дӯсти наздики «қилногузар» шуда буданд. Бурҳониддин ба валнаҳд ҳар гуна бозичаҳо ёфта дода, як дараҷа ба мизочӣ ӯ нуфуз пайдо карда буд. Бинобар ин Бурҳониддин аз амир Олим ҳама гуна умедҳо дошта метавонист. Бо вучуди ин дубора ба сари қор омадани Бурҳониддин дар аввалҳо ба хоҳири ҳеч кас нарасида буд, зеро рафти қорҳо тамоман бар хилофи фикрҳои Бурҳониддин буд. Амир фармони ислохот эълон карда, тортук ва ҳадяро манъ намуда, ба нашри газета рӯҳсат дода, аз мактабҳо ҷашм пӯшида буд. Муносибати Бурҳониддин ба ин қорҳо мисли муносибати ӯ ба оташ оштинопазир буд.

Амир Олим дар аввали ҷулуси худ Бурҳониддинро аз Ғичдувон гирифта ба Чорҷӯй қозӣ таъин кард. Ин қор дар ҳақиқати амир барон Бурҳониддин таракқӣ набуда, барон ба ҷои аз Бухоро духтаре фиристода шудани таназзул ба шумор мерафт. Зеро дар Чорҷӯй истода, бо аҳли дарбор муомила намудан, ба амир нуфуз пайдо кардан ба Бурҳониддин як дараҷа душвор буд.

Рафта-рафта қор тамоман ранги дигар гирифт. Фармони ҷулуси қоғазӣ пучу бекоре шуд. Газетаҳои ҳам, ки ба кайфи аҳли дарбор андак ҳалал мерасонданд, баста шуданд. Амир ва

аҳли дарбораш бо хотири чамъ ба кайфу сафо машғул гардиданд. Имомқулбек баринҳо асбоби айшу нӯши амирро омода намуда, халқро торочу ғорат мекарданд. Хулоса, мамлакат ба вазъияти «ҳар кӣ зад—зад, ҳар кӣ бурд—бурде» афтада буд. Ин аҳвол ба умедҳои Бурҳониддин қувват дод. Дар аввал бо воситагарии аҳли дарбор аз амир барои хар сари моҳ ба Бухоро омада, ду-се рӯз истода, ғури падарашро зиёрат кардан, бо модар ва хешу ақрабояш мулоқот намудан рухсат гирифт. Табиӣ ӯ ин се рӯзро беҳуда нагузаронида, бо ҳамфикрони кӯхнаи қадрдонаш воҳӯрда, маслиҳат карда, барои иқболи худ замина муҳайё мекард. Амир моҳи марти соли 1913 баъди тамом шудани сайру тамошои соли нав барои боз ҳам чоқтар кардани кайфи худ ба Насрулло-қушбеги тӯй фармуд. Дар ин тӯй дар Ситорамаҳсосса, дар чорбоғи худ амир маҷлисҳои кайфу сафо ҳафт рӯз давом кард.

Амир аз паси ин тӯй дар чорбоғи Ширбудун ба қозикалон Бақоҳоча ҳам тӯй фармуд. Ин мӯйсафеди бечораи чоҳпараст, ки дар савдои нишонҳои калон монда буд, дору надораширо ба тӯй харч кард.

Шахсе чуи Бурҳониддин, ки мизочдони амир ва аҳли дарбор буд, албатта чунин фурсатеро аз даст намедод. Ӯ вақти тӯи Бақоҳоча барои зиёрати хармоҳа аз Чорҷӯй ба Бухоро омада буд. Бо воситагарии аҳли дарбор бо амир мулоқот кард. Яке аз одамони наздики амир ва рафикони Имомқулбек Хоҷи Неъмат шахсан бо Бурҳониддин гап зад. Дар натиҷаи ин музокираҳо тӯй барпо кардани Бурҳониддин, агар амир ва аҳли дарборро хурсанд карда тавонад, дар натиҷа қозикалон шудани муқаррар гардид. Он тарафи масъала барои Бурҳониддин кори душворе набуд.

Аз паси Бақоҳоча дар чорбоғи Ширбудун тӯи Бурҳониддин сар шуд. Бурҳониддин ба ин тӯй миллионҳоеро, ки падараш дар муддати қозикалонии биетсола ва худ ӯ дар муддати раисӣ ва қозигӣ чамъ карда буданд, бедареғ харч кард. Дар тӯй цирк ва кино барпо намуд, аз Русия ва Туркистон духтару писарони рус ва мусулмонро оваронда, кайфи амирро чоқ кард. Духтарони наздикони худаш ва қасони бо вай муносибатдор низ халос нашуданд.

Аҳли дарборро низ зиёда аз интизорашон хурсанд кард. Уламо, талабагонии мадраса ва мардуми дигарро ҳам, ки ба тӯй меомаданд, бо чехраи кушода ва суҳанони ширин аз худаш миннатдор менамуд. Аъзон элчихонаи русро ҳам бо воситаҳои ба худаш маълум хурсанду розӣ кард. Дар натиҷаи ин разолатҳо

ба ҷои Бақохоҷа дар Бухоро қозикалон шуда, лақаби «шариат-паноҳ қозиюлқузот»-ро гирифта, ҳомии шарият, пушту паноҳи дин, раҳбару ходии мусулмонон шуда ба майдон баромад.

Дуввум бор баста шудани мактабҳо

Бурҳониддин пеш аз ба Бухоро омаданаҷ, ҷунонки бо ҷама муомилаи хуш мекард, бо ҷавонон ҳам ба доштани муносибати хуб мекушид. У дар вақтҳои маъзулияташ натиҷаи як суитафоҳум [фаҳмиши нодуруст] будани муомилаашро ба муқобили мактаб ва минбаъд аз ҳудаш содир нашудани ин қабил қорҳоро ба нависандаи ин сатрҳо қасам ёд карда гуфта буд. Баъди қозикалон шудан қариб як сол нифоқ ва риёро давом дод, аз мактабҳо, ки дар ривож буданд, ҷашм пӯшида гашт.

Лоқин ба қасоне, ки аз ахлоқ ва савийяи ӯ, аз қувваи таассуб ва фитнақориаш огоҳ буданд, муваққати будани ин ҳатти ҳаракат маълум буд.

Дар воқеъ, ӯ баъд аз ба қурсӣ нишонидани қори қозикалонӣ, аз моҳҳои май соли 1914, ба муқобили мактабҳо ба ҳаракат сар кард. Дар ин бора бо дӯстони деринаш Мулло Қамар ва Мулло Абдурасул пинҳонӣ маслиҳат оғоз намуд. Ин маслиҳатҳо ҳар қадар пинҳонӣ ҳам бошанд, ба ҷавонон маълум мешуданд, зеро онҳо дар қозихона намояндаи маҳфӣ доштанд.

Лоқин ин дафъа қушоду ошқор ба майдон баромадан ба Бурҳониддин хеле душвор буд. Зеро муллоҳо ором, афқори умумӣ тарафдори мактаб, қушбегӣ аз мактаб ҷашм пӯшидагӣ ва аз тарафи элқихона низ дар ин бора ишорате набуд. Бурҳониддин агар дар ин вазъият ба майдон баромада, фитна барангезад, дар натиҷа ҳудаш қурбон шуда метавонист.

Бурҳониддин дар марҳилаи аввал ба ҳаёли ҳоми муаллимонро аз роҳ зада, бе сару садо барҳам додани мактабҳо афтод. Ҷунончи, як рӯз Мулло Қамар, ки вақили қозикалон буд, бо Усмонхоҷа вохӯрда, ба ӯ гуфт: «Агар шумо ба ихтиёри худ мактабро барҳам диҳед, ман ба шумо дар ҷои хостагиатон қозӣ ё раис таъин шуданро ваъда медиҳам».

Усмонхоҷа ба вай ба ин мазмун ҷавоб дод: «Муаллимӣ қардани мо ба сабаби аз гушнагӣ ё ба мансаб нарасиданамон нест. Балки мо ба умеди андаке фоида расонидан ба фарзандони халқ ва ватанамон ин қадар машаққатро ба гардан гирифтём. Маслақеро, ки пеш гирифтём, ба мансаби дунё намефурӯшем».

Қозикалон ба муаллимони дигар ҳам ба воситаҳои гуногун маъхазу мансаб таклиф кард ва пас аз он ки аз ин дасисаҳои фондае нашуд, ба ҳаракатҳои қатъӣ даромад.

Дар ин байн Фитрат ва Атохоча ба Бухоро омаданд. Табиист, ки инҳо ҳам дар атрофи ин мактабҳо буда, бо муаллимон рафтуоӣ карда, дар роҳи беҳтар шудани кори мактабҳо ба чораҷӯӣ пардохтанд, бо муаллимон ва ҷавонон ба маслиҳат сар карданд.

Ана, ба ин ҳол маъмурони элчихонаи рус тоқат карда на-тавонистанд. Ин маъмуроне, ки барои пешгирӣ аз талаба фиристодан ба Истанбул аз мактабҳои нимислоҳшудаи Бухоро чашм пӯшида буданд, аз ништироки қасони дар Истанбул тарбиялида дар кори мактаб, хусусан Фитрат барин қас, ки бо қаламаш худро шиносонида буд, ба ким-чӣ ҳел шубҳаҳо афт-данд. Зотан ҳаббаро қубба ва пашшаро фил пиндоштан одати арбоби истибдод аст.

Лоқин инҳо ҳам кушоду ошқор ба мактаб муқобил барома-да, дар назди ҷавонон ва матбуот бадном кардани худро ба сиёсатшон мувофиқ намедиданд. Бинобар ин роҳи хоинонаи пинҳониеро пеш гирифтанд.

Чунончи, дар он рӯзҳо аз аъзои элчихонаи рус Шульга ном дипломат ба тарзи дӯстонае мактабҳои Бухоро зиёрат карданӣ шуд. Ин шахс дар нифоқи риё бемисл, марди сиёҳ, ниҳоят дилсиёҳе буд. Аз рӯи нифоқ ва риё худаширо ҳамеша ба ҷавон-он ва ба мактаб хайрхоҳ ба қалам меод.

Хулоса, ин зот ба таври ғайрирасмӣ мактабҳоро зиёрат кард. Дар вақти зиёрат на аз муаллимон ва на аз талабагон чизе напурсид, ҷадвали дарс ва китобҳоро надид, фақат ба таври оддӣ бо муаллимон ҳолпурсӣ карда, баромада рафт.

Ин дипломат аз ин зиёрати худ ду мақсад дошт: яқум, дар натиҷаи ин боздид уламо ва омман авом «мактабҳои нав дар тахти ҳимояи русҳо буда, аз нуқтан назари онҳо кушода шудаанд» гуфта фитна бармеангезанд ва дар натиҷа маъмурони элчихона одамони нағз шуда, мактабҳо ҳам баста мешаванд.

Мақсади дуюм ба муносибати ин боздид ҷавонон ва муаллимон элчихонаро ҳомии мактаби нав дониста, фиреб мехӯранд, баъди баста шудани мактаб ҳам умедашонро аз элчихона намеқананд, ки дар оянда аз ин истифодаи сиёсӣ кардан мумкин мешавад.

Агар аз ин боздид мақсад дигар мебуд, ӯ, албатта, мактаб-ро тафтиш мекард, ҷадвали дарсро меид, ҳеч набонад, аз

шогирдон ягон чиз пурсида, аз маънавиёти мактаб вукуф пайдо мекард.

Бегоҳии рӯзи баста шудани мактаб бо дипломати мазкур дар ҷое вохӯрдем. Дар маҷлис аз ҷавонон чанд нафар буданд. У дар аввали сӯхбат гуфт: «Имрӯз шунидам, ки мактабҳо аз тарафи ҳукумати Бухоро баста шудаанд. Оё ин рост бошад? Агар ин хабари таассуфангез рост бошад, боиси хеле хичолати ман хоҳад шуд, зеро ман ба наздикӣ мактабҳоро зиёрат карда будам. Ҷавонҳо гумон хоҳанд кард, ки дар натиҷаи боздиди ин одам мактабҳо баста шуданд. Дар ҳар ҳол ман ба кушода шудани мактабҳо кӯшиш карда, худро аз ин лакка пок месозам». Ин дипломат ин гапҳоро барои сафед кардани худаш гуфта бошад ҳам, ба мисдоқи масали «ӯғрининг кӯти бўш» ҳақиқати ҳол аз атвораиш падидор буд.

Биёем бар сари асли матлаба мон.

Локин дар натиҷаи ин боздид ҳам фитнае барпо нашуд. Табиӣ, мақсади Шульга ба қозикалон маълум шуда буд. (Мувофиқи санадҳое, ки баъд ба дасти мо афтод, Шульга ва козӣ Бурҳониддин бо огоҳии ҳамдигар, муштарақан ба муқобили ҷавонон ҳаракат кардаанд).

Қозикалон қорҳои махфӣ худро давом меод. Аввал бо атрофиёни амир дар хусуси мактаб гуфтугӯ карда, зарари мактабҳои навро ба ҳукумат ва ба аҳли дарбор нишон дод. Агар дар маҷлиси амир гапи мактаб ба миён ояд, лузуми бар зидди мактаб-гап заданро ба онҳо тавсия кард. Ҳатто Имомқул бо таҳриқи қозикалон одами махсус фиристода, мактаби Усмонхочаро тафтиш кард.

Баъди итмоми ин қорҳо 24 моҳи шаъбони соли 1332 х. (2 июли 1914 м.) рӯзи ҷумъа бо имзоҳои номаълум ба амир аризаи сохтае тақдим шуд. Ариза тақрибан ба ин мазмун буд: «Дар даври амири марҳум бо фатвои уламо ҳаром ва бидъат будани мактаби усули ҷадида собит гардида, бо амри ҷаноби олий мактаб баста шуда буд. Чандест, ки ҷадидони муфсид боз сар бардошта, дар ҳар тарафи шаҳр мактабҳо кушода, фарзандони халқро вайрон карда, фасоду фитна бармеангезанд. Агар бо фармони ҷаноби олий ин мактабҳо ба зудӣ баста нашаванд, барои барҳам додани ин бидъат ба по ҳестани муллоҳо ва муллобачагон яқин аст. Дар он сурат дар мамлакат эҳтимоли афзудани фитнаву фасод ва зарар расидан ба давлати олия ҳаст».

Ҷумлаи «афзудани фитнаву фасод» дурӯғи маҳз буд. На дар байни муллоҳо ва на муллобачаҳо асаре аз фитна дида

намешуд. Фақат дар хонаи Бурҳониддин оташдони фитна ги-ронда шуда буд, ки Шульга ба он хезум мепартофт. Ба набу-дани асари фитна дар байни мардум ва ба сохта будани ари-за худи Бурҳониддин ҳам иқрор буд. Ӯ баъди баста шудани мактабҳо боре ба нависандаи ин сатрҳо гуфт: «Ба гумонам, дода шудани ин ариза кори раис Мусанниф бояд бошад». Мак-сад аз ин гап кори худааш кардари ба гардани каси дигар ан-дохта, худро сафед кардан буд. Ин ҳам маълум буд, ки аз ин кор раис ҳам беҳабар набудааст. Азбаски дар намози ҷумъа раис ҳама вақт дар рикоби амир ҳозир аст, аз вай пинҳонӣ до-да шудани ариза имкон надошт.

Хулоса, дар натиҷаи ҳамин ариза амир дар бораи бастанӣ мактабҳо ба қушбегӣ ва қозикалон фармон дод. 25 моҳи шаъ-бони 1332 ҳ. (5 июли 1914 м.) рӯзи шабе Насрулло-қушбегӣ маъмури маҳсус фиристода, ҳаман муаллимро ба ҳузурӣ худ ҷамъ кард. Қушбегӣ бо даҳшат ба муаллимон хитоб кар-да гуфт: «Мактаби усули ҷадида дар аҳди амири марҳум бо фатвои уламо баста шуда буд. Шумо боз барои чӣ бе руҳсат мактаб кушодед?»

Муаллимҳо гуфтанд: «Мо мактабро дар хонаи худ, бо хар-чи худамон кушодаем ва дар ин барои ҳама боз аст. Мо дар аввал мактабро барои омӯзиши фарзандони наздиконамон ку-шода будем. Рафта-рафта мардум ба мактаб рӯй оварданд. Аз тарафи ҳукумат мумониате дида нашуд. Мавҷудияти мактаб-ҳо як сол аст, ки ба арбоби ҳукумат маълум буд. Мо сукути ҳукуматро ризо пиндошта, фарзандони ба хондан ташнаи халқ-ро аз мактаб нарондем. Аз шумо хоҳишмандем, одами маҳсус фиристода, мактабҳоро тафтиш кунед. Агар ягон чизи ба ҳу-кумат ё ба шарият зарарноке бошад, ба бастанӣ мактабҳо амр диҳед. Агар мувофиқ доништа шавад, расман иҷозат ди-ҳед».

Қушбегӣ аз ин гапҳо нарма шуда, чизе нагуфт ва корро ба қозикалон ҳавола намуд.

Хулоса, муаллимро ба назди қозикалон оварданд. Қози-калон аз бағалаш коғазеро бароварда хонд ва ба муаллимон рӯ оварда гуфт: «Ҳазрати амир фармудаанд, ки мактаби усу-ли ҷадида бо амри амири марҳум ва фатвои уламо баста шу-да буд. Муаллимоне, ки имрӯз мактаб кушодаанд, аз амри подшоҳ ва ҳукми шарият (?) саркаш ҳисоб меёбанд. Муаллим-ҳо бояд аз ҳамин рӯз эътиборан мактабҳоро баста, бояд «дар худуди Бухоро муаллимӣ нахоҳем кард» гуфта дастхат диҳанд.

Агар аз ин гардан тобанд, маълум намоед, ба онҳо ба тарзи дигаре муомила хоҳад шуд».

Қозикалон ба қоғазе, ки ба мазмунӣ болоӣ навишта шуда буд, имзо кунонда, ба муаллимон рухсати рафтан дод.

Муаллимон ба мактабҳои худ омада, дар бораи баста шудани мактаб чизе нагуфта, ба хонандагон рухсат доданд. Бо вучуди ин хонандагони калонсол ҳақиқати ҳолро фаҳмиданд ва дар андак фурсат воқеа ба ҳама шогирдон маълум шуд. Хонандагон маъюсона ва маҳзунона ба гирьяву вовайло сар карданд. Муаллимон насихат карда, бо ваъдаи ба наздикӣ боз кушода шудани мактабҳо хонандагонро пароканда карданд.

Он рӯз дар шаҳр қиёмате барпо гардид. Мактаббачагоне, ки аз раставу бозор мегузаштанд, гӯё дар ҷанозаи падару модари худ бошанд, зор-зор мегиристанд. Қасоне ҳам, ки ин аҳволро меиданд, гирифта, ба боису сабабгорони ин кор лаънату нафрат мефиристанд. Падару модар, қавму хешовандони мактабиён аз бачаҳо ҳам зиёдтар гирья мекарданд.

Тарафдорони мактаб аз ин аҳвали халқ хеле умедвориҳо доштанд. Лоқин мардуме, ки рӯҳашон бо заҳри истибдод заҳролуд шуда буд, ба ғайр аз гиристан чун зану бачаҳо кори дигаре карда натавонистанд, ҳатто аз муроҷиат қардан ба ҳукумат низ тарсиданд.

Таассуроти онрӯзаи худро бо ду-се байт ифода карда будам, ки дар ин ҷо менависам:

- Шуд баста дабистону бипажмурд гулистон,
Рафт аз гули сибъён дамишу нафҳаи ирфон.
Пур гашт зи сибъён ҳамаи кўчаву майдон,
Гирьед ба ин ҳоли худ, эй зумраи сибъён!
Эй майити пуршон!
Эй майити пурхун!
Гирьед, ки ин дам чухало хурраму шоданд,
Гирьед, малакҳо ба шумо додрасонанд,
Гирьед, ки ашкони шумо нурфишонанд,
Эй халқ нигар, ин чи азоест ба даврон?
Ту беҳаракат мон,
Эй зиндаи бечон!
(Тарҷума аз ўзбекӣ)

* * *

Пас аз баста шудани мактабҳо. Баъди баста шудани мактабҳо гӯё дар хонаи козӣ Бурҳониддин маҷлиси табрикҳо барпо гардид. Муллоҳое, ки масъалаи мактабро кайҳо фаромӯш карда буданд, даста-даста ба хонаи қозикалон омада, ўро бо ин

муваффақият муборақбод мекарданд. Қозикалон гӯё шаҳреро фатҳ карда ё ҷамоае аз бединонро ба ислом дохил карда бошад, ба худ болида мегуфт: «Ин корро, яъне бастанӣ мактаб-хоро, ки дар ин замон мумкин набуд, бо иноти арвоҳи падарам ва бо мадади шарият ба ҷо оварда тавонистам, гӯё ки ман имрӯз дар Бухоро қозикалон шудаам...»

Вақти баста шудани мактабҳои Бухоро дар Шаҳрисабз мактабе давом мекард. Бо хабари баста шудани мактабҳои Бухоро чанд рӯзе таътил шуда, вале давом кардан гирифт. Бурҳониддин инро шунида, ба ҳокими Шаҳрисабз Мирзо Неъматулло хат навишта бастанӣ мактабро хоҳиш кард. Ҳоким бо нишон додани мактуби қозикалон ба ҳомии мактаб — Исломқул-тӯқсабо иктифо намуда, ба бастанӣ мактаб иқдом накард. Қозикалон такрор мактуб фиристод, боз бенатиҷа монд. Оқибат маҷбур ба сукут шуд.

Аз рӯи қонуни идораи ҳукумати Бухоро қозикалон ба амру фармон фиристодан ба ҳокимони вилоят ҳақ надошт. Ҳокимон фақат дар назди амир ва қушбегӣ масъул ва ба итоат кардан ба ин ду маҷбур буданд. Бинобар ин қозикалон ҳокимро ҷавобгар карда натавонист.

Аз ин воқеа равшан маълум мешавад, ки тамоми сохтакорихо аз худи қозикалон будааст. Амир агар ҳақиқатан ва биттабъ фармони болоро дода бошад, дар бораи мактаби Шаҳрисабз хомӯш наменишаст. Дар дасти қозикалон ва аҳли дарбор як бозича, барои иҷрои фикрҳои фосиди онон як восита, як ҷонвари бемуҳокима будани амир мӯҳтоҷи исбот намебошад. Мо барои хонандагоне, ки аз аҳволи Бухоро беҳабаранд, барои беҳтар фаҳмонидани масъала ин мисолро овардем.

Баста шудани имсолаи мактабҳо мисли соли 1327 ҳ. набуд. Ҷавонон, ки акнун ба нуфус ва нуфузи зиёде молик шуда буданд, имсол баъд аз баста шудани мактабҳо ҳам ба хондан ва хонандани хусусӣ ва ба дигар фаъолиятҳои тараққипарваронаи худ давом карданд.

Масъалаи ислоҳот

Масъалаи ислоҳот, ки дар охириҳои даври амир Абдулаҳад дар ҷӯшу хурӯш буд, бо эълони фармони ҷулуси пуртантанаи амир Олим як дараҷа соқит шуда буд. Аз байн ду-се сол гузашт, ҷунонки дар боло батафсил навиштем, аҳволи ҳукумати Бухоро боз ҳам фосид ва вайронтар шуд. Фармони амири

нав ҳам аз мактубҳои кушодаи амири собик, ки гоҳ-гоҳ барои сокит кунонидани афкори умумӣ навишта мешуданд, фарке надошт. Илова бар ин аз калон то хурдтарин маъмурони давлат аз беиродагӣ ва бемуҳокимагии амир истифода бурда, худро чун амире ҳокими мутлақ мешумурданд. Дар ин вазъият табиӣ газетаҳои рус ва мусулмон боз масъалаи ислохотро бардоштанд.

Дар бардоштани масъалаи ислохот маъмурони рус ҳам манфиатдор буданд. Локин ислохотталабии инҳо чиддӣ набуда, маҳз барои намоиш ва фиреби назари мардум буд. Онҳо дар аввал ба таври чиддӣ ба қор сар кунанд ҳам, хеле зуд суғшуда, аз он қор даст мекашиданд. Бухоро, модом ки зери дасти амир буд, ҳеҷ гуна ислохотеро намехостанд. Локин дар ҳарчанд вақт ба амир талабномаи чиддие дода, худро толиби ислохот қаламдод ва дар назди афкори умумӣ сафед карда, баъд аз пай ин қор нашуда, тамоми масъулиятро ба ҳукумати амир бор мекарданд. Ба намояндагони императории рус дар мавридҳои масъалаи ислохотро бардошта, ба ҳукумати амир талабнома супурда, баъд аз ин талаб сарфи назар карданишон манфиатҳои шахсии зиёде ҳам ҳосил мешуд.

Хулоса, дар моҳҳои май соли 1914 масъалаи ислохот боз бархост. Сардори элчихона Миллер ва ноибони вай Шульга ва Введенский ба таври чиддӣ ба қор даромаданд. Ба тамоми маъмурон маош тайин кардан, тарзи қори қозихонахоро ислоҳ намудан, аз хазина ба қозихо маош додан, пулгирӣ аз фуқароро манъ намудан ва ислоҳ кардани қондаҳои хирочу амлоқро бо оҳанги хеле қатъие талаб намуданд. Дар ин бора бо амир ва вазир мулоқот карда, лоиҳае ҳам тақдим карданд. Баъзе қозибҳои мӯътадилмаслак аз ин воқеа огоҳ шуда, барои аз мушқилот раҳонидани ҳукумат ба мазмуни «агар ба мо маош таъйин шавад, аз фуқаро чизе нагирифта, бо мамнуният вазифаи худро адо хоҳем кард», ба амир арз кардани ҳам шуданд.

Қозикалон Бурҳониддин аз ин хабар ёфта, қозихони мазкурро ба ҳузураш талабида ба онҳо гуфт: «Андак сабр карда истед, иншооллоҳ, ин талабро дафъ мекунем». (Аз сардорони ин гурӯҳ Абдусамадхоча ва Саидҷон-маҳдум соли 1918 ба Балҷувон бадарға ва дар он ҷо кушта шуданд).

Дар ҳолате ки ҳама имрӯз ё фардо мунтазири эълони фармони нави ислохот буданд, масъалаи худ ба худ суғшуда. Маъмурони элчихонаро, ки бо ин қадар чиддият ба қор даромада буданд, кӣ медонад, чӣ чиз якбора нарму суғшуда?

Фақат як қори масъараомез шуд: ба ҳоким ва амлоқдорҳо

ба замми маблағҳои беҳисобе, ки аз фуқаро мегирифтанд, аз хазина боз як миқдор маош таъин шуд. Масхарабозӣ будани ин кор ба ҳама маълум буд. Ҳатто ҳоким ва амлоқдороне ҳам, ки акнун маошгир шуда буданд, сирру ҳикмати ин корро фаҳмида натавониста, дар тааҷҷуб буданд.

Масалан, ҳокиме ҳасту нести мардуми вилоятро чамъ мекунад, дар бораи аз кӣ чӣ қадар пул гирифтаниш ба ҳукумати марказӣ маълумоте намедихад, ҷои маълумотгирандае ҳам вучуд надорад, ба дастӣ фуқаро дар бораи маблағи гирифташуда ҳеҷ гуна ҳуҷҷате (ордере) ҳам дода намешавад. Ҳоким қисми муҳимми маблағи чамъкардаашро ба қисаи худ андохта, қисми дигарро ба хазина месупорад. Ба замми ин ба ҳамин ҳоким аз хазина ҳам маблағе дода мешавад. Аз ин ба хазина ва ба фуқаро чӣ фонда?

То чӣ андоза масхарабозӣ будани ин кор аз ҳама ба маъмурони элчихона ба хубӣ маълум буд. Вале онҳо ба ҳамин қаноат қарданд ва ҳатто шарм надошта, дар назди баъзе содадилон «мо дар Бухоро ислоҳот ҷорӣ кардем» гуфта фахр мекарданд ва ба матбуот маълумот медоданд. Мақсади инҳо сиёсати худашонро пеш бурдан, қисаи худро пур қардан ва тамоми дунёро фирефтан, ба таври бачагонае фирефтан буд.

Масъалаи ислоҳоти соли 1914 ана бо ҳамин ҳал шуд(?)

Чанги ҷаҳон ва элчихонаи рус

Моҳи июли соли 1914 муҳорибаи ҷаҳон сар шуда, дар таърихи дунё фаслу бобҳои нав кушода шуд. Маъмуроти элчихонаи рус дар айёми ҷанг вазъияти умумиро бо диққат, вале бо ваҳм таъкиб мекарданд.

Пеш аз он ки хатти ҳаракати маъмурони русро дар вақти ҷанг баён кунем, дар бораи роҳи ба таври умумӣ пеш гирифтаи онҳо маълумот дода гузаштан лозим менамоем.

Дар даври ҳукумати истибодии рус мақсад ва ғояи маъмурони Русияро дар Бухоро дар ду нукта хулоса қардан мумкин аст:

1. Ба ҳар навъе бошад, ҳосил намудани маъфияти шахсии худашон; 2. Ҳақ ё ноҳақ дар ҳама ҷо қувват ва нуфузи ҳукумати мустабиддан русро нишон додан. Вале ин ду матлабро бо ҷунон роҳхое ба даст медароварданд, ки ба ҷои тимсоли муҷассами давлати муаззами рус гардидан сабаби рехтани обрӯ ва номуси он давлат мегардиданд.

Авбош ва фиребгаронро раийи рус гӯён ҳимоя мекарданд. Ин қабил одамон ба ҳар кас, ҳар навъ таарруз намоянд, машруъ шумурда шуда, он раийяти Бухоро, ки номус ва молаш талаф шудааст, гунаҳгор ва айбдор шумурда мешуд.

Агар яке аз фуқарои Бухоро, ки аз банк ва фирмаҳои рус қарздор буд, шиканад (банкрот шавад), ё ки бимирад, дар бадали қарзаш хонааш, то либосҳои зану бачаҳои фурӯхта мешуд, боқии қарзро аз ҳешовандони вай, агар қарз бо ин ҳам адо нашавад, аз ҳамдеҳагони вай рӯёнида мегирифтанд.

Хуллас, ҳисобе, ки давлатманди рус, раийи давлати рус нишон додааст, (агар нодуруст бошад ҳам) то як тинаш рӯёнида мешуд. Ҳатто агар ягон фуқарои рус бо вексили сохтае аз раийи Бухоро ҳақ талаб кунад, ҳукумати Бухоро рад накарда, ба иҷрои талаби вай маҷбур буд.

Доҳили шаҳри Бухоро, вилоят ва туманҳои машҳурӣ он бо хуфья [ҷосус] ва воқеанависҳои рус пур ва онҳо ба молу номуси ҳар кас ҳокими мутлақ буданд.

Дар вақтҳои охир дар таҳти дарвозаи Бухоро, дар майдони вағзал идораи полицияи рус кушода шуда буд, ки дар доҳили Бухоро ба ҳар коре мухтор ва қодир буд. Маъмуриҳои ҳукумати Бухоро ва фуқарои Бухоро ба ҷуз ӣтоат ба фармонҳои ин идора ҷораи дигаре надоштанд. Хусусан баъди он ки ба сардории ин идора Вильман ном шахс таъйин шуд, амният аз шаҳр тамоман барҳам хӯрд. ӯ ба баҳонаи ҷустуҷӯи яроқ ба ҳар хонае зада даромада, ҳар киро, ки хоҳад, беобрӯ карда метавонист. Як тӯда одамони авбош ва беномусро барои хуфьягӣ (воқеанависӣ) ба атрофи худ ҷамъ карда буд, ки онҳо шабу рӯз маст буда, кушоду ошкор ҳар фасодеро карда, аз ҳар касе хоҳанд, ришва гирифта, ба духтару писарони дилхоҳашон таарруз мекарданд.

Дар вағзали Бухоро қиморхонае буд. Ин қиморхона чун дар таҳти ҳимояи Вильман ба шумор мерафт, аз ҳар гуна таарруз маҳфуз буд. Тамоми фасодкор, дузд ва воқеанависҳо дар он ҷо ҷамъ мешуданд ва нақшаи тамоми фасодҳо дар он ҷо кашода мешуд. Танаффусгоҳи ҷаноби Вильман ва яке аз манбаҳои даромади ӯ низ ҳамин қиморхона буд.

Дар солҳои ҷанг қорҳои фосид ва мустабидонаи бандагони император тараққӣ кард. Яке аз маъмуриҳои элчихона — Шульга аз қувват ва нуфузи давлати Рус истифода намуда, барои манфиатҳои разилонааш хеле хизмат кард.

Шульга бо баъзе ҳоким ва қозиёни калон роҳи хату хабар кушода, худро ба онҳо дӯст нишон дода, дар вақти дарқорӣ

химоят ва муовинат ваъда медод ва бо ҳамин роҳи ҳадья ва таоруф (дурусттараш роҳи ришва) кушода мешуд. Маъмурони ҳукумати Бухоро ҳам дар ин бобат ба мисдоқи масали «забони мурғонро мурғон донанд» рамузфаҳм буданд.

Дар чунин мавридҳо роҳе ёфта, чаноби ноибн элчиرو хурсанд мекарданд. Агар яке аз ин ҳокимон муддаон чаноби элчи-ро нафаҳмад, ё ки худаширо ба нофаҳмӣ занад, вай бар ҳоли вай! Ба сари вай фалокате омаданаш ногузир буд. Чунончи Шульга ба яке аз козиҳои машҳур чанд бор мактуб навишта, инҳори дӯсти кард. Қозии мазкур низ дар муқобили ин ба ғайр аз мактуби хушки дӯстона чизе нафиристод, зеро ба воситаи Шульга дар мансаб тараққӣ кардаи ро нафсаш қабул накард.

Оқибат Шульга ба баҳонаи мулофиаи як нафар раийи фиребгари рус аз ҳукумати Бухоро аз ин он қозиро талаб кард. Амир ва қушбегӣ қозии мазкурро чанд рӯз аз ҷои маъмурият-таш гирифта, дар Бухоро нигоҳ доштанд ва ба баҳонаи чурмона [штраф] маблағе ба элчихона дода, қозиро боз ба ҷои маъмуриятташ фириастоде тавоистанд.

Шульга манфиати хусусии худро бештар ба воситаи Мирзо Аҳмадбек ном ходими дерини элчихона ба даст мебаровард. Аз тарси он ки ягон рӯз болон сир кушода шуда, масъулият ба гарданаш афтад, дар назди ҳама Аҳмадбекро одами ғайримӯътамад ва порахӯр ба қалам медод. Дар натиҷаи ин тадбир агар аз ягон кас ба номи Шульга ришва гирифтани Аҳмадбек маълум шавад, ин хиёнати худн вай ҳисоб ёфта, чаноби Шульга сап-сафед мемонд.

Шульга дар солҳои ҷанги ҷаҳон беш аз ҳама вақт ба манфиатҷӯӣ даромад. Одамонро бо тӯҳматҳои сиёсӣ муттаҳам карда, масъаларо ба воситаи ришват ҳал кардан гирифт.

Шульга худро бо қозикалон Бурҳониддин ва бародари ӯ Мириқром-маҳдум дӯсти наздик ва ошнои «қилногузар» ҳисоб мекард. Ин дӯсти аз муқаддимаи қозӣ шудани Бурҳониддин оғоз ёфта буд. Барои қозикалон шудани Бурҳониддин роли муҳимро Шульга бозида буд. Табиӣ, қозикалон ҳам дар муқобили ин одоби дӯстиро зиёдтар аз орзу ва интизори Шульга ба ҷо меовард.

Баъди расидан ба мансаби қозикалонӣ ҷи Бурҳониддин ва ҷи бародараш Иқром-маҳдум шояд ба ғайр аз зиёфатҳои дӯстона ва мактубнависӣ хидмати дигаре накарданд, ки Шульга роҳи дигаре пеш гирифт. «Қозии Қароқул Иқром-маҳдум сӯхбатҳои сиёсӣ мекардааст, ба вай танбех додан лозим», гуфта ба қушбегӣ мактуб навишт. Ба воситаи Атоҷоҷа ном маъмури

бухороии элчихона ба худи Икром-махдум ҳам ба ҳамон мазмун хат фиристод. Дар натиҷа масъала бо ҳаҷъи калоне ҳал шуд.

Ба худи Бурҳониддин ҳам ба мазмуни «домод ва писаратон сӯҳбатҳои сиёсӣ мекардаанд» мактуби хусусӣ навишт. Чун бо ин мактуб муддао ҳосил нашуд, дубора, бо оҳанги шиддатнок-таре «писар ва домодатон ба маъхаз ва мансабҳо мудохила мекардаанд, худатон мурофиаҳоро мувофиқи шариат намекурсидед, халқ ҳамеша аз шумо норозигӣ баён карда, ба мо муроҷиат мекунанд», гуфта ва дар охири мактуб ҷумлаи «ҳомилии ин мактуб ҳар чӣ гӯяд, дуруст шумурда шавад»-ро илова карда, мактубро ба воситаи Мирзо Аҳмадбек фиристода буд.

Бурҳониддин баъд аз хондани мактуб аз Мирзо Аҳмадбек сабаби супориши шифоҳӣ ва чораи ҳалли муамморо пурсид. Мирзо гуфт: «Шумо қадри дӯстони худро намедонед. Ҷаноби ноиб ба шумо хизматҳои калон карданд, барои ба ин мансаб расиданатон кӯшиданд, лекин шумо дӯсти хайрхоҳи худро фаромӯш кардед. Ҷаноби ноиб имсол хонадор шуданд, шумо ҳатто ба тарзи тӯёна ҳам чизе нафиристодед».

Дар натиҷаи ин мусоҳиба қозикалон ба Шульга ҳаҷъи муҳим ва дурусте (ба иборати содда ришвате) фиристодани шуд. Мирзо Аҳмадбек тилло будани он маблағро шарт кард. Хулоса, ба воситаи ин одам ба Шульга як маблағ тилло (миқдораш дар хотирам намонда аст) фиристода шуд. Мирзо Аҳмад ба воситаи ин тиллоҳо муносибати ин ду дӯсти холисро (?) дуруст кард. Аз паси ин Шульга ризоят ва дӯстӣ баён карда, боз як мактуб фиристод.

Ба воситаи дӯсте, ки дар қозихона доштам, ҳаман ин мактубҳоро биззот хонда ва мусоҳибаҳоро бо тафсилоташ фаҳмида будам. Ин воқеаи соли 1915 буд.

Ҳоло масъаларо андаке муҳокима кунем. Агар дар ҳақиқат сӯҳбатҳои сиёсӣ буда ва нест кардани онҳо мақсад бошад, ё ки ислоҳи қозихонаи ислоҳнопазир лозим бошад, чаро бо як маблағ ҳаҷъа масъала ҳал шуд? Пас возеҳу аён аст, ки мақсади маъмури онвақтаи рус манфиати шахсиашон буда, онҳо дар ин роҳ аз ҳеч гуна тӯҳмат ва разолат худдорӣ намекардаанд.

Маъмурони рус ва ҷавонон

Пас аз оғози ҷанг таъқиби ҷавонон аз тарафи маъмурони рус зиёдтар шуд. Онҳо шаҳро бо воқеанависон пур карда, амниятро тамоман барҳам доданд.

Тобистони соли 1915 Шульга ба Русия рафт. То баргашта омадани ин дипломат аҳвол як дараҷа ором буд. Фаромӯш накарда бошам, дар охири август ё дар аввали сентябри соли 1915 ба тумани Ғичдувон ба хонаи худамон рафта будам. Рӯзе дар бозори Ғичдувон бо як дӯсти худам, ки нав аз Бухоро омада буд, вохӯрда, аҳволи шаҳро пурсидам. Дӯстам баъди ҷавоби тинҷию амонӣ хабари аз Русия баргаштани Шульгаро гуфт.

— Агар Шульга омада бошад, ягон ҳодисаи нав эҷод накард?— гуфта пурсидам.

Дӯстам дар ҷавоб гуфт:— Ба омадани Шульга се рӯз шуд. Ду рӯзро бо зиёратҳои расмӣ гузаронд. Ҳодисае барангехтани бошад, баъд аз ин мекардагист.

Фардои он рӯз ба Бухоро рафтам. Вақти ба ҳучра даромада истоданам муаззини мадраса гуфт, ки «имрӯз одами кушбегӣ шуморо кофта омада буд».

Бо фаросати рӯхшиносӣ ягон бозӣ сар кардани Шульгаро муқаррар кардам. Бегоҳи аҳволро аз як дӯстам, ки аз котибони кушбегӣ буд, пурсидам. Маълум шуд, ки дарвоқеъ имрӯз кушбегӣ чанд касро ба ҳузураш талабида, «Шумо сӯхбатҳои сиёсӣ мекардаед» гуфта танбеҳ кардааст ва дар байни онҳо номи ман ҳам будааст...

Ба тақрор омадани одами кушбегӣ мунтазир нашуда, пагоҳӣ худам ба назди кушбегӣ рафтам. Кушбегӣ маро намешинохт. Исм ва лақабамро гуфта барои чӣ ҷеғ зада шуданамро пурсидам.

Кушбегӣ аз зери зонуяш коғазро бароварда, хонда, ба ман рӯй оварда гуфт:

— Ахборнависони рус чанд касро сӯхбатҳои сиёсӣ мекунанд, аз шикасти Русия ва ғалабаи Германияву Туркия гап мезананд, гуфта навиштаанд. Дар байни онҳо номи шумо ҳам ҳаст.

— Ман бо ягон кас рафтуомад надорам. Сӯхбати сиёсӣ он сӯ истад, аз сӯхбатҳои оддӣ ҳам ҳушам намеомад. Аҳволамро аз аҳли мадраса тафтиш кунед, маълум мешавад.

Кушбегӣ:— Бо Фитрат рафтуой надоред?— гуфта пурсид.
«Не» гуфта ҷавоб додам.

— Ба китобхонаи Маърифат меравед?

— Ба китобхона барои харидани китоб, қалам, қоғаз барин чизҳо меравам. Локин дар он ҷо нишаста бо касе сӯхбат накардаам.

— Пас, барои ҷӣ номатон дар ин рӯйхат ва боз дар ҷои сеюм навишта шудааст?

— Сабаби ҳақиқии инро албатта касе, ки навиштааст, медонад. Воқеанависҳо эҳтимол барои доимо газет хондани ман сӯхбати сиёсӣ мекунад, гуфта гумон карда бошанд.

— Сабаб маълум шуд. Барои ҷӣ газета мехонед?

— Газета хондан кори мамнӯъ нест. Газетаҳо дар матбааҳои рус ҷоп шуда, аз дасти цензорҳои рус гузашта, ба воситаи почтаи рус ҳар рӯз чанд сад нусха ба Бухоро меоянд. Хазорҳо кас онҳоро мехонанд. Барои ҷӣ нисбат ба ман он мамнӯъ будааст?

— Шумо муллои машхур ҳастед. Газет хондани шумо диктаторҳо ҷалб мекунад. Шумо китоб хонед, ба шумо муносибаш ҳамин.

— Куръон ва китобҳо дар вақт ва навбати худ хонда мешаванд. Ман ба мутолға ҳарис ҳастам, ҳариснам ба дараҷаи ишқ расидааст. Агар як рӯз газет нахонам, ба бемории ҳафакон дучор гардида хароб мешавам,— гуфта ҷавоб додам.

Кушбегӣ баъди ин ҷавоб қадре хандида гуфт:

— Ин тавр бошад, то тамои шудани ҷанг газет нахонед.

— Ба чанд газета ва маҷмӯа муштарӣ [обуна] ҳастам. Хоҳонам, хоҳонам, почтаи рус оварда медиҳад. Бинобар ин ба шумо ҷуний ваъдае дода наметавонам,— гуфта ҷавоб додам.

Кушбегӣ пас аз он ки ба қадом газета ва маҷмӯа обуна буданамро пурсида ҷавобҳои муносиб гирифт, ба зерин зонуяш ишора карда гуфт:

— Ана, ба мо ҳам ҳар навъ газетаҳо меояд. Намехонам ғӯед. Ба шумо руҳсат.

Ҳар ҷӣ бошад, пас аз ин истинтоқи дуру дароз ё ки мусоҳиба таҳдиду танбеҳе шунида, ҳалос шуда рафтам.

Дар ин рӯйхат номи қариб чил нафар будааст. Як қисми инҳо аз ҷавонон буда, қисми дигар писари Мирзои Урганҷӣ барин касҳо буданд, ки номи онҳоро ба ин рӯйхат даровардан бешубҳа маҳз барои тарсонда ришва гирифтани буд. Ҷои таъҷуб дар ин ҷост, ки ба ин рӯйхат номи Порсоҳоча, Мирзо Иззатулло ва Ҳоҷӣ Ҳамроҳ барин касҳо ҳам дароварда шуда буд, ки чанд моҳ аз ин пеш аз Бухоро рафта буданд. Аз ин

маълум мешуд, ки маъмурони элчихона дуруст тафтиш накарда, аз рӯйхати номи касоне, ки дар дафтарҳои пинҳониашон аз пештар қайд шуда будааст, нусха бардошта, ба қушбегӣ фиристодаанд.

Қушбегӣ аз касоне, ки номашон дар рӯйхат зикр шуда буд, дар Бухоро будагӣҳоро ҳеҷ зада танбеҳ кард ва бо ҳамин масъала як дараҷа тамом шуд.

Касоне, ки дар замони истибдод дар Бухоро набудаанд ё ки пас аз он ба дунё омадаанд ва хоҳанд омад, ба ин дараҷаи истибдод ҳайрон шуда, шояд навиштаҳои моро ба муболиға ҳамл намоянд ва ба манъи хондани газетаҳои расман нашршаванда бовар накунанд. Локин ин ҳақиқат буд. Аз хушбахтин мо дар он рӯзҳо қушбегии Бухоро Мирзо Насрулло буд. Худо накарда, агар вақти ин кор Мирзои Урганҷӣ барин кас қушбегӣ мебуд, бе ҳеҷ гап, бе ҳеҷ саволу ҷавоб хобгоҳи мо обхонаи арк мешуд.

Баъд аз ин Шульга ба қозӣ Бурҳониддин ҳам мактубе навишта, ўро ба ҳаракат кардан ба муқобили ҷавонон даъват кард. Дар як ҷои ин мактуб гуфта шуда буд: «Шумо натарсида ба нест кардани ин фирқа кӯшиш кунед. Дар ин бора аз мо ҳар гуна химоят мебинед».

Хулосаи калом, ин дипломат, ки дар байни халқи Бухоро ба лақаби «ноибча» машҳур буд, кӣ будани худаширо фақат ба ҷавонон не, балки ба тамоми аҳолии Бухоро шиносонида буд.

Таъқиби чамъияти махфӣ

Дар давоми ҷанги ҷаҳон маъмурони ҳукумати рус ҷавонони Бухороро саҳт таъқиб мекарданд, ба ҳамин сабаб чамъияти махфӣ зуд-зуд чамъ намешуд, дар вақти чамъ шудан ҳам маҷлиси худро дар ягон ғӯшан шаҳр бо эҳтиётӣ тамом мегузаронд.

Элчихона ба воситаи ягон хабари дуруст не, балки қиёсан будани чамъияти махфиеро хис карда буд. Азбаски дар мадрасаи Кӯкалтош нависандаи ин сатрҳо ва дар гузари Дастурхонҷӣ Фитрат ва Фазлиддин-маҳдум барин тараққиқарварони машҳур зиндагӣ мекарданд, маҳалли чамъомади чамъиятро ин ҷоҳо гумон карда буданд. Дар асоси ҳамин қиёсу гумонҳо ба қушбегӣ ва қозикалон ба ин мазмун мактубе фиристода шу-

да буд: «Дар мадрасаи Кӯкалтош ва гузари Дастурхончӣ чамъияти махфӣ будааст. Ба воситаи одамони махсус, пинҳонӣ аз вақти чамъомади ин чамъият хабардор шуда, аъзоёнашро ҳабс ва дафтарҳояшонро забт кунед». (Ин мактуб рӯзи омаданаш ба ҷавонон маълум шуда буд.)

Қушбегӣ ва қозикалон ба ҷоҳон мазкур одамони махсус монда, қариб як моҳ назорат карданд. Ин нозирон аз дохили мадраса ошноҳо ёфта, шабонгоҳ дидбонӣ мекарданд. Табиӣ, аз ин таҳқиқ ва тафтишҳо фондае ба даст надаромад.

Локин аъзои элчихона ва маъмурони полиция чамъияти махфиро, ки буданашро ҳатмӣ гумон мекарданд, ёфта натавониста, хеле тангдил шуда, таъкиботи худро торафт меафзуданд. Сардори полицияи рус Вильман худаш шахсан ба фаъолият даромада, бевосита, бе ёрии ҳукумати Бухоро, ба тафтиш даромад. Аз ҷумла бо Акбархон ном иқоматкунанда дар мадрасаи Кӯкалтош ошно шуда, ба воситаи вай маълумоте ба даст дароварданӣ шуд. Табиӣ, Акбархон ҳам аз мадраса хабаре ёфта дода натавонист.

Дар он рӯзҳо ман аз одами Вильман будани Акбархон огоҳ шуда будам. Ӯ ба ҳар баҳонае ба ҳучраам омада мерафт.

Як бегоҳ, миёни шом ва хуфтан Акбархон омада, маро ба ҳучрааш даъват кард. «Ба ҳучраам як меҳмони тотор омад, бо шумо мулоқот кардан меҳонад», гуфт. Қабул карда рафтаам. Аз дари ҳучра даромадан ҳамон чашмам ба чашми меҳмон афтод. Бо диққат нигаристам. Тотор-афандӣ, ки ҷомаи беқасаб пӯшида, рӯяшро мисли артистҳо ранг (грим) карда, дар пешгоҳ менишаст, сардори полиция ҷаноби Вильман буд.

Табиӣ, ман худамро ба нодонӣ зада, воҳӯрӣ карда, ҳолу аҳвол пурсидам. Аслаш аз кадом губерния, ҳозир дар куча иқомат доштан ва ба чӣ кор машғул буданашро пурсон шудам. Ба як саволам ҳанӯз ҷавоб надода, суолҳои нав ба нав медодам. Қариб ним соат бо ҷунин суолҳои бемаънӣ сари ҷаноби раиси полицияро, ки ба киёфани меҳмони тотор даромада буд, гаранг карда, зарур доштанамро баҳона намуда, иҷозат пурсида, «бисмилло» гӯён аз назди ин шайтон гурехтам.

Кори ҷавонон дар солҳои ҷанг

Ҷавонон дар айёми ҷанг кори ба назар намоёне карда натавонистанд. Ҷунон ки дар боло гуфтем, баъд аз расман баста шудани мактабҳо кори маориф ба сакта дучор шуда

буд. Бо вучуди ин дар байни ҷавонон хондану хонондан нағз давом мекард. Абдурауфи Фитрат дар хонаи худ нишаста, ба ҷавонони мурочиаткунанда дарс дода, дар роҳи таълиму тарбия кӯшишҳое дошт.

Ба ғайр аз хонаи Фитрат боз дар чанд ҷои дигар мактабҳои хусусӣ буданд. Аз ҷумла дар хонаи ҳоҷӣ Абдулмаҷиди қаршиғӣ дар зери дасти Мукамил-маҳдум, дар хонаи Мирзо Муҳиддин зери дасти Ғуломқодир ва боз дар чанд ҷои дигар пинҳонӣ мактабҳо давом доштанд.

Дар Шаҳрисабз мактаби зери ҳимояи шаҳид Исломул-тўқсабо расман давом мекард. Дар ин мактаб як муддат Атоҳочаи бухорӣ муаллимӣ кард. Баъд аз ҳуди Шаҳрисабз шаҳид Мирзо Юсуф ва шаҳид Низом-маҳдум ба воя расида, вазифаи муаллимиро ба ҷо меоварданд.

Дар Қаркӣ ҳам кор нағз давом мекард. Қаркӣ расман зери ҳимояи давлати Русия ҳисоб меёфт, бинобар ин ҳукумати Бухоро ва қозикалони он ба ҳаракатҳои илмӣ он ҷо тааруз карда наметавонистанд.

Дар Бухоро дар атрофи «Ширкати Баракат» ва «Кутубхонаи Маърифат» як гурӯҳ ҷавонон ҷамъ шуда, бо ҷиддияти тамоми адабиёти нав ва фикрҳои навро байни мардум паҳн мекарданд. Ба муносибати ҷанг табақаҳои гуногуни халқ ба матбуот рағбат пайдо карда, ба ин муносибат ба ташвиқоти ҷавонони низ роҳи васеи кушода шуда буд. Маҷаллаи «Оина», ки дар Самарқанд, таҳти таҳрири Маҳмудхоча [Бехбудӣ] нашр мекардид, барои ҷавонон як дараҷаи вазифаи фикри нав паҳн карданро ба ҷо меовард.

Дар вилоятҳои паҳн кардани адабиёт нағз давом дошт. Дар туман ва шаҳрҳои Ғичдувон, Вобқанд, Қароқўл ва Чорқўй даста-даста газета ва китобҳои паҳн карда мешуданд. Кутубхонаи Қаркӣ асарҳои гуногунро омода ва ҷавононро ба атрофи худ ҷамъ карда буд.

Дар даври ҷанг баъд аз таъқиботи саҳти маъмурони рус ва ҳукумати Бухоро кори муҳими ҷавонон паҳн кардани афкори сиёсӣ дар байни мардум буд. Ба ин кор гӯё як дараҷаи муваффақ ҳам мешуданд.

Вақти ҷанг Зиёуддин-маҳдум ба Уфа ва Зухриддин Фатҳуддинзода ба Оренбург ба хондан рафтанд.

Вазъи чамъияти махфӣ

Вақти ҷанг чамъияти махфӣ зуд-зуд чамъ намешуд. Фақат дар мавридҳои рӯй додани ягон масъалаи муҳим шабе чамъ гардида, қарорҳои лозимро қабул карда пароканда мешуданд. Бо вучуди ин чамъият то инқилоби февраль барои ҷавонони Бухоро вазифаи марказиро адо карда омад. Дар даври инқилоби февраль азбаски қорҳои сиёсии ин чамъият ба чамъияти дигаре воғузур гардид, вазифаи сиёсии чамъият низ тамом шуд. Бо вучуди ин асрори чамъият ба умуми ҷавонон кушода ва маълум карда нашуд.

Чамъияти махфӣ барои даставвал ба инқилоби илмӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Бухоро хизмат карданаш аҳамияти қалони таърихӣ дорад. Бинобар ин номи аъзоёни ин чамъиятро дар ин саҳифаҳо зикр карданамон лозим аст: Мирзо Абдувоҳиди Мунизим, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, Фазлиддин-маҳдум, мударрис ҳаҷӣ Рофеъ, мударрис ҳаҷӣ Сироч, Ҳомидҷон Мехрӣ, Мирзо Абдулқодир Муҳиддинов, Аминҷон-маҳдуми Зиёӣ, Муҳиддин-маҳдуми Судурзода, Абдунасир-маҳдуми Судурзода, Порсоҷоҷа писари Ҳасанҷоҷа, Мукаммалиддин-маҳдуми Бурҷонов, Мазҳар-маҳдуми Бурҷонов, Муҳаммадназар-маҳдум, Мӯсоҷон Йӯлдошзода, Исмоили Садрӣ, ҳаҷӣ Абдусаттори даллол, қори Ҳошими Шоик, Қурбонбеки юзбошӣ писари Шамс, Мирзо Пӯлод, Салимҷон, Абдуҳаким-маҳдуми Обидзода, Мирзо Назрулло писари Абдуғафур, Сӯфӣ Абдурахим, Мирзо Иззатуллои Аминзода, Мирзо Муҳаммад ва Садриддин Айнӣ.

Ионаҳое, ки баъзан ҷавонон ва ҷавонфикрон мекарданд, аз тарафи аъзои чамъият ба хазина [касса] -и чамъият супурда мешуд. Аъзои чамъият сирри онро накушода, аз ҷаҳд нафар маорифпарварон ҳар моҳ маблағе ба тариқи иона мегирифтанд. Мирзо Муҳиддин Мансуров, қозӣ Шарифҷони садр, қозӣ Саидҷон ва боз ҷаҳд нафаре, ки номашон дар хотирам намондааст, ҳар моҳ маблағи муайяне меоданд. Бо вучуди ин бори вазнини маънавӣ, инчунин моддӣ он ҳам боз ба зимми як гурӯҳ аъзои асосии он буд.

Маблағҳои ба хазинаи чамъият чамъшуда бо қарори маҷлиси умумӣ ба ҷоҳои дарқорӣ сарф ва ҳисобаш ба дафтари чамъият қайд мешуд.

Аз аъзои чамъият онҳое, ки вафот карда ё шаҳид шудаанд: Мирзо Пӯлод, Салимҷон ва сӯфӣ Абдурахим дар Бухоро бо аҷали худ вафот карданд. Мирзо Назрулло соли 1917 дар ақсулҳаракате, ки ба муносибати фармони ислохоти амир бархоста

буд, аз тарафи амир ба чазон 75 чӯб маҳкум гардид ва се рӯз баъд бо хамин чароҳат дар беморхонаи Когон шаҳид шуд.

Ҳомидхочан Мехрӣ, ҳоҷӣ Абдусаттори даллол ва мударрис ҳоҷӣ Сироҷ соли 1918 ба муносибати воқеаи Колесов дастгир шуда, бо фатвои муллоҳо, бо фармони амир аз тарафи ҷаллодони вай дар арки Бухоро, дар Регхона ном обхона [зинон] дар катори садҳо мазлуми дигар бо азобҳои сахт хафа [буғ] карда шуда, ба шаҳодат расиданд. Фазлиддин-маҳдум ва мударрис ҳоҷӣ Рофеъ соли 1918, пас аз воқеаи Колесов ба Тошканд ҳичрат карда, дар он ҷо бо касалии тиф вафот карданд.

Дар солҳои ҷанги ҷаҳонӣ аз аъзонҳои ҷамъияти Мазҳар-маҳдум, Муҳаммадназар-маҳдум ва Ҳошими Шоик дар Истанбул, дигарон ҳам дар Бухоро буданд.

Ихтор. Вақти навиштани таърихи ҷамъияти дафтари он ба дастам набуд. Бинобар ин маълумотро аз ёд навиштам. Аъзоёни ҷамъияти дар хотирам мондаанд, аммо соли дохилшавии онҳо равшан дар хотирам нест. Ба хамин сабаб вақти зикри номи аъзоёни ҷамъияти соли дохил шудани онҳо нишон дода нашуд.

Бино ба сабабҳои болоӣ аз баёни дахлу харҷи ҷамъияти, талабаҳои ба Истанбул фиристодани вай, аз додани маълумот оид ба ҳисобҳои дигар очизам ва дар ин бора аз хонандагон узор меурсам.

Инро ҳам хотиррасон кардан мехоҳам, ки эҳтимол дорад, аз аъзоёни ҷамъияти низ исми баъзе бародарон фаромӯшам шуда бошад. Аз онҳо низ узор меурсам.

Арбоби ҳукумати Бухоро дар солҳои ҷанг

Дар фаслҳои гузашта аз арбобони муҳимми давран салтанати амир Олим суҳан ронда, Насрулло-қушбегӣ, Юнус-бӣ, Мулло Озод, Мирзои урганҷӣ, Имомкул ва ҳоҷӣ Неъматро зикр ва дар бораи набудани созиш дар байни онон як қадар маълумот дода будем.

Насрулло-қушбегӣ як дарача баандеша буда, ба исрофот ва разолатҳои амир ва аҳли дарбор ҷандон ризояти намедод. Дар баробари ин ба ҳокимияти харис буда, ба ҳудаш итоати кардани ҳар як маъмур ва ба воситаи ҳудаш ба анҷом расидани ҳар як корро талаб менамуд. Бинобар ин ҳамеша бо Имомкул дар талош буд. Имомкул азбаски роздони кӯҳнаи амир буда, ҳар вақт асбоби айшу нӯши амирро муҳайё намуда, уро

аз ху­даш розӣ кар­да ме­ностод, ба амир ну­фуз дошт ва ба ра­ко­бат кар­дан бо На­срул­ло-қуш­бе­гӣ қув­ва­таш ме­расид.

Му­но­си­ба­ти На­срул­ло-қуш­бе­гӣ бо ди­гар ар­бо­бони дар­бор ва бо бек­хон ка­лон низ хуб на­буд. Му­хам­мад­ю­нус-бӣ ва Мул­ло О­зод ба ва­зи­фан хо­кимӣ таъ­йин гар­ди­да, аз та­ра­фи амир дур фир­ис­то­да шуданд, ам­мо ди­гарон дар Бухоро, дар ат­ро­фи амир ва до­имо бо На­срул­ло-қуш­бе­гӣ дар та­лош бу­данд.

Гу­рӯ­ҳи И­мом­қул то­рафт қув­ват ме­ги­рифт, зеро он­ҳо до­имо дар сӯх­ба­ти амир буда, ин вучу­ди бе­му­хо­ки­ма ва ги­рифт­ори фах­ши­ётро хар ва­кт ба та­ра­фи худ ме­ка­ши­данд. И­лова бар ин Бур­хонид­дин, ки ак­нун ко­зи­ка­лон шуда буд ва мо­дари а­ми­ри ис­ро­ф­кор низ та­ра­ф­дори И­мом­қул бу­данд.

Ур­ган­ҷӣ бо­шад, шах­сан бо И­мом­қул дӯст на­буд, ам­мо чун ба са­ба­би ра­ко­бат дар са­ри ман­саб бо қуш­бе­гӣ а­до­ват дошт. ӯ ҳам аз душ­ма­нони На­срул­ло-бӣ ба шумор ме­рафт.

Рафт-рафт кор ба чо­е расид, ки душ­ма­нони На­срул­ло га­ла­ба ме­кар­да­гӣ шуданд. Чу­нон­чи па­дар­зани На­срул­ло Ав­ли­ё­қул­бек, ки дар зе­ри хи­мо­я­ти до­мо­даш буд, бо саъ­ю қу­ши­ши мо­дари а­ми­р ва И­мом­қул­бек аз хо­ки­мии Хи­сор бе­кор кар­да шуд.

Баъд аз ин во­қеа На­срул­ло-қуш­бе­гӣ ба чо­ра­би­ни­хон фав­қу­лод­да шу­рӯъ кард. Бо маъ­му­рони эл­чи­хона, ху­су­сан бо Шуль­га наз­дик шуда, бо ну­фу­зи он­ҳо И­мом­қу­ло аз сӯх­ба­ти а­ми­р чу­до кард. А­ми­р ма­ҷ­бур шуд, ки И­мом­қу­ло ба Як­ка­боғ хо­ким таъ­йин ку­над.

Хоҷа Неъмат, ки ко­раш аз Мос­кав ба­рон а­ми­р овар­дани дух­тар­ҳо буд, си­рраш дар наз­ди ҳу­ку­мати Ру­сия фош гар­ди­да, ба суд афтид. Би­но­бар ин а­ми­р ма­ҷ­бур шуд, ки уро ҳам аз дар­бор би­ро­над.

Ак­нун аз душ­ма­нони қуш­бе­гӣ фа­кат ко­зи Бур­хонид­дин, Мир­зои Ур­ган­ҷӣ ва мо­дари а­ми­р мон­да бу­данд, ки за­ду­хӯрд бо ин­ҳо ба­рон На­срул­ло о­сон буд. Мир­зои Ур­ган­ҷӣ ба са­ба­би сав­дон ми­зоҷ ва да­ғал­та­би­нат бу­данаш ҳамеша бар хи­ло­фи хо­хи­ши худ а­ми­рро аз ху­даш ран­ҷон­да ме­ностод, би­но­бар ин бо На­срул­ло ра­ко­бат кар­да на­ме­та­во­нист. Бур­хонид­дин бо­шад, ба хи­мо­я­ти мо­дари а­ми­р па­ноҳ бур­да, ба эл­чи­хона зор­ню та­вал­ло кар­да, ман­са­би худро ба­зӯр ни­гоҳ ме­дошт. Дар ин ва­зъ­ият ба пан­ҷа за­дан бо қуш­бе­гӣ ко­дир на­буд.

Мо­дари а­ми­р ҳам, ки аз пи­са­раш дур буд ва дар наз­ди а­ми­р ми­сли И­мом­қул як ҳам­фи­кри пу­р­қув­ва­те, ки таъ­ли­моташро ба чо орад, на­дошт, душ­ма­нини худро бо На­срул­ло-қуш­бе­гӣ пеш бур­да на­ме­та­во­нист.

Дар ин вақт бонуфузтарин надими амир ҳоҷи Зикриё буд, ки низ зохиран ба Насрулло тарафдор менамуд. Бинобар ҳамаи инҳо Насрулло-қушбегӣ дар он рӯзҳо дар Бухоро ҳокими мутлақ шуд.

Насрулло-қушбегӣ ҳудаш шахсан бадӣ намекард ва бо ҷавонон ҳам мусоидаткорона муомила менамуд. Лекин одамон ва наздиконаш аз нуфузи мутлақи ӯ истифода намуда, машғули кайфу сафо буда, моли халқро дар роҳи айшу нӯши худ сарф ва дар паи андӯхтани молу ашъё буданд.

Падарарӯси Насрулло-қушбегӣ вақте ки аз ҳокимии Ҳисор азл шуда ба Бухоро омад, бо худ пули нақди беҳисоб, молу ашъёи зиёд ва сӣ духтар овард. Бо ҳимояи қушбегӣ ба қатори саркардагон даромад. Фақат ҳуди Авлиёқулбек аз дохили шаҳр қариб чихил ҳавлии калон ва чорбоғи васеъ харида буд.

Ба ин корҳо Насруллобек ҳаргиз чизе намегуфт ва то ҳади имкон наздикони худро мудофна мекард.

Ана, дар ҳамин вазъият инқилоби феврали соли 1917 сар шуд. Ҷунонки дар поён батафсил баён хоҳем кард, душманони Насрулло-қушбегӣ аз ҷанҷолҳои мавҷуд истифода намуда, сар бардоштанд. Оқибат Насрулло-қушбегӣ, писараш ва одамони наздики вайро ба таври ваҳшиёнае кушта, интиқоми ҷандинсолаи худро гирифтанд.

ҚИСМИ САВВУМ

(1335—1336 ҳичрӣ,
1917—1918 мелодӣ)

ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ СОЛИ 1917

Азбаски инқилоби Русия ба шӯру ангезиши инқилоби Бухоро алоқан куллӣ дорад, дар ин ҷо аз инқилоби февраль дар Русия ва аз таъсири он ба Бухоро андак маълумот дода гузаштан лозим менамояд.

Дар охирҳои моҳи феввали соли 1917 (охирҳои моҳи чамодиюлохири 1335 х.) дар Русия инқилоб рӯй дода, Ниқолайро бо тахту бахташ ба замин яксон кард. Ин хабар дар Русия ва ҳатто дар тамоми дунё бо суръати барқосое паҳн гардид. Табиӣ, ин хабар ба Бухоро ҳам омада расид. Лоқин элчихонаи рус ин хабарро хеле бо эҳтиёт, мухтасаран, дар 4—5-ми моҳи март маълум намуд.

Ба шарафи инқилоб дар тамоми Русия чашинҳои пуртанта-на сар шуд. Дар ҳама ҷо аксаран коргарон ва тамоми раиҷат чамъ шуда митингҳо барпо намуда, шӯроҳои коргару аскарон, кумитетҳои иҷроия таъсис карда, идораҳои полицияро вайрон, амалдор ва генералҳои собиқро ба ҳабе гирифта, аз сари кор меронданд.

Аз он ҷумла дар Когон ва дар тахти дарвозаи Бухоро низ чамъомад ва митингҳо барпо гардид. Дар ин чамъомадҳо рафиқони мусулмон ва аврупони фуқарои рус интиқолҳои оташии эрод намуда, аз аҳамияти инқилоб ва аз таъсири он ба интиқол маълумот дода, ислоҳи корҳои Бухороро ҳам, ки дар зери фишори зулм харобазор гашта, мардумаш ба ғуломӣ афтаданд, аз бақо ва қамоли ин инқилобу хуррият мешумурданд. Аз ин аҳвол маъмурони элчихонаи рус ҷӣ қадар тарсида, ба ваҳму изтироб афтада бошанд, арбоби ҳукумати Бухоро ҳам, ки дар сояи истибдоди Русия кайфу сафо ронда, ба шарофати бозихи маъмурони Русияи подшоҳӣ пешин роҳи ҳаргуна ислоҳот ва ҳаракатҳои маданияро бафта буданд, ҳамон қадар ва балки беш аз он ба тарс афтада, мисли одаме, ки қобул (сиёҳӣ) паҳш карда бошад, харосон шуда, ҷӣ қор қардани худро надониста монда буданд.

Хукумати Бухоро ба чамъомадҳое, ки дар вокзали тахти дарвоза мешуданд, одамони махсус монда, фуқарои худро аз иштирок дар онҳо манъ ҳам карданӣ шуд. Лоқин аҳоли, хусусан ҷавонон, мисли дег дар ҷӯш буданд ва тадбирҳои ҳукумат барои пешгирӣ мисли сарпӯше буд, ки ба болон дег дарҷӯш мегузоранд ва он ҷӯши онро боз ҳам шиддатноктар мекунад.

Ҷавонони Бухоро бо шунидани хабари инқилоби Русия чамъияти ниммахфие ташкил карданд. Маркази чамъият дар хонаи Файзуллоҳоча буда, аъзои он дар ҷоҳои гуногуни шаҳр чамъ шуда ва дар ҳар тараф шӯъбаҳо мекушоданд.

Азбаски дар Бухоро кушоду ошкор қор қардан имкон надошт, чамъият ба Самарқанд ду вақил фиристода, ба воситаи телеграфхонаи Самарқанд ба Петроград телеграфи табрик фиристод ва масъалаи лузуми ислохотро дар Бухоро ба миён гузошта, аз ҳукумати муваққатии Русия дар ин бора мадад пурсид.

Ҳукумати Бухоро ва элчихонаи рус баъд аз чанд рӯз қадре ба ақл омаданд. Маъмурони элчихона — Миллер, Шульга ва Введенский, ки ҷӣ навъ ҷонварони сияҳдил будани худро на фақат дар Бухоро, балки дар тамоми олам шиносонда буданд, якбора хурриятҳо ва тараккипарвар шуда, ҷаста ба майдон баромаданд.

Инҳо бо ҳукумати Бухоро вохӯрда лузуми як қадар мусоидакорона рафтор қарданро тавсия намуданд.

Ҳукумати Бухоро аз тарси ғирифтор шудан ба фочияи Николай бо андак гузашт ва ислохот ҳам бошад, қоре қарда, ба фикри ниғаҳ доштани тахту ҷоҳи худ афтод. Бинобар ин пас аз телеграфҳои расмии табрик ба мазмуни «мо ҳам мисли ҳомии худ ба ислоҳи қорҳо ҳозирем» телеграфе ба номи ҳукумати муваққатӣ фиристод. Дар аввалин телеграмми ҷавобӣ аз номи ҳукумати муваққатӣ нияти ислохот табрик шуда, дар телеграфи дуюм, ғӯё дар мақоми ҷавоб ба мурочиати ҷавонон, ислохот талаб қардани аҳолии Бухоро ва лузуми ба ҷо овардани талаби онон баён шуда буд.

Ба ин муносибат газетаҳои рус ва мусулмонӣ дар бораи ислохот дар Бухоро мақолаҳои дуру дарозе навишта, ҳукумати Бухороро барои ҳаракатҳои ислохотпарваронааш табрик мекарданд. Чамъиятҳои дар Русия ва Қазоқистон нав ташкилшудаи мусулмонон низ ислоҳоти Бухороро табрик мекарданд ва дар ҷавоби онҳо амир ҳам ислоҳоти васеъ ваъда дода, телеграфҳо мефиристод.

Ақун қор ба лоқин ислохот вобаста буд.

Ҳукумати Бухоро барои тартиб додани лоиҳаи ислоҳот аз аҳоли ва аз ҷавонони Бухоро касеро даъват накард, балки бо дӯстони дерини худ — Миллер, Шульга ва Введенский — бо нури дидагони Николай, ки акнун хурриятпарвар шуда буданд, ба қор сар кард. Акнун ояндаи ҳукумати Бухоро, тақдирӣ ҷавонони Бухоро ба дастӣ ин дипломатҳои кӯҳна супурда шуда буд. Инҳо ҳар рӯз бо амир ва кушбегӣ дуру дароз гуфтугӯ карда, то нисфҳои шаб дар назди кушбегӣ мемонданд. Дар рӯзҳои охир дар шаҳр, дар тахти манор ба хавлии подшоҳӣ кӯчида, доими дар шаҳр истиқомат мекарданд.

Арбоби ҳукумати Бухоро ва ислоҳот

Дар марҳилаи аввал аз арбоби ҳукумати Бухоро амир ва Насрулло-кушбегӣ бо мулоҳизаи ин ки «бе ислоҳот ҳукумати ҳозираро нигоҳ доштан мумкин нест, агар инод кунем, хурриятпарастони рус, қорғар ва аскарон ва ҳукумати муваққатӣ ба муқобили мо бармеҳезанд ва дар натиҷа тахту тоҷи мо ҳам барбод меравад», як дараҷа ба ислоҳот роғиб менамуданд. Аммо Низомиддинхоҷаи урганҷӣ ва қозикалон Бурҳониддин ҳатто номи ислоҳотро шунидан намехостанд.

Насрулло-кушбегӣ азбаски фикр ва орзуи ин ду нафарро нағз медонист, маслиҳат кардан бо онҳо, ҳатто огоҳонидани онҳоро ҳам дар бораи фикр ва инъитҳои амир ва ҳудаш лозим надид. Насрулло-кушбегӣ дар бораи ислоҳот аз аҳоли фақат Мирзо Муҳиддин ва аз одамони ҳудаш ҳаҷи Мирзо Мустафоқулро ҳаҷ зада, машварат карда, ба ғайр аз инҳо ба ягон каси дигар ҳизе нагуфта буд. Азбаски ин ду нафар аз фирқаи ҷавонон ва аз тараккипарварони дерин буданд, табиист, ки ба кушбегӣ аз лузуми ислоҳот гап зада, бе ин ғайри мумкин будани нигоҳдорӣ ҳукуматро мефаҳмонданд.

Дар ин рӯзҳо шаҳр бо овози ислоҳот пур шуда, дар ҳамаҷо дар бораи он гап мерафт.

Низомиддини урганҷӣ ва Бурҳониддин аз амиру вазир дар бораи ислоҳот гапе нашунида бошанд ҳам, ҳизҳое шуда истоданаширо пай бурда, дарун-дарун месӯхтанд.

Урганҷӣ ва Бурҳониддин бо ҳамдигар дарди дил гуфта, ин қорҳоро ба бетадбирин амир ва кушбегӣ ҳамл мекарданд.

Урганҷӣ мегуфт: «Агар амир ба ман фармояд, масъалаи ислоҳотро дар 3—4 рӯз аз байн мебардорам. Маълум аст, ки ин гапҳоро ҳадидҳо бардошта истоданд. Илоҷи ин аз байн

бардоштани ин муфсидхост. Якчанд дуздн каллабур дорам, ки онхоро барон чунин рӯзхо тарбия кардаам. Агар ихтиёр ба дастам мебуд, ба ин дуздхо фармуда, пинхонӣ сари ҳаман чадидхоро бурида мепартофтам».

Бурҳониддини козиқалон бошад, ин гуна тадбирҳои пинхони́ро ҳам лозим намендонист. Ба фикри вай, агар амир бист-сӣ нафар аз чадидҳо, эронӣҳо ва яҳудиёно дастгир карда, чазоҳои сахт дода, баъзеҳоро 75 чӯб зада, ба зиндон андозад, баъзеҳоро бадарға кунад, «ту дидӣ, ман надидам», мамлакат ором шуда мемонад.

Ин ҳар ду тамоми масъулиятро ба болон кушбегӣ мепартофтанд ва мегуфтанд, ки «чун кушбегӣ худаи чадид аст, амирро фиреб дода, мамлакатро ба чадидҳо фурухта истодааст».

Ғапҳои кӯчагӣ ва Бурҳониддин

Дар рӯзҳое, ки дар доираи ҳукумат музокирани масъалан ислохот давом дошт, дар кӯчаву бозорҳо шоеҳои ачибу ғарибе паҳн мешуданд. Ин овозаҳо фақат дар дохили шаҳр намонда, дар тамоми шаҳрҳои дигар ва кишлоқҳо низ гуфта ва шунида мешуданд.

«Имрӯз чаноби оӣ фалонӣ ва фалониҳоро бурда, 75 чӯб задаанд, фалониҳоро бугӣ карда куштаанд, фалон ва фалониҳоро бадарға кардаанд. Барон чӣ? Чунки онҳо чадид будаанд, хуррият кардан, чаноби олиро бекор кардан мехостаанд...».

«Маънии хуррият чист? Рӯи занҳоро мекушоянд, бачаҳоро дар мактаби кофирон мехонанд. Муфтӣ, қозӣ ва тамоми шарнат аз байн меравад... Худо нигоҳ дорад...».

Дурӯғ будани шоеҳои [овоза] имрӯз ба шаб нарасида, маълум мегашт, вале пагоҳӣ боз ҳамон ғапҳо овоза мешуданд.

Рӯзе яке аз рафиқонам ба хучраам кас фиристода, аҳволро пурсон шуд. Аз ин илтифоти ногаҳонӣ ба шубҳа афтада, ба назди вай рафта, сирру ҳикмати ин аҳволпурсиро пурсидам. Дӯстам гуфт: «Шунидам, ки имрӯз шумо ва боз чанд бародарони дигарро ҳабс кардаанд. Дар ин бора аз тараддуд ва ҳаракат доштани козиқалон хабар доштам. Бинобар ин аз шоеҳо ба ҳарос афтада, саломатии шуморо фаҳмидани шумо».

Бо супориши амир кози Ғичдувон қозӣ Шарифҷонро ба Бухоро ҷеғ заданд. Дарҳол дар ҳамз ҷо овоза паҳн шуд, «ко-

зӣ бо чадидҳо ошно будааст, амир ӯро барои чазо додан ҷеғ задааст».

Аҷабо, ин шоеаву овозаҳо аслу асосе доштанд ё не? Агар асл надошта бошанд, пас барои чӣ ҳар рӯз ва дар ҳаққи одамони маълуме такрор мешуданд?

Дар ҷавоби ин суолҳо мегӯем: «Шоеаҳо аслу асос доштанд. Сабабгор ва манбаи ин овозаҳо ҳам шахси маълуме буд, ки мо аз аввали таъриҳамон ӯро ба хонандагон шиносонида меоем. Агар бо ҳамин ҳам мафҳум нашуда бошад, кушоду ошкор мегӯем: Ин Бурхониддини қозикалон буд».

Ин зот якҷанд шабу рӯз фикр кард. Аз амиру вазир ягон хабари кушоду расмӣ гирифта натавонист. Чунонки дар боло гуфтем, бо Урганҷӣ ва дигар ҳамфикрони худ маслиҳатҳо кард. Окибат фикри худаширо шахсан, аз номи худ ба амир навиштани шуд.

Дар ариза, пас аз бо далелҳо исбот кардани давлатҳои худаш, дар масъалаи ислохот ба роҳи хато афтодани кушбегиро ба миён оварда, агар ислохот шавад, ба таҳлуқа афтодани ҳукумати амирро баён карда, ба ҳамаи ин корҳо чадидҳо, эронӣҳо ва яҳудиҳоро сабабгор нишон дод ва барои пешгирӣ аз ин як чадвали муфассали номи ашхосро тартиб дода, баъзеҳоро ба куштан, баъзоро ба партофтан аз нақорахона ва чандеро ба 75 ҷӯб задан ва бадарға кардан маслиҳат дод.

Баъд аз фиристодани ин ариза ба амир, азбаски ба амалӣ шудани он амин буд, ба дӯсту ошноёнаш «имрӯз ё фардо фалонӣ ва фалониҳо ҳабе мешаванд, ба бадарға маҳкум ё чазон дигар мебинанд», гуфта гап мезад. Азбаски ин хабарҳо аз манбаи мӯътабар мебароманд, ба воситаи ҳамсӯҳбатони қозикалон дар шакли «фалон қор шудааст» дар байни халқ паҳн мешуданд.

Бурхониддин пас аз се рӯз ба аризаи аввалинаш аз амир ҷавоб гирифт. Ҷавоби амир мухтасар, фақат аз як ҷумла — «аризаатон расид» иборат буд.

Аз ин ҷавоб қабул шудан ё қабул нашудани ариза равшан маълум набуд. Барои ҳамин қозикалон боз се рӯз умедвор шуда, сабр кард. Эҳтимол аз хотири амир баромада бошад гуфта фикр кард (қори имрӯзаро фардо фаромӯш кардани амир ба қозикалон маълум буд) ва боз ба мазмуни собиқ аризае фиристод. Ин ҳам мисли аризаи пештара бенатиҷа монд. Ниҳоят, бори саввум ариза фиристода, ба он ҳам ҷавоб нагирифта, аз амир умедашро қанд.

Бурхониддин, аз як тараф, аризаҳо навишта, аз тарафи

дигар, дар байни халқ «якчанд шахсро чазо доданд, ё фалониҳо ба чазо маҳкум мешаванд», гуфта овозаҳо паҳн мекард ва ба «хуррият», «ислоҳот» ҳар гуна маъноҳои акс дода, халқро ба ақсулҳаракат омода месохт.

Ба ҳамин сабаб шоеа ва овозаҳои мазкур муттасил паҳн мешуданд.

Бурҳониддин пас аз он ки умедаш аз амир канда шуд, дар ин бора ба кушбегӣ хат навишт. Дар ин мактуб низ ба воситаи чазо додан ба чанд нафари маълум имконияти ҳалосӣ аз ин таҳлукаро баён кард. Кушбегӣ ба ӯ ба ин мазмун хати ҷавобие фиристод: «Шумо хотирчамъ шавед, кори баде намешавад. Корҳои шудани мувофиқи шарнат буда, сабаби осудагии раиҷат ва ободии мамлакат хоҳанд шуд. Дар ин бора ба чазо додани ҳеч кас ҳочат нест. Хама аз марҳамати амир хурсанд мешаванд» (нависандан ин сатрҳо ба воситаи як дӯстам аз ин мактуб ва аризаҳо хабардор мешудам).

Қозикалон баъди гирифтани ҷавоби боло аз кушбегӣ тамоман маъюс шуд. Аз ҳар тараф умед канда, фақат бо такя ба қуввати худ ба кор даромад: ба тамоми шаҳр, туман ва қишлоқҳо вакилони махсус фиристода, халқро бар муқобили ислоҳот шӯронидан гирифт. Ақибон қалимаи «ислоҳот» аз байн рафта, ҷои онро қалимаи «хуррият» гирифта буд, ки гумоштагони қозикалон ба он мувофиқи маънияти худ маъноҳои ошӯббарангезе меоданд.

Мирзои Урганҷӣ ҳам дар навбати худ хизмати хубе мекард. Амалдорон ва сипоҳиёни майда, хизматгузори дараҷаи дуввуми дарборро меошӯбонид. Фикри «амир ба ин корҳо розӣ нест, кушбегӣ бо ҷадидҳо як шуда, ин хиёнатро карда истодааст. Зарари ин аввал ба амир ва баъд ба тамоми амалдорон мерасад»-ро талқин мекард.

Амалдорони майда барои муҳофизати маънияти шахсии худ, хусусан агар дар ин кор амир ҳам маъниатдор бошад, аз ҳеч чиз ҳазар ва худдорӣ намекарданд. Бинобар ин ҳар амалдор ҳам дар фурсати муносиб барои ҳучум ба ҷавонон тайёри меид, онҳо кушоду равшан «мо ҷонамонро дар ин роҳ фидо мекунем», мегуфтанд.

Насрулло-қушбегӣ дар роҳи ислоҳот

Дар ин рӯзҳо Насрулло-қушбегӣ дар роҳи ислоҳот саргарми кор буд. Низомиддини Урганҷиро, ки ба муқобили ис-

лохот кушоду ошкоро фикр паҳи мекард, ба амир маъкул кунонида, ба баҳонаи хизмате ба тарафхон Қаршӣ фиристод. Бо ин тадбир аҳли дарбор аз гуфтугӯ ба муқобили ислохот қадре хуздорӣ мекардагӣ шуданд. Локин қозикалон ба таври махфӣ бо ҷиддияти тамои кор мекард.

Маъмурони элчихона лоиҳае тартиб дода, ба қушбегӣ ва амир тақдим карданд. Аз рӯи ин лоиҳа дар Бухоро аз муллоени таракқипарвар, аз ҷавонфикрон ва ҷанд нафар намояндаи табақаҳои кушодафикри аҳолии маҷлисе таъсис мешавад, ки дахлу харчи ҳукуматро ба ҳисоб гирифта, ба кори ҳокимон назорат мекунад, андози заминҳо ва амлок дар миқдори муайянкарда ва ба тариқи нишондоди ин маҷлисе гирифта мешаванд. Қисми муҳимми мадохили мамлакат ба ҷорабиниҳои моддӣ ва маънавий сарф мешавад. Корҳои давлат ба доираҳои тақсим ва ба ҳар доира одамони масъул гузошта мешаванд...

Тақрибан ба мазмуни боло лоиҳае тартиб дода шуда, мувофиқи ин лоиҳа аз амир фармони ҳуҷумон низ тайёр шуд.

Локин рафтори қозикалон ҳамаро ба шубҳа меандохт. Дар вазъияти дар як мақоми хеле калон — қозикалонӣ истодаани шахсе, ки калимаи «ислоҳ»-ро ҳатто шунидан ҳам намехост, эълони фармони ислохот ҳабли хоме мешуд.

Бинобар ин Миллер шахсан бо қозикалон мулоқот карда, дар бораи асосҳои ислохот ва маҷлисе, ки дар назар дошта шудааст, маълумот дод. Миллер ин гапҳоро ба қозикалон на ба тариқи машварат, балки ба тарзи нақлу ахбор баён кард.

Бо вучуди ин қозикалон дар бораи маълумоти Миллер фикри худро гуфт: дар бораи аминона — аминона чизи ба шарият мувофиқе мебошад. Ин ҳаққи иҷоран бозорҳои давлатист, ба барҳам додани ин ман розӣ шуда наметавонам.

Дар бораи ислоҳи қозихонаҳо ва маош таъйин кардан ба қозихо. «Агар қозихо аз фуқаро пул нагиранд, ҳашамат ва савлати онҳо кам шуда, дар назари халқ эътиборашон намонанд ва раийя ба ҳукми онҳо итлоат намекунад. Азбаски натиҷаи ин ба зарари шарият аст (дурӯғ мегӯӣ, ба зарари किसान туст), ман ба ин ҳам розӣ нестам». Дар хусуси мактаб. «Агар мактабҳои усули ҷадида кушода шаванд, фарзандони халқ фитнагар шуда тарбия меёбанд. Уламо ба муқобили ин кор шӯрида, ғавғову ҷанҷол мебардоранд. Агар мактабҳо ба забони русӣ бошанд, зарар надорад».

Миллер дар бораи маҷлиси оянда ва дар бораи баъзе аъзоени дар назар гирифташудаи он маълумот дода буд. Қозикалон ба ин номзадҳо эътироз намуда, гуфта буд: «Ба ин

мачлис аз чавонон ва тараккипарварон набояд касе дароварда шавад. Муллоҳои ба он дарояндаро ҳам ман бояд нишон диҳам. Садорати мачлисро ба ман супурдан лозим аст».

Козикалон дар охири мусохаба гуфтааст: «Чадидҳо маро ба ислоҳот муқобил меноманд. Ман ҳаргиз ба ислоҳот муқобил нашудаам, минбаъд ҳам муқобил намешавам. Агар мачлис ба тарзи нишондоди ман шавад, худо хоҳад, ман хизматҳои муҳим мекунам».

Дар натиҷаи ин мусохаба Миллер бо кушбегӣ маслиҳат карда, ба азли козикалон қарор дода, ба амир маълум карданд.

Козикалон як рӯз пас аз ин мусохаба маъзул шудани худро ҳис карда, ба Миллер ба ин мазмун мактубе навишт: «Дар боран ислоҳот ҳар чӣ шумо фармоед, ман ба он розӣ ва иҷрояро ба зимма мегирам. Ба ин қор аз уламо касе муқобил барояд, ба манъ ва танбеҳи вай ваъда медиҳам».

Локин ин мактуб бо таъхир ба дасти Миллер расида буд. Дар ин вақт амир барои таъйини қардан ба вазифаи козикалонӣ қозии Ғичдувон Мирзо Шарифи садрро ҷеғ зада, ба номи вай ярлиғ нависонда мӯҳр пахш карда буд.

Хулоса, 15 моҳи ҷамодиюссонии соли 1335 ҳиҷрӣ Мирзо Шарифи садр дар Бухоро қозикалон, як рӯз пас аз он қозии Чорҷӯй — тараккипарвари машҳур Абдусамадхоча раис, боз баъди як рӯз қозии Вобқанд Орифхоча ба вазифаи муфтии аскар таъйин шуданд. Амир бо ин азлу насбҳо гӯё кабинетро нав кард. Муфтии аскарӣ собиқ Мусанниф ба Ғичдувон ва раиси собиқ Абдуллохоча ба Чорҷӯй қозӣ таъйин шуданд.

Насрулло-кушбегӣ бо козикалонӣ нав дар боран ислоҳот сӯҳбати муфассале карда, дар боран асосҳои ислоҳот маълумот дод ва гуфт: «Инҳо қорҳои қобили иҷро мебошанд. Уламо ва халқро ба ин қор омода намоед».

Насрулло-кушбегӣ ба козикалонӣ нав гуфт: «Мувофиқи ислоҳоте, ки гузаронида мешавад, тамоми пешкаш ва тортукҳо бояд барҳам дода шаванд, шумо ҳам ба тариқи «шукрона» тортук накунед ва ба халқ ҳам ба расми «муборақбод» қанду набот надихед».

Насрулло-кушбегӣ барои барҳам додани шоеаҳое, ки козикалонӣ маъзул паҳн мекард, хитоб ба мардум ба ин мазмун мактубе эълон кард:

«Қорҳои, ки пас аз ин қарда мешаванд, ҳар як мувофиқи шарият, ба манфиати фуқаро ва бо хоҳиши ҷаноби олии мебошанд. Бинобар ин дар байни халқ шоеаҳои дурӯғ паҳн кар-

да, ин кор кори чадидхо ё ки эронихост, гуфта, фитна барангехта нашавад. Ҳамаи корхое, ки карда мешаванд, мувофиқи шарият, барои манфиати халқ бо фармон ва хоҳиши ҷаноби олии буда, набояд касе ба онҳо муқобалат намояд».

Баргаштани амир ва қушбегӣ аз роҳи ислоҳот Иртиҷоъ

Ҷунонки дар фаслҳои боло гуфта шуд, пас аз инкилоби февраль элчихонаи рус ва ҳукумати Бухоро барои муҳофизати мавқеи худ як дараҷа ба ислоҳот розӣ шуда буданд. Дар марҳилаи аввал ин ҳаракатҳои онон ҷиддӣ ба назар менамуд. Онҳо барои ба як доираи таъғир маҳлуд намудани ислоҳот бо таъини [сустӣ] ҳаракат мекарданд. Бо ин ҳол аз вуқӯи инкилоб қариб як моҳ гузашт. Тамоми аҷзо ва афроди ҳукумати муваққатӣ ба ҳукумати Бухоро ва ба маъмуриҳои элчихона маълум шуд. Дар ҳукумати муваққатӣ дар доираи вазирон андак тағйири таъдил шуда бошад ҳам, сардор ва аъзои доираҳо айнан ҳамон одамони давраи подшоҳӣ буданд. Масалан, дар шӯъбаи Осиемиёнагии назорати хориҷӣ боз ҳамон Клим¹ ва руфақояш менишастанд. Ин ҷанобон ба ҳукумати Бухоро ва ба элчихона кайҳо боз шинос буда, забони ҳамдигарро нағз мефаҳмиданд.

Хулоса, ба воситаи элчихона байни онон ва ҳукумати Бухоро роҳи муқобара кушода шуд. Дар натиҷа ислоҳот кардан ё накардан пурра ба ихтиёри ҳукумати Бухоро супурда шуд (Қушбегӣ ба як дӯсти мӯътамади ман ба ин кор се миллион сӯм сарф шуданаширо гуфта буд.)

Генерал-губернатори Тошканд (Туркистон) дар он рӯзҳо «қаҳрамони Манҷурия ва Мукден» — генерали машҳур Куропаткин буд. Ин зот ёрӣ додан ба ислоҳоти Бухоро дар як сӯи истад, ба элчихона телеграммае фиристода, бар зидди ислоҳот таълимот дод.

Ин тарафи масъала барои ҳукумати Бухоро осон буд, зеро ба воситаи нуфузи уламо халқро бар зидди ислоҳот ошӯбонидан осон, сипоҳ бошад ҳудаш тайёр буд. Аммо ҷавонҳо қув-

¹ Клим — яке аз роҳбарони шӯъбаи Осиемиёнагии вазорати хориҷии ҳукумати подшоҳии Россия.

вати баромадан ба муқобили ҳукумат ва иқтисодии ба ислоҳот маҷбуркунандае надоштанд. Ин беш аз ҳама ба ҳукумати Бухоро маълум буд.

Насрулло-қушбегӣ аз ҳамон рӯз сар карда, бар хилофи тавсияҳои пешини худ тавсияҳои меод. Чунончи, ба қозикалон Шарифҷон, ки ўро барои ислоҳот ба ин мансаб таъйин карда, дар роҳи ислоҳот таълимот дода, аз тақдими тортуки «шукрона» манъ карда буд, «тортуки шукрона фиристонед!» гуфта амр дод. Боз ба ў ба мазмуни зерин мактубе фиристод: «Бо ҷадидҳои бисёр наздик нашавед, ба раис Абдусамадхоҷа фаҳмонед, ки бо ҷадидҳои рафтуой накунад. Абдурауфи Фитрат ба назди вай бисёр меодадаст, ин ҳаргиз кори муносиб нест.» (Ҳол он ки дар он шабу рӯз Фитрат дар Бухоро набуд.)

Ин тавсия ва мактубҳои ба таври равшану ошкор аломати иртиҷоъ буданд. Қушбегӣ бо ин ишораҳои амалдорони навро ба роҳи амалдорони собиқ даровардан мехост.

Ҳисси қабл аз вуқӯъ ё як тасодуфи аҷиб. Бо Абдусамадхоҷа, ки барои гузаронидани ислоҳот ба мансаби раиси таъйини шуда буд, соли 1329 х. — шаш сол пеш аз ислоҳот дар Чорҷӯй вохӯрда будам. Сӯҳбати мо дар сари масъалаи ислоҳот буд. Ман гуфтам: «Ислоҳоти Бухоро мавқуф ба аҳди раисии шумост».

Абдусамадхоҷа дар ҷавоби ин гапи ман гуфта буд: «Доништа бошед, ки ҳар вақт ман раис шавам, уламо маро дар понздаҳ рӯз зада аз кор меронанд».

Абдусамадхоҷа ба муносибати ислоҳот раис таъйини шуд. Се-чор рӯз пас аз ин аз рафтори қушбегӣ ва амир аломатҳои иртиҷоъро хис кард ва ба ман мактубе фиристода, як шаб ба хонааш даъват намуд ва он мусохабаи моро ба хотир оварда гуфт: «Аломатҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки ҳукумат аз фикри ислоҳот гаштааст. Дар ин ҳол ҳисси пеш аз вуқӯи шаш сол пешини ман бояд ба амал биёяд».

Чунончи тафсилоташро дар поён хоҳем дид, дар воқеъ расо баъд аз 15 рӯз ин бечораро аз мақоми раёсат зада-зада ронданд ва соли 1918 шахид ҳам карданд.

* * *

Чунончи Насрулло-қушбегӣ аломатҳои иртиҷоъро зохир мекард, элчиҳона ҳам ба ин роҳ даромад. Рӯзе ҷанд нафар аз аъзон элчиҳона ҷавонро ба хавлии Таҳи Манор ҷеғ зада,

сӯхбат карданд. Дар поёни мусохаба Миллер гуфт: «Худо хоҳад, дар замонахон оянда дар Бухоро ислоҳот ба амал меояд, вақти оғози он, албатта, шумо хизмат ва кӯмак хоҳед кард».

Яке аз дӯстонам, ки марди ба элчихона наздике буд, рӯзе гуфт: «Ислоҳот ҳамин ки қозӣ дигар шуд, раис дигар шуд. Вассалом. Умеди дигаре нест».

Бо вучуди ин ҳукумат як фармони ислоҳот тайёр мекард. Мақсад аз фармон ислоҳот набуда, фирефтани ҷавонон ва матбуот буд. Зеро ҳукумат аз номи амир дар бораи ислоҳоти васеъ ба тамоми дунё ҷор андохта, ба газетаҳои рус ва мусулмон, ба ҷамъиятҳои рус ва мусулмон телеграммаҳо фирис-тода, аз онҳо ҳам телеграммаҳои табрикии дуру дароз гирифта буд. Дар ҷунин маврид қоре накарда, хомӯш истодан боиси нафрати тамоми дунё аз ҳукумати амир гардида, ҳаман масъулият ба зимми амир ва қушбегӣ меафтод.

Барои ҳамин ҳукумат фармоне баровардан ва дар он барои гузарондани ислоҳот ба фикри умуми халқ такя карданро шарт гузошт. Фикри аксарияти аҳолиро ба тарафи худ монд кардан барои ҳукумати Бухоро қори осоне буд. Дар ин бора ҳукумат аз уламо, сипоҳ аз эшонӣ дуохонҳо яроқи зиёде дошт.

Ақнун дар бораи ислоҳот фикри ҳукумат ба таври хулоса аз ҳамин иборат буд: «Амир дар бораи ислоҳот фармоне мебарорад, аксарият онро қабул намекунанд. Фармони ислоҳот ҳам мисли фармони чулус ба амал намеояд, ба зимми ҳукумат ҳам масъулияте намеафтад, зеро ки аксарият нахост, масъулият ба зимми аксарият. Вассалом, нома тамом!..»

Ҳаракати ҷавонон дар роҳи ислоҳот

Бо вуқӯи инкилоби февраль ба ҷунбиш омадани ҷавонон ва ташкил шудани ҷамъиятеро дар боло гуфта будем. Ин ҷамъият рафта-рафта васеъ шуда, дар ҳар тарафи шаҳр шӯъбаҳо қушод, бо эронӣни Бухоро муносибат пайдо карда, аз онҳо ҳам қуввати қалонеро ба тарафи худ ҷалб кард. Зотан пас аз воқеи шнаву сунӣ дар байни эронӣни Бухоро ва ҷавонон дӯстии самимӣ пайдо шуда буд. Ин дӯстӣ ақнун расмият пайдо намуд, барои дар оянда даст ба даст дода қор кардан аҳдӣ паймон бастанд.

Хулоса, ҷавонҳо дар байни 15—20 рӯз дар дохили шаҳр

қуввати муҳимме чамъ карданд. Локин аксарияти ин қувва ҷавонони бетачриба буданд. Бинобар ин асрори ниҳо ҳамеша ба ҳукумат ва ба калонтарони аксулҳаракат маълум шуда меистод. Чамъомадҳои сиёсӣ, ки дар рӯзҳои муҳими таърихӣ гузаронида мешаванд, бояд хеле маҳфӣ бошанд. Ин пинҳонкорӣ аз сад панҷоҳ ғоизи муваффақиятро таъмин мекунад. Локин дар он рӯзҳо чамъиятҳои ҷавонон (таъбирам маъзур доништа шавад) «ниммаҳфӣ» буданд. Чунончи, Усмонхон ном писари аксулҳаракатчи машҳур — қозӣ Бурҳониддин ҳар рӯз аз маркази чамъият хабарҳо гирифта, ба падараш мерасонд. Ман ин аҳволро фаҳмида, ба яке аз аъзоёни мӯътамади чамъият, ба Усмонхоча фаҳмондам, локин дигар кор аз кор гузашта буд.

Дар гузари Шояхсӣ як шӯъбаи чамъият кушода шуд. Раиси шӯъба касе буд, ки рӯзи сар шудани аксулҳаракат дар сафи аввали он «во шарриати!»-гӯён истод.

Чамъияти ҷавонон дар доираҳои давлат дар бобати ислоҳот сакта ва сустӣ дида, барои музокира бо ҳукумати муваққатӣ аз аъзоёни худ Абдурауфи Фитрат ва Усмонхочаро ба Русия гуселониданд.

Ҷавонон то эълон шудани фармони ислоҳот ба ваъдаҳои ҳукумат чандон бовар намекарданд. Локин пас аз бо тантана эълон шудани фармон (бо вучуди он ки дурӯғӣ аз рӯҳаш пайдо буд) боз фирефта шуданд.

Оё халқ ба ислоҳот толиб ва ҳозир буд?

Ба қисми аввали ин суол «албатта толиб буд» гуфта ҷавоб медиҳам. Чунонки аз аввали таърихтмон баён карда меоем, ҳукумати мустабидди Бухоро аҳолиро аз ҳар ҷиҳат безор карда буд. Қозихонаҳо манбаи зулму ғадр, моли сағиру қабир ба таври ногузир дар дасти ин ҳомиёни шарият, мадрасаҳо маркази як тӯда мутағаллиба [зӯрдастон] — инҳо «мо муллобача» гуфта ба қон, ба номуси ҳар кас таарруз мекунанд, барои «дод» гуфта рафтани аз дасти инҳо ҷоест; миришаби шаҳр шарикӣ дуздон, ба замми ин ба номуси ҳар кас таарруз карда, пул мегирад; амир бошад, саргарми қайфу сафои худ, ғайри ба атрофи худ чамъ кардани духтару писарон ва фосид кардани ахлоқи онҳо қори дигаре аз дасташ намеояд; ҳар як шогирдпешаи қушбегӣ ва мулозимии қозӣ дар болон фуқарон бечора як забонаи оташи дӯзах.

Як қисми пуле, ки аз мамлакат чамъ мешавад, ба қисаи ҳокимон ва одамони онҳо даромада, қисми дигар ба исрофоти амир сарф гардида, боқимондааш ба хазина рафта, бо зӯри ин пулҳо ба муқобили халқ қувваҳои сиёҳ тайёр мекунад. Роҳҳо вайрон, обҳо гандида, тамоми мамлакат харобазор... Халқ бемор, фақир ва мӯҳтоҷ...

Аҳволи деҳот аз ин ҳам бадтар. Ҳасту нести деҳқонро амлоқдорҳо толон карда мебаранд, каму беши боқимондаро козиҳо, раисҳо, миршабҳо, мулозимони онҳо, судхӯрони дари козиҳонаҳо мегиранд. Аз ҷаври амлоқдор бисъёр заминҳо нокишта монда, шуғли деҳқонони бечора муздурӣ — мардикорӣ шуда, аксари онҳо ҷилои ватан карданд.

Агар мақсад аз ислоҳот ислоҳи ин аҳволи фалокатбор буда бошад, кист, ки толиби он набошад?..!

Акнун биёем ба қисми дуҷуми суоламон — «ҳозир буд?» Дар ин ҷо, мааттаассуф, маҷбурем бигӯем, ки «не!» Зеро аксарияти мардум беилм, бесавод, аз дунё бехабар буданд. Барои ба ислоҳот омода сохтани онҳо ду роҳ мавҷуд буд:

Якум, онҳоро ҳондан, дар байнашон маорифро паҳн кардан. Ҳол он ки ҳукумат ин роҳро аз сарғаш баста буд.

Дуввум, бе риё, бе нифоқ ба ислоҳот иқдом намудани ҳукумат ва манфиати халқро ба назар гирифта ҷорӣ кардани он.

Лоқин, ҳукумате, ки ба хондан ва босавод шудани халқ розӣ нест, ҳаёти идорае, ки дар давоми асрҳо пӯсти халқро чун пӯсти ӯсфанд канда меояд, агар аз ягон тараф маҷбур нашавад, дар муддати як ҳафта, як моҳ, ё як сол ба халқ мушфиқу меҳрубон шуда наметавонист. Агар ҷунин ҳукумате ба майдон баромада, «ман дар муддати як ҳафта ба халқ меҳрубон шудам», гӯяд, ба ин гап бачаи ҳафтсола ҳам бовар намекард.

Қуввате, ки ҳукуматро ба ислоҳот маҷбур мекарда бошад, мааттаассуф, набуд. Дуруст аст, ҷавонҳо дар муддати 8—9 сол байни халқ фикрҳои наве паҳн карданд. Лоқин ин фикрҳо дар димоғи як қисми халқи боҳату савод, ки ба корҳои ҳукумати алоқа надохтанд, касони бо адабиёт ва матбуот ошно ҷо гирифта бошад ҳам, дар байни халқи авом, ки аксарияти нуфуси мамлакатро ташкил мекард, мисли буттаҳои дар болои хонаҳои рег рӯндае буданд, ки бо як вазиши бодӣ саҳт канда шуда пош меҳӯрад. Вале бо игвои як мулло, як сипоҳӣ аз номи шарият ба муқобили ҷавонон бархостани ин деҳқонони авом, ин мазлумони нодони бечора, ки ҷавонон дар роҳи манфиати онҳо ҷон коҳонда, хуни дил меҳӯрданд, яқин буд.

Бинобар ин гуфта метавонем, ки ба ғайр аз ҷавонон ва ҷавонфикрон аксарияти халқ ба ислоҳот омода набуд. Ҳатто ба ин гуфтаҳои худ як ҷумла низ илова карда метавонем: ин халқи мазлум ва нодон аз тарафи ҳукумат ва қосалесони он — муллоҳо ба муқобили ислоҳот омода мешуд.

Эълони фармони ислоҳот

Баъди чанд рӯзи талош ва нитизорӣ ниҳоят рӯзи эълони фармони ислоҳот фаро расид. 27 ҷамоднӯссони 1335 х. (6 апрели 1917) рӯзи панҷшанбе, баъди пешин аз тарафи Насрулло-қушбегӣ маъмури махсус баромада, қозикалон, раис, тамоми муфтиҳо, ҳаман саркардагон ва наздик ба чил нафар аз савдогаронро «Рӯзи ҷумъа, соати 10 дар арк ҳозир шавед» гуфта хабар карданд. Аммо барои ҷӣ даъват шудани ин одамон расман ба ҳеҷ кас маълум набуд. Ҳатто ба қозикалон ҳам, ки рӯки асоси давлат ба шумор мерафт, дар ин бора маълумоте дода нашуда буд. Ҳукумат бо ин рафтори худ дар арафаи эълони ислоҳот истибдоди худро бо тамоми анъаноташ нишон додан мехост. Локин дар даҳони халқ барои эълони фармони ислоҳот будани ин даъват шоеъ гашт.

Хулоса, рӯзи ҷумъа, 28 ҷамоднӯссонӣ (7 апрель) даъватшудагон ба арки амир ҷамъ шудан гирифтанд. Имрӯз қушбегӣ аз ҷавонҳо ҳам чанд касро ҷеғ зада буд. (Дар даъвати ҷавонон таъбири қушбегӣ чунин будааст: «Аз бачаҳо ҳам 4—5 касро хабар кунед»).

Даъватшудагон дар соатҳои 10 рӯз дар Маҳмонхонаи Раҳимхонӣ бо тартиби амал ва мақом ҳар кадом дар ҷои расмии худ нишастанд. Дар ин маҷлис аъзоёни элчиҳои рус, намояндагони комитети иҷроияи Когон, муфти Маҳмудхонаи Бехбудӣ¹, қозӣ Ҳайдарбек² ва боз як нафар аврупоӣ, ки аз Самарқанд барои табрик омада буданд, ҳузур доштаанд.

Баъди тамоман омода шудани маҷлис амир аз дари болои даромада, бо тамоми аврупоӣён мулоқот кард. Аз вакилони

¹ Маҳмудхонаи Бехбудӣ (1870—1919) — нависанда ва рӯзноманигор, яке аз роҳбарони ҳаракати ҷадидӣ дар Туркистон. Барои мактабҳои усули нав алифбо ва китобҳои дарсӣ таълиф ва нашр кардааст. Мухаррир ва шоири газетани «Самарқанд» (1913—1914) ва маҷаллаи ҳафтагии «Оина» (1913—1915). Муаллифи пьесаи «Падарқуш». Соли 1919 дар Қарши ба дастги амалдорони амир кушта шудааст.

² Қозӣ Ҳайдарбек — яке аз роҳбарони ҳаракати ҷадидӣ дар Самарқанд.

Самарқанд бо аврупоӣ мулоқот карда бошад ҳам, бо Бехбудӣ ва Ҳайдарбек мулоқот накард.

Пас аз итмони маросими мулоқот амир ба чое, ки дар пешгоҳ барояш тайёр карда буданд, даст бардошта фотиҳа хонд. Баъд Насрулло-қушбегӣ фармонро ба дасти қозӣ Шарифчон дода, ба хондан ишора намуд. Вақте ки қозикалон барон хондани фармон аз ҷо бархост, амир ва дигарон ҳам ба шарафи фармон аз ҷо хеста, рост истода, гӯш карданд.

Қозикалон фармони ба забони форсӣ навишташударо ба овози баланд хонд.

Асли фармон (айнан):

«Ҳувалмустаон

«Манфиат ва хайрияти умуми фуқароёни худро малхузи хотир гардонид, ибтидо ба ризои умум ва хоҳиши миллат намуда, иқдомот менамоем, ки идораҳои ҳукумати мо бо ислоҳоти восеъ, бар вафқи тартиб иҷро гардида, рафторҳои худсарона ва афъолҳои собиқонаро барҳам диҳонем».

«Гӯшзади хотири фуқароёни худ мегардонем, ки ҷамаи ислоҳот ва табодулотҳои идораҳои ҳукумати мо бар вақфи шаръи шариф шуда, орзу дорем, ки умуми фуқароёни мо ба ин тариқа иқдомоти мо ёрмандӣ ва ионатрасон бошанд, ки ба нури улум зуҳури тамаддун ва тараққӣ гардида, бонси зиё ва анвори Бухоро гардад».

«Аввало, иқдомоти мо барои ислоҳи қозихонаҳо ва истифода¹ ва аҳзи ҳиссатулхироч ва закот ва дигар ҳаққи султони ва тараққии саноат ва тичорати мамлакат, махсус бо давлати қавишавкати Русия буда ва ба ҷамаи амалдорон ва маъмури ва хидматгорони давлатхона мавҷиби махсуси муайян муқаррар карда, барои бар сабили адл хидматгузор шудани онҳо муфаттиши махсус таъйин намуда ва дигар тариқи инъомоти собиқ ҳар кадом фароҳури ҳолашон доштагиро масдуд намудем. Мо бояд ҷамаи иқдомот ва тарвиҷ ва тараққии улум ва фунуни худро бар вақфи шаръи шариф ба амал оваронем ва барои манофеъ ва осоиши раийғони худ, ки ба пойтахти мо истиқомат доранд, хоҳиш дорем, ки умуми миллати сокинини пойтахт аз байни худҳошон ашхосони соҳибмашварат ва мунавварулафкорро интихоб намуда, таъсис ва ташкили маҷлис карда, барои ислоҳот ва тараққиёт ва танзим ва ҳифзу сихҳаи пойтахт саъй ва иҷтиҳод намоянд».

¹ Пардохти молиёт — андозҳо.

«Алвакт лозим медонем, ки албатта як хазинахонаи ҳукумати кушода, қарор медиҳем, ки ҳисоби харҷ ва мадохили муайяни мамлакатро ба давлатхонаи мо лозим ва зарур гардонад.»

«Барои умуми раийяғони мо лозим доништа, хусус чамен иҷтиҳодот ва умуротро ба вақташ таъбу кунанда, ба мамлақати Бухоро барои хайрият ва баҳраманда гардидан нашр карда мешавад, чунки матбаа барои таъбу кунонидани таснифот ва таълифот ва нашриёт ва ахборот мануфеи умум гардида ва ахбороти заруриро бухоронён иттилоъ меёбад. Зоти мо барои фуқароёни худ баъзи ҳиммат ва саъйи мавфур дорем, ки дар оянда иҷрои умуроти идораҳои ҳукумати мо ба қадри лозиман муайян мегардидагӣ ба машварати ҷамъият ҷорӣ шуда, ба мануфеи фуқароёни мо шавад.»

«Бинобар сабаби хушбахтии мусовоти ҳомии мо, ки давлати қавишавкати Русияанд, зоти мо раъй дорем, ки аз маҳбусони ба ҳабсхонаамон ҳобидагӣ ба ризои фуқароёни ватани маълум маҳбусҳо аз қайд мураҳхас мегардонем.»

«Явми ҷумъа, 28 ҷамодиюссони санаи 1335 ҳиҷрӣ: Аслии нусха ба доруссалтанати Бухорои шариф музайян ба мӯҳри қалони амири Бухоро Сайид амир Олим бини Сайид амир Абдулаҳад гардидагӣ мебошад.»

Аз вайронии таъбир ва таркибҳои фармон бевосита аз тарафи Миллер ва Шульга таҳрир шудани он маълум мегардад, зеро қотибони дарбор ва ҳуди Насрулло-қушбегӣ дар таҳрири форсӣ одамони як дараҷа иқтидорманда буданд.

Баъд аз итмоми хондани фармон амир ба ҷояш нишаста фотиҳа хонд. Баъд ҳеста, бо аврупоён хайрухуш карда, ба хонаи хусуснаш рафт. Вакили Самарқанд Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ аз номи аҳолии Самарқанд ин неъматӣ бузургро ба бухоронён табрик гуфта, амиро, ки дар ҳаққи раийяш ҷунии лутфу марҳамате раво дидааст, бо дуои хайр ёд намуд.

Маъмури элчихона нусхаҳои ҷопшудаи фармонро ба аҳли маҷлис тақсим карданд.

Бо ҳамин маросими эълони фармони ислоҳот ба итмом расида, ҳозирон пароканда шуданд.

Маҷлиси ба муносибати фармон. Ҷавонҳо нусхаи фармонро дар майдони Регистон хонда, садои «Зинда бод амир Олим!»-ро ба осмонҳо бардоштанд.

Амир чанд рӯз пеш аз эълони фармони худ Ҷорбоғи Хоссаро, ки дар беруни дарвозаи Уғлон воқеъ аст, барои умуми кушода буд. Рӯзҳои ҷумъа мардум ба он ҷо ҷамъ мешуданд.

Баъзе чавонон ба он чо рафта, мардумро чамъ карда, фармонро хонданд.

Баъди намози ҷумъа чавонҳо бо ҳамроҳии котиби элчихона Қорӣ Гулом дар чоҳои гуногуни шаҳр маҷлисҳо гузарониданд. Дар маҳалҳои васеъ ва машҳур — аз қабилӣ Лаби Лавзи Девонбегӣ, мадрасаи Кӯкалтош ва майдони Заргарон маҷлисҳо барпо карда, дар кӯчаҳои машҳури шаҳр гаштанд. Дар ин ҷамъомадҳо чавонон, чавонфикрон бо шавқи тамом иштирок карда, сухани нотиконро бурида, қарсақ мезаданд.

Лекин дар пешонии як қисми халқ аломати андӯх дида мешуд. Қисми дигар гӯё чизе намефаҳмида бошанд, бо тааҷҷубу ҳайрат нигарон буданд.

Қасони ба рӯхи ақсулҳаракат додашуда дар атрофи ин ҷамъомадҳо давр зада, ба ҳамфикрони худ: «Мусулмонӣ тамом шуд. Давр даври ҷадидҳо шуд. Қор ба ин минвол равад, бубинем, чӣ мешавад, худо чӣ мехоҳад», барин гапҳо гуфта, ба ақсулҳаракат замина тайёр мекарданд.

Масъалаи намоиш

Аз бозе, ки гапи ислоҳот ба майдон баромад, масъалаи намоиш дар байни чавонон ҷои муҳим гирифта буд. Баробари инқилоби февраль чавонҳо ба намоиш омода буда, байрақҳои зинатдор тайёр карда буданд. Ҳатто плани рӯзи намоиш — бо кадом роҳҳо гаштан ва чӣ гуна ҳаракат карданишонро ҳам кашида буданд. Ақсулҳаракатчиён ин хабарҳоро шунида, барои хуручи худашон рӯзи намоиш байрақ бардоштани чавонро «аломат» қарор дода буданд. Як дӯстам, ки аз ин тайёри ақсулҳаракатчиён огоҳ буд, ба ман хабар дод, ки «агар чавонҳо байроқ бардоранд, хуни мо ҳам то қатраи охиринаш ба муқобили он байроқ рехта мешавад».

Дуруст аст, ки агар икдоми ҳукумат дар боран ислоҳот собит ва маҳкам буда бошад, ин гапҳо аҳамияте намендоштанд. Аммо чун дар доираҳои ҳукумат аломатҳои иртиҷоъ намоён гардид, ин гапҳо ба эътибор гирифтани лозим буд. Бинобар ин дар байни чавонон оид ба намоиш ду фикр ҷой дошт: якум, намоиш барпо кардан ва ба ин восита аҳамияти фармони ислоҳотро ба мардум фаҳмондан, мардумро ба як чо чамъ карда, аз номи ҷамоат ба амир ташаккур баён намуда, дар роҳи иҷрои фармони ислоҳот ба вай қувват, шавқ ва

гайрати маънавӣ дода, чиддитар гардонидани ўро дар ин роҳ дар назар дошт.

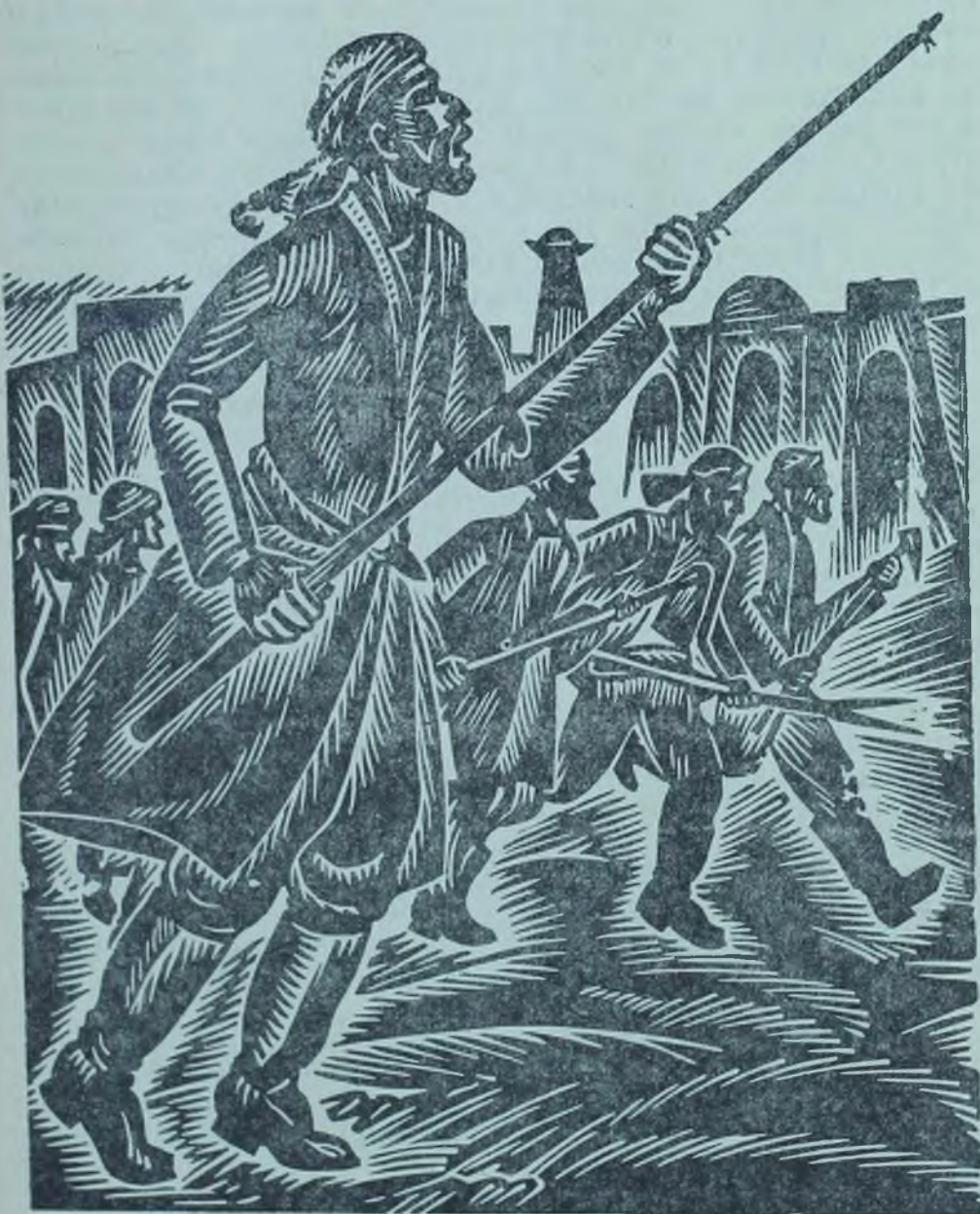
Гурӯҳи дигар дар рафтори ҳукумат аломатҳои иртиҷоъро медид ва пешбинӣ мекард, ки агар ба муносибати намоиш аксулҳаракат сар шавад, ҳукумат ба тарафи аксулҳаракат гузашта, роҳи ислохотро мебандад ва тамоми масъулиятро ба гардани ҷавонон бор мекунад. Ин гурӯҳ бо ҳамин мулоҳизаҳо ба муносибати чунин як фармони шубҳанок намоиш барпо карданро лозим намедид.

Рӯзи ҷумъа баъди ҷамъомад [митинг]-ҳо ҷавонон дар гузари Бозори Гул дар хонаи Халим Ашӯрӣ ҷамъ шуданд. Дар маҷлис Маҳмудхочаи Бехбудӣ ва қозӣ Хайдарбек ҳам буданд.

Маҷлис дар оғоз ҷамъияти хайрияе ташкил карда, ба он аъзоҳо кайд карда, ионаҳо ҷамъ намуд. Дар бораи ҷи гуна рафтор кардан дар рӯзҳои оянда тавсияҳои Маҳмудхоча шунда шуд. Баъд масъалаи намоиш ба миён омад. Аксарият барпо кардани намоишро тарафдорӣ карданд. Гурӯҳи дигар ба намоиш саҳт муқобил баромад. Бо таклифи Маҳмудхоча ҳал кардани масъалаи намоиш ба машварати кушбегӣ ва Миллер мавқуф монанда шуд. Барои ин кор аз тарафи ҷавонон се нафар — Файзуллохоча, Мирзо Иззатулло ва Иноятуллоҳон вакил интихоб шуданд. Қарор шуд, ки ин вакилҳо бо ҳамроҳии Маҳмудхоча ба Когон, ба назди Миллер мераванд, бо вай дар бораи намоиш машварат мекунанд, боз ба воситаи вай дар бораи намоиш фикри кушбегиро мепурсанд, агар кушбегӣ ба намоиш розӣ бошад, аз вай дастан мусиқачиёро пурсида, бо тантанани бузург намоише барпо мекунанд.

Ин бегоҳ аз инқилобчиёни кӯҳна Фазлиддин-маҳдум ва Мирзо Абдулвоҳид [Музим] барои музокирани баъзе масъалаҳо ба хонаи Мирзо Муҳиддин (Мансуров) даъват шуда буданд. Дар он ҷо масъалаи муҳим, масъалаи намоиш бархост. Мирзо Абдулвоҳид дар гузаронидани намоиш исрор дошт. Локин Мирзо Муҳиддин зарарҳои намоишро бо далоқо исбот намуд, ба намоиш муқобил будани кушбегӣ ва Миллерро гуфт. Дар натиҷа ба барпо накардани намоиш қарор дода, вазифаи аз фикри намоиш баргардонидани ҷавонон ба Фазлиддин-маҳдум ва Мирзо Абдулвоҳид супорида шуд.

Дар воқеъ Насрулло-кушбегӣ ба намоиш муқобил буда, ин фикрро ба Миллер ҳам вай талқин карда буд. Мақсади Насрулло-кушбегӣ аз мумоинат ба намоиш ба осоиштагӣ гузаштани кор ва ҷорӣ шудани фармони ислохот набуд. (Зеро агар вай дар фикри ислохот собит мебуд, то Петроград мил-

лионҳо ришват дода, роҳи ислохотро намебааст). Ба фикри вай чорӣ нашудани ислохот яқин буд. Ӯ худашро кайҳо аз савдон ислохот раҳоннда буд.

Локин намоиш барои кушбегӣ тахлукаи дигаре дошт: агар ба муносибати намоиш ақсулҳаракат ва ихтилол сар шавад, аввалин қурбонии он Насрулло-кушбегӣ мешуд. Зеро душманони вай баъд аз он ки қушоду ошкор ба майдон баромада, аз амир ҳимоят ва ёрӣ диданд, намегузоштанд, ки Насрулло осуда дар ин маснад нишинад. Ба муносибати воқеаи шиноя-сунӣ Остонақул-кушбегӣ ба ҷӣ балоҳо гирифтोर шуда бошад, ба балоҳои аз он ҳам зиёдтар дучор гардидани Насрулло яқин буд. Насрулло-кушбегӣ инро чун ду кара ду—чор ба ҳубӣ медонист. Бинобар ин вай ба таври қатъӣ ба намоиш муқобил буд ва дӯсти холиси худ Миллерро ҳам ба ин фикр шарик карда буд.

Намоиш

Рӯзи шанбе, 29 ҷамодиюссонии 1335 ҳиҷри (8 апрели 1917 м.) пагоҳон дар соати ҳафт мағазини «Баракат» ва пассажи назди он бо ҳазорон нафар аз ҷавонон пур буд. Ҳар як аз онҳо ба иштирок дар намоиш, ба байроқ бардошта дар кӯчаҳо гашт кардан, ба арки амир рафта, ба табрик арз намудан аз ҷону дил муштоқ буданд. Яқинд нафар дар пеши хонакоҳи Девонбегӣ ба як гурӯҳ ҷавонон сурудҳо меомухтанд.

Локин дар дохили мағазин дар сари масъалаи намоиш ханӯз ҷанҷол давом дошт. Вақилоне, ки ба Когон рафта буданд, аз Миллер ривояҳои ихтилофнок [зидду нақиз] нақл мекарданд. Баъзеҳо ба намоиш ба таври қатъӣ муқобил будани ӯро гуфтанд. Гурӯҳи дигар Миллер «ба ихтиёри худӣ мо вогузор кард» мегуфтанд. (Барои пурра ба ҷо овардани вазифаи таърихнависӣ инро равшан гуфтанимаи лозим аст: Миллер дар воқеъ ба намоиш муқобил буда, лекин баъзе аз намоёндагон ба сабаби шахсан тарафдор буданишон ба намоиш суҳанони вайро таҳриф кардаанд.)

Ҷазлиддин-маҳдум ва Мирзо Абдулвоҳид мувофиқи ваъдан дар хонаи Мирзо Муҳиддин додашон ба гузаронидани намоиш муқобил шуданд. Локин ақсарият ба ҳеҷ гапе гуш накарда, ҳарчи бодо бод, ба гузаронидани намоиш азм карда буданд.

Оқибат, баъд аз кашмакашҳои зиёд ҳар ду тараф созиш

карда, ба гузаронидани намоиши бебайроқ қарор доданд. Вақте ки пешгардони намоиш ба наздикии Сарои Нӯғай расида буданд, аз он сарой кафказиҳо байроқи сурхе бардошта баромаданд. Аз тарафи Тоқи Саррофон низ ҷавонони яҳудӣ байроқ бардошта намудор шуданд. Ҷавонон ин вазъиятро дида, дигар ба ҳеч гап гӯш накарда, аз магазин байрақи сурхи барои имрӯз тайёркардаи худро, ки ба рӯяш «Зинда бод ислохот» навишта шуда буд, бардоштанд.

Намоишчиён аз тарафи Говкушон — Ғозиён ба тарафи Хиёбон равона гардиданд. Ба намоиш ҳазорон кас ҳамроҳ шуда, ҳиссиёти халқ, хусусан ҷавонон, фавқулода баланд шуда буд. Дасти намоиш тамоман як ранги байналмилалӣ пирифта, ўзбек, тоҷик, араб, пирсиён, эронӣ, кафкози, тотор ва яҳудиён ба зери байроқ чамъ омада, дар аснои роҳ сурудҳо хонда, дар майдонҳо таваққуф карда, нутқҳо эрод намуда, фармони ислохотро шарҳ медоданд.

Соатҳои даҳ намоишгарон ба растиаи Хиёбон расиданд. Дар ин ҷо бародарони эронӣ онҳоро пешвоз пирифта, табрик карданд, ба болояшон гулҳову қандалотҳо пошиданд. Дар ин дам намоишгарон хеле монда ва ташна шуда буданд. Бинобар ин дар Хиёбон як муддат танаффус эълон шуд. Мударрис Абдурахмон, Атохоча ва ҳочӣ Мирбоборо вакил карда, барои пурсидани дасти мусиқачиён ба назди кушбегӣ фиристоданд. То омадани дасти мусиқӣ намоишгарон дар ин ҷо таваққуф кардани шуданд.

Аксулҳаракат

Чунонки дар боло гуфтем, аксулҳаракат аз дами ба майдон баромадани масъалаи ислохот тайёри мидид. Вақте ки дар рафторҳои ҳукумат осори иртиҷоъ зоҳир шудан гирифт, аксулҳаракатчиён бо қиддиат беш аз пештара ба қор даромаданд. Онҳо рӯзи ҷумъа маҷлис ва ҷамъомадҳои ҷавонро дида, ба фикри қиддитар ҳаракат кардан афтоданд. Бинобар шунди мо, Бурҳониддин ҳамоно рӯз ба назди шиннос ва қадрдонҳои худ дар туманҳои Қарокӯл, Пирмаст ва Ғичдувои одамони маҳсус фиристода, дар бораи ба ҳар эҳтимол ҳозир шуда истодан тавсияҳо карда буд.

Аз аҳли дарбор Тӯракул-худайҷӣ, аз саркардаҳои Авлиёқулбек ва Тӯрахочаи судур ҳам ба ошно ва қадрдонҳои худ дар туман ва қишлоқҳо ба мазмуни «Тайёр бошед!» мактубҳо фи-

ристода буданд. Шаби шанбе, шаби пеш аз намонш, баъзе муллоҳо ба назди Авлиёкул, Тӯрахоҷа ва Тӯракул-худайҷӣ рафта, таълимот гирифтанд. (Азбаски Тӯрахоҷа падарарӯси Бурхониддин буд, таълимоти вай айнан супоришоти Бурхониддин ба шумор мерафт).

Рӯзи шанбе дар соатхон ҳашт, вакте ки чавонҳо байраки намоншро бардошта ба тарафи Хиёбон равона гардиданд, аксулҳаракатчиён низ ба ҷунбиш омаданд. Байрақ бардоштани чавонро аксулҳаракат барои худ нидо ба қиём қарор дода буд. (Ин қарори аксулҳаракатчиёнро ман 15 рӯз пеш фаҳмида ба чавонон хабар дода будам). Аксулҳаракат дар воқеъ мувофиқи ҳамагон қарор ҳаракат кард.

Қасоне, ки пеш аз ҳама ба аксулҳаракат ҳамроҳ шуданд, аз муллоҳо: мулло Холмуроди муфти, Ибодулло-махдум, Ҷунбул-махдум, мулло Қутбиддин, Қорӣ Ибод,¹ мулло Қамар, Назрулло-махдум, писарони Мулло Рӯзии араб (инҳо се нафар), Нақшбандхон (писари Султонхон).

Аз давлатмандони синфи миёна: Махмудхони хиротӣ (се бародар), Қорӣ Сиркоӣ ва бародарони он (аз гузари Пӯстиндӯзон) ва Ҳоҷӣ Абдуллои чойфуруш.

Аз давлатмандон: Абдурауфи корвонбошӣ, Юсуфбой, Ҷӯрабек, Қаршибек.

Аз сипоҳиён: тамоми аҳли дарбор, одамони кушбегӣ, миршаб ва ҳокимони дигар. Инҳо фақат пас аз сар шудани фитна бо ҷиддияти тамоми ба қор даромаданд.

Баъзе аз ин номбаршудагон дар саҳифаҳои болоии таъриҳамон зикр ёфта, ба хонандагон як дараҷа шинос бошанд ҳам, дигарон симоҳон нава мебошанд. Бинобар ин дар боран баъзеи ин қисми дуҷумла маълумоти мухтасаре додан лозим менамояд.

Ибодулло-махдум дар замони қозӣ Бадриддин дар вазифаи тарақачӣ (тақсимкунандаи мероси мурдагон) буда, устухонаш ба моли халқ, хусусан ҳаққи сағиру ятимон саҳт шуда буд. Албатта, ислоҳот ба манфиати ин қабил қасди зарар меовард. Ин одам илова бар ин ба дари ҳукумат хушомадгӯӣ карда, дар мадрасаи амир мударрис ҳам шуда буд. Бинобар

¹ Ибодулло-махдум, Ҷунбул-махдум, Қутбиддин, Қорӣ-Ибод — ин чор нафар аз иртиқонтарин муллоёни Бухоро буданд, ки ба тамоми вахшониятҳо раҳнамоӣ карда, аз номи дин ба раво будани қатлу ғоратҳо қатъи меоданд. Айни дар «Едлоштҳо» дар боран кирдорҳои зишти чоҳилонаи онҳо муфассал маълумот додааст.

ин ба манфиати амир ва бо ишорати ҳукумат рафтор кардан манфиати шахсии вай буд.

Чунбул-махдум — ин одам марди бесаводи фосидаахлоке буда, баъди чил сол хоб дар мадраса, дар аҳди ҳаммаслаки худ Бурҳониддин дар ин мадрасаи калон мақоми мударрисиро ба даст дароварда буд. Агар ислоҳот қорӣ шавад, ин гуна бесаводон, албатта, мақоми худро гум мекарданд. Баръакс, мувофиқи мароми ҳукумат қор кардан ба шӯҳрат ва ба мансаб ёфтани вай сабаб мегардид.

Қутбиддин — ин одам дар ҷавонӣ бо беахлоқӣ овора гашта, ҳатто як замон бо як муллои казоқ ба дашти Урганҷ гузашта, баъд ба Бухоро омада бошад ҳам, бинобар зиёдин синну солаш таҳсили илм қарда натавониста, ба дуохонӣ, ки касби тамоми беилмон ва танбалон аст, машғул шуда ва дар сояи дуохонӣ бо ҳокимон шиносӣ пайдо қарда, ҳатто дар гузаре имом ҳам шуда буд. Инак, ҳамин одам барои санҷидани толен худ ба ақсулҳаракат дохил шуд. Маълум шуд, ки дар таҳмини худ хато нақардааст. Ба шарофати ақсулҳаракат муфти шуд ва мансаби судури ёфт.

Қорӣ Ибод — ин одам чанд сол қабл ба сабаби бадахлоқӣ аз мадрасаи Кӯкалтош ронда шуда буд. Баъд дар гузари Эшони Пир як шаб бо қасди бадахлоқӣ ва дуздӣ ба ҳавлии Норбой ном касе даромада, ба даст афтада, ба зиндон андохта шуда буд. Баъд ба воситагии акаи дуохонаш, ки бо Насрулло-қушбегӣ шиносӣ дошт, аз зиндон халос шуда, боз ба ҳамон восита дар як гузар имом ва мударрис шуда буд. Агар чунин як одам аз чунин фитнаҳо истифода накунад, чи қори дигаре қарда метавонист?!

Абдурауфи қорвонбошӣ — як сол пеш аз мансаб фаромада буд. Ба ин фитна ҳамроҳ шуда, ба манфиати ҳукумат хизмат қардан барои дубора ба мансаб расиданаш сабаб шуда метавонист. (Ба шунди мо, шаби сар шудани ақсулҳаракат Абдурауфи қорвонбоширо махфиёна ба дарбор ҷеғ зада буданд).

Як қисми бойхон дигар ба ин қорвонбошӣ пайравӣ қарда, баъзе аз тарси вай ва гуруҳи дигар ба сабаби аз ҳукумат қарздор буданашон ба манфиати ҳукумат қор мекарданд. Чунончи, Ҷӯрабек ва Юсуфбой, ки аз ҳукумат маблағи калоне қарздор буданд, молу амлоқашон дар он рӯзҳо ба номи ҳукумат васиқа шуда буд.

Роҳбарони дигари ақсулҳаракат низ бо сабабҳои ба ҳамин монанд ба ақсулҳаракат дохил шуда буданд.

Оғози аксулҳаракат

Рӯзи шанбе, дар соати ҳашту ним Қорӣ Ибод дар хонақоҳи Девонбегӣ ва роҳбарони дигари аксулҳаракат дар чоҳон дигар ба гарданашон фӯта андохта, бо нидоҳои зерин халқро меошӯбониданд: «Во шарриато, во дино! Во Қуръоно! Эй мусулмонҳо, дин аз даст рафт, шарриат тамоm шуд, акнун рӯи занҳоятонро мекушоянд, ба номуси духтаронатон таҷовуз мекунанд, фарзандонатонро дар мактаби кофирӣ меҳононанд... Эй аҳли имон, барои ҳифзи дин, имон ва шарриат ғайрат кунед, ба ғазо ҳозир шавед!.. Чадидҳо байроқ бардошта баромаданд. Чаноби олиро бекор мекунанд. Баъд ҳарчи хоҳанд, дар ҳаққи мусулмонон мекунанд. Ҳозир фаранҷии занон ва духтарони дар сари роҳашон вохӯрдагиро гирифта партофта ҷистодаанд».

Як нафар аз байни халқ гуфт: «Ман бо чашми худам дидам, дар Хиёбон фаранҷии занеро пирифта партофтанд, дар замони ҳуррият ин хел чизҳо даркор нест, гуфтанд».

Дигаре мегуфт: «Ана, агар ман дурӯғ гӯям, ин мусулмон дурӯғ намегӯяд. Он чи ин бо чашми худ дидааст, бо гӯши худатон шунавед!..».

Дар муддати 15 дақиқа дар атрофи хонақоҳи Девонбегӣ наздик ба ҳазор нафар мулло ва мардуми дигар ҷамъ шуданд. Ин гурӯҳ ба бозор даромада, бо дӯғу таҳдид саройҳо ва дӯкониҳоро бандонданд. Издиҳом то рафт зиёд мешуд.

Амир он рӯз дар ҳавлии Мирзои Хурд буд, ки «Хавлии поён» меномиданд. Балвогарон рост ба он хавлӣ рафтанд. Маҳрам ва ҳудайҷиёни амир инҳоро бо хушӣ қабул карда, саломи амиро расониданд ва ба сардорони издиҳом таълимоти лозимаро дода, ба Регистон, ба назди кушбегӣ фиристоданд.

Баъди ба Регистон омадан қисми муҳими балвогарон бе ҳеч мамониат ба назди кушбегӣ баромада, ҳабс ва қатли чадидонро аз вай талаб карданд. Кушбегӣ инҳоро бо хушӣ қабул карда, ба ҳосил шудани ҳамаи талабҳои онҳо ваъда дод.

Дар чанд ҷои Регистон курсиҳо гузошта шуда буд. Сардорони номҳои зикршудаи фитна ба болои курсиҳо баромада, ба мазмуни болои нутқ гуфта, халқро ба ҳаяҷон меоварданд.

Аҳволи вакилони ҷавонон

Ҷунонки дар боло гуфтем, се нафар аз ҷавонон — Абдурахимхон, Атохоча ва хочи Мирбобо барои пурсидани даъвати мусикӣ вакил шуда ба назди кушбегӣ рафта буданд. Вақти ба назди кушбегӣ омадани онҳо ханӯз балво қувват нагирифта, фақат Ибодулло-махдум ва Ҷунбул-махдум барои якчанд ақсулҳаракатчиён дар назди кушбегӣ нишаста буданд. Лекин хабари шиддат ёфтани фитна соат ба соат ба кушбегӣ мерасид. Дар ҳамин ҳангом ин се нафар омаданд. Кушбегӣ номи онҳо ва фуқарон кӣ буданашонро пурсид. Атохоча ва Абдурахимхон худро раиёии Русия номиданд, аммо хочи Мирбобо «Ман раиёии Бухоро» гуфта ҷавоб дод. Кушбегӣ ҳар сеи онҳоро дар як хона ҳаёс карда, пас аз як соат, дар айни авҷи балво хочи Мирбоборо 75 ҷӯб занонда, ба маҳбаси обхона андохт. Абдурахимхон ва Атохоча дар ҷои пештарашон монданд.

Дар вақти балво кушбегӣ аз элчиҳои рус чунин таълимоте гирифта буд: «Ба фуқарон худ кӣ ҳел ҷазо меода бошед, ҳукумати Русия ба қори шумо мудохила намекунад. Агар аз раиёии рус ба касе осебе расад, ба мудохилаи ҳукумати рус роҳ кушода мешавад». Барои ҳамин буд, ки кушбегӣ фуқарон кӣ будани онҳоро пурсид ва Хочи Мирбоборо, ки ба раиёии бадбахти Бухоро буданаш иқрор шуда буд, 75 ҷӯб занонда, ба зиндон андохт.

Назари амир ва кушбегӣ ба балво

Кушбегӣ аз балво саҳт метарсид ва ба ҳуби медонист, ки агар балво бархезад, аввалин қурбонӣ худӣ ӯ хоҳад шуд. Лоқин пас аз сар задани балво барои паҳш кардани он ҳаракате накард, балки барои ҷалби тавачҷӯҳи ақсулҳаракатчиён ба тарафи худ, ба ҳаёли мустаҳкам кардани мавқеи худ афтада, ҳар қадар метавонист, ба балво ёри дод. Ҷунончи, қозикалон Шарифҷон-махдум рӯзи шанбе, пагоҳи хабари дар байни халқ игво паҳн карда гаштани ду муллоро шунида, бо телефон аз кушбегӣ «Игвогаронро дастгир кунам?» гуфта пурсид. Кушбегӣ «Қордор набошед» гуфта ҷавоб дод. ӯ баръакс ҳар як ақсулҳаракатчиёро ба эҳтироми зиёд қабул карда, ҳар талабашонро иҷро мекард, ҳар касро зан гӯянд, мезад,

ҳабс кун, гӯянд, ҳабс мекард ва ба ҳамин восита ба аксулҳаракат рӯхи тоза меод.

Амир бошад дар фикри ҳар чӣ зудтар гардонда гирифтани он фармони манхус буд. Ӯ аз тарафи ҳукумати муваққатӣ хотирчамъ шуда, фармони ислоҳот бароварда, дар назди афкори умумӣ низ вазифаи худро ба ҷо оварда буд. Ба амир барои пас гирифтани ин фармон баҳонае лозим буд. Ин балво баҳонаи муносиби худододе буд. Азбаски аксулҳаракат ба сабаби намоиши ҷавонон сар шудааст, тамоми масъулият ба ҷавонҳо меафтад. Ин ҳам аз омади толеи амир буд. Барои ҳамин, амир бо сар шудани балво ба ҳабс кардани ҷавонон фармони умумӣ дод. Чунончи, Маҳмуди Араб рӯзи шанбе, дар аснои нав сар задани балво, дар роҳ, бо яке аз маҳрамони амир вохӯрдааст. Ин маҳрам ба сабаби бо чанде аз ҷавонон ошно буданаш, ба Маҳмуди Араб (ки ин ҳам бо ҷавонон дӯстӣ дошт) гуфтааст: «Амир ба ҳабс кардани ҷавонҳо фармон дод. Аз ҷавонҳо ба дӯстони худ ва ба ошноёни ман хабар диҳед, гурезанд».

Хулосаи калом, аз ҷавонҳо ва аз одамони дар ҷавонӣ шубҳа карда шуда ҳар кӣ ба даст афтада бошад, ҳабс шуд.

Намоишгароне, ки дар Хибон таваққуф карда буданд, хабари балворо шунда, роҳи гурезро пеш гирифтанд, зеро аксари ба зери байрақ ҷамъшудагон тамошобинони ҳаваскор буданд. Табиӣ, баъди сар шудани балво ба онҳо хонаи ҳудашон аз зери байроқ амну осудатар буд. Як қисми намоишгарон, ба фикри ҳифзи ҷони худ афтада, ба балвогарон ҳамроҳ шуда, фаръеди «во шарриати!» бардоштанд.

Дар ин вақт ба ҷавонон ва инқилобиёни ҳақиқӣ ду роҳ монда буд: яке бо аксулҳаракатчиён рӯ ба рӯ истода ҷангидан, дуввум, гурехта худро аз ин маҳлака ҳалос кардан. Роҳи аввал хеле таҳлукадор ва масъулиятнок буд, зеро шумораи ҷавонон кам буда, яроқи даркорӣ ҳам надоштанд. Дар ин вазъият агар ба ҷанг бо аксулҳаракат бароянд, рехтани хуни бегуноҳи зиёде яқин буд. Аксулҳаракатчиён зиёд ва аксари онҳо нодонҳои фиребхӯрда буданд. Сардорони фитна ҳаргиз худро ба таҳлука намеандоштанд, дар натиҷа ҷанг нодони фиребхӯрда ҳалок ва ҷавонон тамоман нобуд шуда, масъулият боз ба сари ҷавонон меафтад.

Бинобар ин, ҷавонон роҳи дуюмро пеш гирифтанд, фурсатро аз даст навода, аз майдон гурехтанд. Аксари онҳо ба Когон, ки дар таҳти идораи Русия буд, рафтанд.

Аҳволи раис Абдусамадхоча

Имрӯз сардорони фитна дар пеши чашми қушбегӣ раис Абдусамадхочаро зада, маъиб карданд. Қушбегӣ ўро мудофия намуда, бекор карда шуданашро ба фитнагарон эълон намуд.

Чунонки дар яке аз фаслҳои боло гуфта будем, тахминии шаш сол пеш кардан Абдусамадхоча ва ҳисси қаблазвукӯи вай, ки чанд рӯз пеш аз эълони фармон ба ман ёдрас карда буд, расо дар рӯзи понздаҳум ба сараш омад.

Шабӣ рӯзи шанбе

Балвогарон пас аз он ки имрӯз вазифаи худро хеле хуб ба ҷо оварданд, яъне тамоми халқро тарсонида, оташи фитнаро барафрӯхтанд, ба қарбни вақти гуруб, бо талаби ҳукумат аз байни худ — иборат аз Мулло Холмуроди муфтий, Ибодулло-махдум, Қутбиддин, Музаффархоча ва Шафқатуллохоча, панҷ нафарро вакил интихоб намуда, қори аксулҳаракатро расман ба ин панҷ супорида, пароканда шуданд.

Имшаб аз ин вакилон Қутбиддин, Ибодулло-махдум ва Мирзо Холмурод ривояте навишта аз муфтиҳо мӯҳр қунонда гирифтанд. Мазмуни ривоят аз ҳамин иборат буд: «Онҳое, ки байроқ бардошта, ислохот талаб карда, ба амир муқобил бароманд, осӣ ва ёғӣ мебошанд. Хуни онҳо ҳалол ва молашон мубоҳ аст».

Аҷаб муҳокима, аҷаб мантиқ!

Амир дар бораи ислохот расман фармон баровард. Ин фармон махфӣ не, балки дар назди намоёндагони халқ, дар ҳузури ҳуди амир, аз забони ҳуди ӯ эълон шуд. Ба муносибати ин фармон ҷавонҳо шодмонӣ изҳор намуда, ба амир ташаккур арз карданӣ шуданд. Як қисми мардум ин фармонро намехоҳем, гуфтанд, яъне аз амр ва фармони амир сарпечӣ карданд, ки сардори онҳо нависандагони ҳамин ривоят мебошанд. Агар дар воқеъ амир Олим подшоҳи машрӯъ ва итоат ба амри вай воҷиб бошад, ҷавононе, ки ба фармон ташаккур изҳор кардан мехостанд, ёғӣ ва саркаш ба шумор мераванд ё аксулҳаракатчиёне, ки «эй, амир, ту фармон бароварда, қори номаъқул кардӣ, мо ба амру фармони ту итоат намекунем. Фармонатро пас бигир!» мегӯянд, ёғӣ ва саркашанд?..!

Локин хоиноне, ки шарият ва диёнатро фаромӯш карда буданд, ин фатворо навиштанд, муфтиҳое, ки барон мансаб дину

имони худро фурухтаанд, ба он мӯҳр пахш карданд, амири мустабид, хоин ва зolim ва амалдорони вай, ки муллоҳои шариятфурушро барои чунин рӯзе парвариш мекарданд, ба он фатво амал намуданд.

Имшаб аз тарафи ҳукумат рӯйхате тартиб дода шуд, ки ба он номҳои ҷавонон қайд шуда буд. Дар бораи дастгир кардан ва ҷазо додан ба одамони дар рӯйхат зикршуда фармоне низ тайёр шуд.

Имшаб Мирзо Муҳиддин ва Файзуллоҳоча барин тараққипарварони машҳур онлаҳон худро низ ба Когон кӯчониданд.

Рӯзи якшанбе, аввали моҳи раҷаб — 9 апрель

(Ҷоҷаҳое, ки аз сари худам гузаштанд)

Ба эътиқоди ман, агар намонш шавад, сар бардоштани ақсулҳаракат яқин буд. Зотан, ман аз ҷумлаи касоне будам, ки ба ин фармони ислохот бо ҷашми умед наменигаристанд. Фақат гумон мекардам, ки агар намонш барпо шавад, ақсулҳаракат феврал сар мебардорад ва толеи фармони ислохот ҳал мешавад; агар намонш нашавад, баъдтар бо ягон баҳона ин фармон ҳам ба қатори фармони ҷулус гузашта меравад. Бинобар ин барои ин ки масъулият ба гардани ҷавонон бор карда нашавад, ба қадре, ки аз дастам меомад, ба намонш мамониат кардам.

Рӯзи шанбе, баъд аз муноқиша дар дохили мағазини Баракат ва дидани издиқоме, ки дар атрофи он ҷамъ шуда буд, ба ҳучраам рафта, нишастам ва ба мазмуни «Албатта намониш гузаронида нашавад» мактубе навишта, ба воситаи яке аз ҷавонон ба мағазини фиристодам ва ба он кас таъкид кардам, ки агар ҷавонҳо намониш кардани шуда, байроқ бардошта бароянд, феврал ба ман хабар диҳад.

Мақсадам аз ин таъкид, агар намониш сар шавад, фурсатро аз даст навода, аз шаҳр баромада гурехтан буд. Барои ин либос ва асбоби сафарамро баста, тайёр карда мондам.

Дар соатҳои 9 аз кӯча овозҳои изтиробомез шунида шуд, ин садоҳо то рафт зиёд шудан гирифт. Аз дохили мадраса низ садоҳои ҷанҷол ва ғавғо шунида мешуд.

Ниҳоят дар соатҳои 10 тирезаи ҳучра аз кӯча так-так шуд. Ин ҷавоне буд, ки мактубамро ба мағазини бурда буд.

— Намониш карданд. Ҷанҷол ҳам бархост, — гуфт.

— Чаро дар вақташ хабар надодӣ?

— Саргарм шуда, бо намоишгарон то Хиёбон рафтам. Баъд аз шунидани хабари балво баргаштам.

Дигар кор аз кор гузашта ва роҳи гурез ба ман баста шуда буд. Истиқоматгоҳам мадрасаи Кӯкалтош ва ин мадраса яке аз ҷавлонгоҳҳои бузурги ақсулҳаракатчиён буд. Агар дар ин дам аз мадраса бароям, ба дасти фитнагароне, ки дар он ҷо буданд, дучор шуданам хатмӣ буд. Бинобар ин дохили хучраамро аз хоричи он амниятноктар шуморидам. Медонистам, ки бошандагони мадрасаи Кӯкалтош ба хучраам хучум намекунанд ва ба хучумкунандагон аз берун низ имкон намениханд.

Имрӯз умрам чун маҳбус дар хучра гузашт. Фақат ба воқоатаи Қосим-маҳдум ва Маҳмуди Араб аз ҳар рӯйдод огоҳ будам. Хусусан Маҳмуди Араб барои ёфта овардани хабарҳои ҳақиқӣ ва ростин ба гарданаш фӯта андохта, ба ақсулҳаракатчиён ҳамроҳ шуда, ҳар хабареро дар вақташ ба ман расонида меистод.

Шаб буд. Ба тадоруки гурехтан афтодам. Аз хучраам баромада, ба хонаи яке аз дӯстонам, ки дар наздикии мадраса буд, рафтам. Маълумам шуд, ки ҳукумат ба ҳабе кардани ман қарор додааст. Пагоҳ маро кофташон муқаррар аст. Вичдонам қабул накард, ки дар ин вазъият дар хонаи каси дигаре монда, барои ҳалосии худам ба поймоли одамони золими ҳукумат гардидани оилаи каси дигаре сабаб шавам. Ба илтимоси соҳиби хона нигоҳ накарда, ба хучраам баргаштам. Аз шаҳр баромада рафтаниро ҳам мулоҳиза кардам, аммо аз рӯи хабарҳо ба дарвозаи шаҳр посдорҳо монда, барои дастгир кардани ҷавонон одамони маҳсус таъйин шуда буданд. Ҳар қадар тағйири либос карда бошам ҳам, маро нашинохташон мумкин набуд. Дар ин вазъият чун хиёнаткор ва гуреза ба даст афтоданро муносиб надидам. Бинобар ин бо як таваккали маъюсонае дар хучраам мондам.

Тавқиф

Дар сапедадам хеста, самовор монда, ҷой дам кардам. Як-ду пиёла ҷой хӯрда будам, ки аз дохили мадраса садон пой тахминан сад нафар шунда шуд, ки ба тарафи хучраам меоманд. Зуд бархоста дари хучраро аз дарун маҳкам кардам, зеро ин хучумоваронро балвогарон гумон кардам. Ба

инҳо рӯйрост таслим шудан ба ғайр аз муфт нобуд кардани худ чизи дигар набуд.

Дар бо шиддат кӯфта шуд. Табиӣ, ҷавоб наодоам. Дар ҳамсоягии хучраам як ҳоҷини намангонӣ буд. Гоҳо бо ман музокираҳои илмӣ мекард. Аз зоҳири ҳолаш одами неки безараре гумон карда будам, фақат имрӯз фаҳмидам, ки мори заҳрдор ва шайтони дурӯғгӯе будааст. Ба хучумкунандагон гуфт; «Ин шаб дар ин хучра бисъёр ҷавонҳо ҷамъ шуда, маслиҳат карданд. Ҳозир ин одам дар хучрааш». Ҳол он ки ба хучраам касе наомада буд. Дар байни асру шом фақат Маҳмуди Араб омад. Намози шомро ҳамроҳ хондем ва ӯ рафт.

Дар ин дам аз тарафи кӯча ҳам дар зери тиреза одами зиёде ҷамъ шуда буд. Яке аз хучумкунандагон ба тиреза часпида, ба дарун нигоҳ карда, маро дид ва дарҳол тирезаро шикаст. Хеста нигоҳ кардам: се нафар одами кушбегӣ, дар дасташон тапонча ва дар миёнашон шоф ва дар паои онҳо қариб сад нафар тамошобин. Яке аз одамони кушбегиро шахсан мешинохтам, номаш Аминҷон-қаровулбегӣ, аз одамони шайхулисломи собиқ козӣ Бакохоҷа буд. Баъди вафоти қозини мазкур ба қатори одамони кушбегӣ даромада буд. Одами кушбегӣ будани ду нафари дигар низ бароям маълум буд, аммо ном ва унвонашонро намедонистам.

Одамони кушбегӣ бо алфози хеле қабех маро дашном меоданд.

Дар ин дам ба ман надомате рӯй дод. Дар тамоми умрам яроке истеъмол накарда будам, табиӣ, бо худ яроке ҳам нигоҳ намедоштам. Холо ба худ надомат мекардам, агар яроқ медоштам, худамро мисли гӯсфанд ба дасти ин кассобони золим насупорида, аз даруни хучра истода, як-ду нафари инҳоро ба дӯзах фиристода, худам ҳам нобуд мешудам ва бо ин қадар таҳқир зинда ба дасти инҳо намеафтодам.

Ин забонаҳои дӯзах ба таслим шудан ҳам фурсат наоданд. Вакте ки аз тиреза ба поён фаромадан мехоштам, яке аз онҳо аз гиребонам гирифта ба поён кашид. Аз тирезае, ки ба қадри як қад одам баландӣ дошт, ба замини кӯча афтодам. Одамони кушбегӣ бо даст ва мӯзаҳошон ба сар ва пойҳоям чанд мушт ва лағад зада, аз ҷо хезонданд. Ба пеши мадраса оварда, ба фойтуне, ки тайёр карда буданд, шинонданд. Дар роҳ аз тамошобинон касе ба ман хучум накард. Фақат ҷиян ва чанд шоғирди Мулло Холмурод пеш давида, як-ду мушт ба сарам заданд.

Асли фочиа пас аз ба фойтун савор шудан сар шуд. Ода-

мони кушбегӣ бо суханони қабех дашном дода, ба навбат ба рӯй, чашм, ба сар ва гарданам мушт мезаданд. Бо зарби ин муштҳо аз димоғам фаввора зада хун чорӣ шуд. Табиӣ, чоман алобайдоғи Аминҷон-қаровулбегӣ, ки дар рӯ ба рӯям менишаст, хунолуд шуд. Ин хунхор «чوماамро чаро хунолуд кардӣ» гуфта, боз бо шиддат задан гирифт.

Суханоне, ки одамони кушбегӣ мегуфтанд, тақрибан ба ин мазмун буд: «Аз худо чӣ бадӣ дида будӣ? Чаро аз итоат ба чаноби оӣ гардан тофтӣ? Кофир! Муртад! Хукми куши ту навишта шудааст!..»

Табиӣ, ман чизе намегуфтам. Ба гап задан мачол ва мадор ҳам надоштам.

Дар арк

Ба ҳамин аҳвол маро ба Регистон оварда, аз фойтун фароварданд. Дар Регистон бомҳои мадраса ва масҷидҳои атроф ҳама пур аз одам буда, ҳазорон тамошобини фаръеду ғулғула мекарданд. Дар миёнаи нотикони зархарид «во шарриато!» гӯён ба нутқгӯӣ овора буданд. Барои адои вазифаи посбонӣ як гурӯҳ сарбози пиёда ҳам ҳозир буд. Сарбозҳо роҳи кушода, моро то дарвозаи арк бароварданд. Дар дохили дарвоза, дар ду тарафи роҳ сипоҳиёни хунхор миён баста, ду даст пеши бар меистоданд.

Ҳар як аз сипоҳиён (шояд барои савоб бошад) муште ба сарам мекӯфт. Вақте ки рӯ ба рӯи масҷиди чомаъ расидем, аз аспхонаи дасти рост бародари зинбардори амир Ҳочӣ Латиф-девоубегӣ — Кали Султон ном як деви одамхӯр тохта баромада, ба сарам як мушт кӯфт. Бо зарби ин мушт ду чашмамро оби сиёҳ пахш карду аз ҳуш рафтам. Як вақт чашмамро кушода дидам, ки рӯ ба рӯи Насрулло-кушбегӣ нишастам. Кушбегӣ маро дашном меод.

— Ман худамро гунаҳгор намешуморам. Агар байроқ бардоштан гуноҳ бошад, ман дар он ҳам иштирок накардам, — гуфтам.

Аз одамони кушбегӣ Аминҷон-қаровулбегӣ гуфт:

— Ман дирӯз дида будам. Ин кас дар тағи байроқ истода буд.

Ба кушбегӣ рӯ оварда гуфтам:

— Ба ҳар чазо ҳозирам, лекин нанги дурӯғгӯиро бардошта наметавонам. Бинобар ин ҳозирам қасам ёд кунам, ки дар тағи байроқ набудам.

Кушбегӣ:

— Дар зери байроқ набошӣ ҳам, одами баде хастӣ. Туро арвохи Хочасадпирӣ задааст (Садпирӣ номи бобокалони ман буд), — гуфт ва ба одамонаш фармуд: — Инро бурда, ба тўпчибошӣ супоред. Ин ва Мирзо Абдулвоҳид аз мамлакат ихроҷ мешаванд.

Бо ҳамин маросими истинтоқ тамои шуд. Маро хезонда, аз хавлӣ бароварданд. Дар роҳрави кушбегӣ аз рӯ ба рӯямон Тӯрақули ҳудайчӣ баромад ва ба одамони кушбегӣ: «Зада, зада баред!» гуфта фармон дод. Одамони кушбегӣ, ки дар ин хизмат кусур надоштанд, баъди ин амр боз шиддатноктар заданд.

Ба ҳамин ҳол маро ба назди «обхона» ном зиндон оварданд. Бандибон дарро кушод. Вақте ки муовинони вай аз дастам гирифта ба дарун даровардан мехостанд, яке аз одамони кушбегӣ, ки маро оварда буд, аъзон таносулабро гирифта саҳт тоб дод. Аз шиддати дард қариб беҳуш шудам. Аз ин фаҳмидам, ки одамони кушбегӣ ба таври хонионае ба куштани ман қарор додаанд.

Дар дохили обхона бандибонҳо тамоми либосамро кашаида гирифтанд. Дар танам фақат як куртаву эзори хунолуд монд. Як маблағ пул доштам, онро ҳам гирифтанд. Фақат зори карда, як микдорашро барои хароҷот гуфта, нигоҳ доштам.

Дар натиҷаи аламҳое, ки ду соат боз мекашидам, бо зарби қўб ва шаттахое, ки зада буданд, маро саҳт вараҷа гирифта буд. Хона хеле рутубатнок ва хунук, дар танам ғайр аз як қабат куртаи хунолуд чизе не, сарам аз чанд чой қафида, гарданам вараҷа карда, тамоми баданам зарб хўрда, мисли талок сип-сиёҳ ва кўфта шуда буд.

Маҳбусон ин аҳволамро дида, тарахҳум карданд. Чои нишастии худро ба ман дода, чомаҳшонро кашаида ба ман пўшонданд ва таъкид карданд, ки агар зиндонбон биёяд, ин чомаҳоро зуд аз танам барорам, вагарна ҳам мо ва ҳам худӣ шуморо чазо медиҳанд.

Обхона

Вақте ки аз дарвозаи арки Бухоро даромада, ба тарафи масҷиди чомаъ равона мешавед, дар тарафи дасти чап чанд хонача хаст, ки онҳоро «обхона» меноманд.

Дари ин хонаҳо аз дохили арк буда, ба андозаи як олчини

мураббаъ аст. Ин дарҳо ҳамеша баста ва кулф мебошанд, дар сурате, ки ягона роҳи ҳаво ва зиё ба ин хонаҳо ҳамин дариҷа-хост. Дар сақфи ин хонаҳо як сӯроҳии хурдакак бошад ҳам, аз он ба кадри даркорӣ ҳаво ва рӯшноӣ намедарояд.

Вусъати ин хонаҳо 3—4 метри мураббаъ буда, ба дарунашон ба дараҷае бандӣ пур мекунанд, ки онҳо болон ҳам қарор мегиранд.

Палоси хона аз як бӯрьён кӯҳнаи дарида иборат буд. Як чуқурӣ дар ғуша хизмати халочо (мабраз)-ро адо мекард. Азбаски халочоро ҳафтае як бор тоза мекарданд, оби мурдор ба дараҷаи чорӣ шудан расида, ба таҳи бандиҳо мешорид. Дар паҳлӯи ин чуқурӣ чуқурини дигаре буд, ки дар он ҷо бандиҳо дасту рӯ мешустанд. Як офтобаи шикаста, як мундӣ ва як чилим асбоби зинати ин хона ба шумор мерафтанд.

Доҳили хона торик ва мартуб буда, аз деворҳо ҳар гуна ҳашарот хазида мебаромад. Азбаски дар болон ин хонаҷаҳо аспхонаи подшоҳӣ ҷой дошт, аз сақф низ ҳар гуна мурдориҳо ҷақида меистод.

Бандиёни ин хонаҳо 5—10 сол боз мехобиданд, либосҳои даридаву пӯсида, баданҳои чирк ва шабуш пахш карда буд. Фақат инсон рафта-рафта ба ҳар ҳолу ба ҳар ҷиз унсу улфат пайдо мекардааст. Бандиҳои ин ҷо, агар шабуш дар рӯй ва пешонашон гардад ҳам, осори озор нишон намедоданд, фақат вақте ки шабуш ба даҳан ё чашмашон даромаданӣ шуд, онро оҳиста-гирифта, ба як сӯ мепартофтанд.

Қасе, ки дар берун, дар ҳавон тоза мегардад, агар ба ихтиёри худ омада рост ба яке аз ин хонаҳо дарояд, дар 15 дақиқа нафасаш танг шуда, ба дараҷаи мурдан расиданаш яқин аст.

Лекин бечорагоне, ки ба дасти сипоҳиёни золим, хунхор, мурдору нопок афтода, аз дасти одамони чун гург, шағол, хирс ва ҳуки қушбегӣ азияту озор дидаанд, баъд аз даромадан ба ин хонаҳо, одатан худро дар ҷои оромӣ осудае гумон карда, муваққатан ҳам бошад, барои халос шуданашон аз ҷанголи девҳои хунхор бахтёр мешумурданд. Хусусан аз бандиёни дер боз дар ин ҷо хобидагӣ шафқату марҳамат дида, ба ханӯз тамоман барҳам нахӯрдани расми одамгарӣ имон оварда, як қадар тасалло меёфтанд. Дар сояи ана ҳамин рӯҳбаландӣ фалокат ва фасоди ин хона чандон таъсир намекард.

Хонаи ҳабси ман яке аз ин обхонаҳо буда, тахминан чор олчини мураббаъ масоҳат дошт. Дар ин хона қариб сӣ нафар бандӣ буда, аксар дер боз дар ин ҷо хобида, яке ҳатто ҳафт

сол боз дар ин хона маҳбус буд. Чашми ҳамин одам ду сол боз кӯр шуда, тамоми эҳтиёҷоти худро ба воситаи бандиёни дигар ба ҷо меовард.

Ғуноҳи бандиёни ин хона, бино бар ғуфти худашон, ғуногун буда, вале ба эътибори ҳақиқат бештар як ғуноҳ буд. Масалан, ба амлокдор итоат накарда, ба миршаб ришва дода натавониста, ба ғасб шудани зан ё духтараш аз тарафи ҳоким муқобилат карда, ё ин ки ҳоким дар бадали ришва ғунаҳгори ҳақиқиро раҳо карда, барои фиреби назари мардум ин бечораро дастгир карда, ба зиндон фиристодааст. Чунончи сабаби ҳабси як туркманӣ Каркиро пурсидам, ғуфт:

— Ҳамсоияи давлатманде доштам. Як рӯз камонашро гум карда, аз ман бадғумон шуда ба ҳоким шикоят кард. Ҳоким одам фиристода маро бурда ҳабс кард. Агар пул медоштам, дар чанд рӯз халос мешудам, лекин аз фақирӣ чанд моҳ хобидам. Рӯзе ясаулбошии ҳоким омада ғуфт: «Ба хешу таборат хабар деҳ, пул оварда, туро ба кафолат гиранд, вагарна туро ба Бухоро мефиристонем. Ман пул ёфта натавоништанамро ғуфтам. Ин аст, ки маро ба ин ҷо оварданд. Панҷ сол аст, ки дар ин хона хобидаам. Ясаулбошии кушбегӣ Бобобек чанд бор: «Пул ёб, туро озод мекунем», ғуфт. Ман ҳеҷ чиз надоштанамро ғуфтам. Панҷ моҳ пеш ҳамсоиям, ки камон гум карда буд, нону чизу чора бардошта, ба диданам омад. «Дар ҳаққи ту ҷабр шуд. Ман милтикро аз каси дигар ёфтам, маро бу-бахш», ғуфта гирия кард.

Ин мард воқеаро ба кушбегӣ арз карда кушбегӣ ба Бобобеки ясаул хавола намудааст. Ясаулбошӣ ҷавоб додааст, ки «То пули ҳароҷоти панҷсолаашро надихад, халос намешавад».

Яке аз маҳбусон вакили ҷавонон ҳоҷӣ Мирбобо, буд, ки дирӯз 75 ҷӯб зада буданд. Боз чанд нафари бо тӯҳмати ҷадидӣ ҳабсшуда низ буданд. Фақат инҳо ба фиркаи ҷавонон дахле надошта, бо шубҳа ё аз тарафи одамони кушбегӣ барои пул рӯёндан ҳабс шуда буданд.

Бандиҳои нав

Ногаҳон дари хонаи мо бо шиддат кушода шуд ва ба даруи ҷавонбачаеро партофтанд. Ин ҷавони 14—15-сола Абдурасул ном бачае буд, ки барои хондан ба Истанбул рафта буд. Золмон бачаи бечораро чунон зада буданд, ки мачол ва мадо-

ри гап задан надошт. Ба як гӯшаш мехе фурӯ бурда буданд, ки аз он қатра-қатра хун мечакид.

Боз пас аз фурсате дар кушода шуда, мардеро ба дарун такон дода дароварданд. Ин Мирзо Назрулло буд, ки пероҳанаш пора-пора шуда, аз ҷоҳои даридаи пероҳан бадани хунолуди ҷокаш менамуд. Бандиёни шафқаткор ба ин мазлумон тасалло дода, мадади худро дарег нареданд.

Аз хонаи паҳлӯ садои гирья шунида шуд. Ин садо аз сӯроҳи хурде меомад, ки бандиён барои гуфтугӯ бо ҳамдигар кушода буданд. Ба сӯроҳ наздик рафта нигоҳ кардам, даҳ-понздаҳ нафар бечорагонӣ бо тӯҳмати ҷадидӣ ҳабсшударо дидам. Аз ҷумла Абдулвоҳид ном соатсоз буд, ки Мирзо Абдулвоҳид гумон карда, оварда буданд. Ду нафари дигар Мирзо Аҳмад ва Мирзо Абулфаёз ном котибони худи кушбегӣ буданд.

Мирзо Аҳмадро вақти ба сари кор омаданааш ҳабс кардаанд, аммо Мирзо Абулфаёзро кушбегӣ одами махсус фиристода оваронда гуфтааст:

— Магар ту муфаттиш ва нозири хазинаҳои ҷаноби олий хас-тӣ?—ва ба одамони худ рӯ оварда,—занед, ин кӯрнамакро.— гуфта амр додааст.

Маҳбусони дигари ин хонаро шинохта натавонистам.

75 ҷӯб

Тахминан соатҳои даҳ буд. Дари обхона якбора бо шиддат кушода шуд. Аз бандибонон ду нафар дар дами дар истода ман ва Мирзо Назрулло ном гирифта, ҷеғ заданд. Мирзо Назрулло кадре худро ба нодонӣ зада истода бошад ҳам, ман дигар ғоида надоштани ин гуна пинҳон шуданро фаҳмида, фавран таслим шудам.

Вақте ки бандибон маро аз обхона мебаровард, Султонхоҷаи фаррошбошӣ писари хурдии ҳафт-ҳаштсолаи Назрулло-кушбегиро бардошта истода буд. Ин бача бо талқиноти падару модар ва тарбиятгаронаш, шояд барои савоб ёфтан бошад, ба сари маҷрӯҳам як мушт зад. Ин мушт бинобар бо дасти хурде зада шуданаш зоҳиран таъсире надошта бошад ҳам, ба муқобили мо бо зану фарзандонашон омода гардидани арбоби ҳукуматро дида, бо як ҳисси пуршиддати нафрат мутаассир гардидам.

Аз долони дарвозаи арк то болои тахтапул дар ду тараф амалдорони калон, махрамони амир, шогирдпешаҳои кушбегӣ

дар чомаҳон алабайдоқ саропо ороста бо тилову нуқраву шоҳӣ, дар миёнашон камарҳои тилло ва нуқра ё фӯтаҳои сафед, ду даст ба бар меистоданд. Насрулло-қушбегӣ болон остонаи дарвозан арқ, дар бараш чомаи кундал, дар миёнаш фӯтаи шол меистод. Вақте ки маро рӯ ба рӯи қушбегӣ оварданд, вай ба ман бо ғазаб нигоҳе карда, баъд ба халқ рӯ оварда: «Ин одам Айнӣ-мӣ?», гуфта пурсид. Табиӣ, сипоҳиёне, ки дар он ҷо меистоданд, «Ҳо, Айнӣ!» гуфтанд. Фақат аз маҳрамони амир як дӯстам, дар чунин лаҳзаи таҳлукадор барои изҳори ҳиссиёти инсонпарваронаи худ «Не, ин Айнӣ нест!» гуфт.

Чунин ҳасорати ин одам ба ман нафъе надошт, вале ба худӣ ӯ зарари калоне расониданаш аз эҳтимол дур набуд. Бо вучуди ин ин шахс дар чунин як вақти таҳлукадор ва пурмуҳаббатӣ ман, балки дар нафаси волаҳисинам дӯсти худро ба ман изҳор кард. Бинобар ин номи ин мардро бо миннатдорӣ ва ташаккур ёд намуда, ба воситаи ин дафтар бо ифтихори тамоми олами инсоният тақдим мекунам.

Ин мард Тохирҷони ҳалвогар буд, ки маҷбуран ба хизмати амир гирифта буданд.

Қушбегӣ вақте ки бо ғазаб ба ман нигоҳ мекард, ман ҳам ба рӯи ӯ менигаристам. Эҳтимол, ин нигоҳи ман дар он дам ба вай таъсире накарда бошад, локии аминам, ки он нигоҳи маъсумона, мутаҳассирона, додхоҳона ва маънидорам то дами марг аз пеш назараш нахоҳад рафт, он ҳолати мазлумона ва маҷрӯҳонаам ҳамеша чун як ҳайкали мучассам ба назараш намуда, вичдонашро муаззаб намуда, ӯро ҳар рӯз сад бор хоҳад кушт.

Тӯрақули ҳудайчӣ, Бобобеки ясавулбошӣ, Ибодулло-маҳдум ва боз чанд сипоҳии золим ва муллоҳои шариафшӯш дар як вазъияти золимонане дар ду тарафи қушбегӣ меистоданд. Аз инсфи тахтапул гирифта, то болон ҳавз ҳама ҷо, ҳатто бомҳо аз тамошобин пур буд.

Бо як ишорати қушбегӣ марди девсирате маро ба пушташ бардошт, марди дигаре ду дастамро аз гардани вай гузаронда, тобида нигоҳ дошт. Боз як нафари дигар ду поямро аз ду рони одами маро бардоштагӣ гузаронда, ба пеш кашида, маҳкам нигоҳ дошт. Боз як нафари дигар пуштамро қушода, пероҳанамро печонида, ба гарданам оварда монд.

Дар ин вақт чашмам ба Ибодулло-маҳдум афтид. Ӯ гуфт: «Дидӣ, шариаф одамро чӣ хел мезадааст?» Ин худбеҳабар ғаввои сохтаи худбоғтаро шариаф, дастони мурдори маъмурони ҳукуматро дастии шариаф мешуморид.

Пас аз кушодани пуштам ду нафар аз ду тарафам истода, бо чӯб аз болои шона сар карда, то понни миён «як-ду» гӯён бо тамоми шиддат ба задан сар карданд.

Дарозии чӯбҳо тахминан як олчин, ғафсиашон ба андозан ангушти калони пой буд. Чӯбҳо аз буттаи илғай буданд, ки агар ҳайвонеро бо он зананд, хун шошиданааш машхур аст.

Вақте ки мирғазабон маро мезаданд, дар атроф истодагон низ ба гардан ва ба сарам мушт мекӯфтанд. Дар ин дам касе бо овози баланд «Сахт, сахттар занед» гуфт, вале садои кӣ буданаширо нафаҳмидам.

Гӯштҳои бадан пора-пора чудо шуда, хун ва гӯштпораҳо ба ҳар сӯ мепариданд. Шиддати дарду алам тоқатфарсо буд. Бо вучуди ин ба ман чунон таҳаммулу тоқате рӯй дода буд, ки дар назди ин золимон хорию забунӣ изҳор кардан он сӯ истад, балки вазъи табассумомезе гирифта, ба рафтори онон бо истехзо муқобилат мекардам.

Дуруст аст, дард шиддатнок буд. Лоқин барои ман аз ҳар дард шиддатноктар хорӣ кашидан аз дасти ин золимон буд. Бинобар ин дард ҳар қадар шиддат намояд, ба марг, ба халосии абадӣ наздик мешавам, гӯён то рафт хурсанд мешудам.

Шумораи чӯбҳоро аз аввал нашумурда будам. Як вақт садои шасту панҷ ба гӯшам расид. Аз паси он шасту шаш ва шасту ҳафт шумида шуд ва баъд аз зада шудани 75 чӯб, ки сахттарин қазои ҳукумати Бухорост, овоз хомӯш гардид.

Баъд маро аз пушти он одами девсират фароварда, бурда ба оромгоҳи аввалаам—обхона партофтанд. Дар сари роҳ савобталабон мушти худро аз ман дарег надоштанд.

Шафқати бандиён

Аз рӯи ақида ва таҷрибаи бандиёни Бухоро ягона давои маҷрӯҳони чӯбхӯрда бӯрьест. Бандиёни кӯҳнаи бечора ва меҳрубон ин даворо ба ман ҳам татбиқ карданд. Болои буръён кӯҳна ва даридаеро, ки дар баробари кӯҳнагиаш чакраҳои хуни садҳо маҷрӯҳ ҳам дар он дида мешуд, холӣ карда, дар ҳолате ки аз баданам хун мешорид, пуштнокӣ ба болои он хобонда, ба тағи сарам як хишт гузоштанд. Барои нигоҳ доштани ҳарорати бадан тамоми бандиҳо либосҳошонро кашида, ба болои ман партофтанд. Оби чӯш тайёр карда, ба даҳонам об чаконда истоданд. Агар касе дар индам вазъияти бандихонаро мулоҳиза намояд, худро дар зиндони Бухоро не, балки дар шӯъ-

баи чарроҳии касалхонаҳои аврупоӣ гумон мекард. Дар воқеъ бандиёне, ки чунин фочиа ва фалокатхоро борҳо аз сар гузаронида буданд, мисли духтур, фельдшер ва ҳамширагонии шафкат бо камоли муҳаббат ва меҳрубонӣ ба болон сарам чамъ шуда буданд.

Локин дарду алами ман тоқатфарсо буд. Нафасам танг шуда, роҳҳои дил ва шуш дар чанд дақиқа фақат як бор базур кушода ва баста мешуданд.

Дар ин дам як чораи ибтидоӣ ба хотирам расид. Дар рисолаҳои ҳифзи сихат хонда будам, ки бо қуввати тамоми молида ни дасту пой маҷрӯҳон ба кушода шудани роҳи нафас сабаб мешавад. Ин тadbирро татбиқ карданӣ шудам, аз бандиҳо илтимос кардам. Чаҳор нафар ду даст ва ду пояро молиш мекунанд. Агар ин чор нафар монда шаванд, чор нафари дигар чои онҳоро мегирифт. Дар сояи ин тadbир дар фурсати нимсоат роҳи нафас андак васеътар шуда, чашмонам кушода шуданд. Мирзо Назрулло чӣ шуда бошад гуфта, ба он тарафу ин тараф нигоҳ кардам. У ҳам дар як гӯшан бӯрӯе пуштнокӣ хобида буд. Ба ғайри оҳи хазине, ки гоҳ-гоҳ ба гӯш мерасид, асари дигаре аз зинда буданаш пайдо набуд. Фаҳмидам, ки нафаси ӯ ҳам танг шудааст. Аз бандиҳо илтимос кардам, ки маро ба ҳоли худ гузошта, дасту пой Мирзо Назруллоро бимоланд. Баъди фурсате чашми он бечора ҳам кушода шуд. Лекин аз аҳволаш пайдо буд, ки худро бохтааст.

Пули пагоҳӣ аз бандибонҳо гирифтаамро ба бандиҳо дода, гуфта будам, ки ҳар чӣ дилатон хоҳад, гирифта бихӯред. Онҳо ба пул биринҷоба пазонда буданд. Аз оби ҳамин ош андак ба ман хӯронданд. Бо ҳамин дар бадани ларзонам андак асари ҳарорат пайдо шуд. Аммо Мирзо Назруллои бечора аз ин ҳам хӯрда натавонист. Тамоми беқувват шуданаш маълум буд. Бинобар гуфтаи бандиён чароҳати ман ва Мирзо аз чароҳати аксари ба ин чазо маҳкумшудагон вазнинтар будааст. Ин, ба назар ман, ду сабаб дошт: якум ин ки бадани дигарон, ки аксар дар офтоб тоб хӯрда буданд, нисбат ба мо, ки дар ҳуҷраҳои рутубатнок умр гузаронидаем, бақувват ва пӯсти баданашон ғафстар буд; бинобар ин чазо ба онҳо ба андозаи мо таъсир карда наметавонист. Сабаби дуввум ва ҳақиқӣ ин буд, ки ҳар касро, ки ҳукумати Бухоро ба сабабе ба чазон ҷӯб задаи маҳкум карданӣ бошад, мириғазабон пешакӣ ба қавму хешони онҳо хабар мекунанд, онҳо ба мириғазабҳо маблағи муҳиме ришва дода, роҳи сусттар зада шудани ҷӯбхоро меёфтанд.

Аммо барои мо чунин тadbире дида нашуда буд. Балки му-

роду мақсади ҳама — аз амир сар карда, то одамони қушбегӣ ва мирғазабҳо ин буд, ки моро сахттар зада, ҳарчи зудтар аз ин дунё нест кунанд. Бинобар ин ман бисту панҷ маротиба амали ҷарроҳӣ дида, 52 рӯз дар касалхона хобида, ба зӯр сиҳат шудам, аммо Мирзо Назрулло тоқат наоварда аз дунё гузашт. Ҳол он ки дигар маҳкумшудагон ба ҷазон 75 ҷӯб, ки агар бо амри махсус сахт зада шуда, мурда бошанд, аксар ба воситаи ҳамин табобати бӯрьё дар дохили зиндон ва обхона дар байни чанд ҳафта сиҳат мешуданд.

ИХТОР. Вақти навиштани фочиаҳои аксулҳаракат аҳволи худамро батафсил навиштам. Эҳтимол ин сатрҳои дарозӣ дилсиеҳкунанда хонандагонро дилгир мекарда бошад. Бо ҳамин ин чунин тафсилотро лозим донистам, зеро ман вақти навиштани таърихи инқилоб як қисм хабарҳо, баъзе фочиаҳоро аз рӯи дида ва шунидаҳои худ ба қалам оварда, чунон ки мебоист, тасвир ва таҳлил карда натавонистам. Аммо фочиаҳое, ки худ аз сар гузаронидаам, чизҳое мебошанд, ки ба тамоми рӯҳ ва вучудам таъсир доштаанд. Гумон мекунам, ки инҳоро бо таъбирҳои мувофиқ ба хонандагон фаҳмонда тавонистам. Ба ҳамин муносибат гумон мекунам, ки фочиаҳои барпо кардан ҳукумати Бухоро, зулмҳои кардан он, ки аз шиддати нисбат ба мо нишондодашуда садҳо бор бештар аст, бо қиёси ин саргузаштҳо ба хонандагон бештар маълум хоҳад шуд. Хулоса, фалокат ва мусибатҳое, ки ба сари ман омадаанд, аз зулми ҳукумати Бухоро як намуна ва мисол аст, дигарҳо қиёс аз ин.

Қорҳои дигари аксулҳаракатчиён рӯзи якшанбе

Рӯзи эълони фармон ба кишлоқу туманҳо хат навишта, «Ба ҳар эҳтимол халқро ҳозир кунед», гуфта тавсия кардани арбоби ҳукуматро дар боло навишта будем. Рӯзи шанбе, ҳанӯз хабари аксулҳаракат ва намоиш ба туманҳо норасида, намоишдагонӣ аксулҳаракат халқро шӯронида, ба Бухоро ҷуриш карданӣ шуданд.

Аз мардуми Ғичдувон як гурӯҳ чамъ шуда, ба назди қозӣ омада, барои рафта ба ғазо руҳсат пурсиданд. Азбаски қозӣ дар ин бора хабари расмие нагирифта буд, аз масъулият тарсида, барои рафта ба Бухоро руҳсат надод, фақат «Ба Ялангӣ ном ҷой рафта, ба шаҳр наздик шуда истед», гуфта тавсия кард.

Аз Ғичдувон як гурӯҳ мардуми фиребхӯрда бо сардорин як-

мансабталабон рӯзи шанбе омада, дар Ялангӣ қарор ги-
ганд.

Имрӯз баъд аз пешин Мусаннифро, ки барои муқобилаташ
ислохот аз Бухоро бароварда, ба қозигии Ғичдувон таъйин
та буданд, ба Бухоро ҳаҷ заданд. У бегоҳӣ ба роҳ баромада,
шанбе пагоҳӣ ба шаҳр дохил ва ба ҷои Абдусамадхоча
таъйин шуд.

Имрӯз қосалесони ақсулҳаракатчиён, ки аз Ғичдувон ва аз
анхон дигар омада буданд, дар беруни шаҳр ҷой гирифтанд.
Мони ҳукумат аз торочи умумӣ тарсида, онҳоро ба шаҳр
надоданд. Аммо аз тарафи амир ба онҳо салом ва ташаккур
шуда, барои хӯроқашон биринҷ, гӯсфанд ва гов фиристо-
шуд.

Имрӯз амир ҳам дар арқ қарор гирифта буд.

Мирзо Шариф-махдум, ки барои ислохот қозикалон таъйин
та буд, вақти аз хона ба арқ омада истоданаши дар Регистон,
ҷои ба назари амир намоёне аз тарафи гумоштағони Бур-
иддин зада шуд ва таҳқир дид.

Имрӯз арбоби ҳукумат мувофиқи рӯйхате, ки бегоҳӣ тартиб
та буданд, ҷавонон ва ҷавонфикрони ба дасташон афтодари
гир карда, ба обхона меандоختанд. Мардуми ба ақсулҳара-
иштироккарда ба қасе ҳуҷум накард ва қасери дастгир на-
та ба дари ҳукумат набурд. Онҳо фақат дар «во шариати»
та дод задан ҳаҷ қусуре надоштанд.

Арбоби ҳукумат ҷавонони тараққипарвари машхурро даст-
карда натавонистанд, зеро ақсари онҳо ба Қогон гурехта,
зеҳоншон дар ҷойҳои амн пинҳон шуда буданд.

Машхуртарини онҳое, ки имрӯз дастгир шуданд, инҳо буд-
д: Зиёуддин-махдум, Аҳмади Наим, Мирзо Абулфайёз, Мир-
Аҳмад, Мирзо Назрулло, роқими ин сатрҳо ва Абдурасул.

Имрӯз аз саркардағони машхури қушодафикри Бухоро Мир-
Саҳбобӣ, Ҳоҷӣ Додхоҳ ва Мирзо Абдулло ҳабе шуданд. Ин
нафар, ки расман амалдори амир ва соҳиби мансабҳои қа-
та буданд, на расман ва на ба таври ғайрирасмӣ ба маъсалаи
тохот дахл ва иштирок надоштанд. Бо вучуди ин либоси ин
сафедони бечораро қашада, бо таҳқири тамоми ба ҳабеғоҳи
тояқкор ва қотилон андоختанд. Гуноҳи инҳо фақат газет хон-
та ва хабардор буданашон аз адабиёти нав буд. Аз ин рави-
и маълум мешуд, ки ҳукумат ба несту нобуд кардани тамо-
қушодафикрон қарори қатъӣ додааст, вагарна лоақл ба ин
сафедоне, ки амалдорони ҳудуд буданд, қордор намешуд.
Ба ғайри инҳо ҳам қариб сад нафарро ҳабе карда буданд.

лекин одамони кушбегӣ аксари инхоро аз рӯи шубҳа ё барон ришва гирифтани дастгир карда буданд. Инро ҳам гӯшрас кардан лозим аст, ки ба хамаи дастгиршудагон 75 ҷӯб зада нашуда бошад ҳам, бо даст ва мушт «хуб адабашонро дода», ҳасту несташонро гирифта буданд.

Чавонҳо дар Когон

Рӯзи шанбе пас аз сар бардоштани аксулҳаракат ба Когон гурехтани чавононро дар боло навишта будем. Он қисми чавонон ҳам, ки дар шаҳр пинҳон шуда буданд, рӯзи шанбе ба гурехтан муваффақ шуданд.

Чавонҳо дар Когон дар меҳмонхонаи «Большая Московская» ҷой гирифта, чамъияте ба номи «Шӯрон ислом» ташкил карда, ба элчихона мурочиат намуда, барон пахш кардани фитна ва озод намудани чавонони маҳбус чора андешиданро талаб карданд.

Маъмурони элчихона ҷавоб доданд, ки «Ҷанҷол ва ихтилол бояд бо ташаббуси худи ҳукумати Бухоро пахш карда шавад. Мо дар ин бора ба ҳукумати Бухоро тавсияҳо кардаем. Барон бевосита ва феълан мудохила кардани мо ҳоҷат нест».

Бар хилофи ин маълумоти расмӣ элчихона дар бораи шиддат ва қувват гирифтани аксулҳаракат соат ба соат хабарҳои нав меомад. Ҳатто кушбегӣ ба маъмуроти худ дар Когон фармуда, чавонони ба ин ҷо гурехтаро ҳам дастгир кардани шуданд. Вале азбаски Когон дар тахти идораи ҳукумати рус буд ва ҳоло дар ин ҷо комитети иҷроияи коргарон ва аскарон ҳуқуқравоӣ дошт, маъмуроти кушбегӣ ба ин кор ҷасорат карда натавонистанд. (Дар ин бора кушбегӣ бо телефон шахсан бо Мирзо Мустафо гап зад. Мирзо Мустафо ҳеҷ имкон надоштани ин корро фаҳмонд. Маъмуроти дигари кушбегӣ дар наздикии роҳи оҳан Фатҳуллохочаро дастгир кардани шуданд, ба ин ҳам Мирзо Мустафо монё шуд).

Чавонон диданд, ки ҳама ваъдаҳои элчихона дурӯғ аст ва бадихоеро, ки дар замони подшоҳии Николай дар ҳаққи чавонон карда натавониста буданд, ҳоло аз аксулҳаракат истифода намуда, ба амал овардан мехоҳанд. Пас аз ин ба воситаи совети Когон ва комитети иҷроияи Когон ба Самарқанд, Тошканд ва Қарқӣ аҳволро маълум намуда аскар пурсиданд. Бо вучуди он ки чанд телеграфи инҳо бо ташаббуси маъмуроти элчихона аз телеграфхона гирифта шуда буд, хабар ба ҷохон

матлуб рафта расид. Локин дар ҷавоби телеграфҳое, ки аз он шахрҳо меомад, Миллер ҷавоб медод, ки «Вазъият ором шуд, ба фиристодани аскар эҳтиёҷ нест».

Аз ҷавонон Аҳмадҷон-маҳдум ва Муҳиддин-маҳдум барои иштирок дар анҷумане ду рӯз пеш аз аксулҳаракат ба Тошканд рафта буданд. Онҳо маълумоти шифоҳии аз Бухоро гирифтаи худро ба идораҳои дахлдор маълум намуда, зарурати аскар фиристоданро исбот мекарданд, вале ҳар бор ҷавоб мегирифтанд, ки «Мо аз Миллер телеграм гирифтём, оромӣ барқарор шудааст».

Ба мурочиате, ки ба Самарқанд карда буданд, ҷавонони Самарқанд нағз аҳамият доданд. Ходимони ҷамоати рус ва мусулмони Самарқанд як шуда, ҷиддӣ будани аҳволро ба Тошканд фаҳмонда, барои фиристодани аскар рухсат гирифтанд. Дар натиҷа саҳаргоҳон дар таҳти фармондеҳии генерал Кулчинов як даста аскар бо чанд намояндаи рус ва маҳаллиҳо ба Қогон омаданд.

Барои ба Бухоро мудоҳила кардани аскарон рухсати элчиҳона лозим буд, ҳол он ки Миллер омадани аскарро фаҳмида, аз хонааш набаромад. Хизматгоронаш то соати нӯҳ ба ҳар мурочиат ҷавоб медоданд, ки «Ҷаноби консул хобидаанд».

Вале дам ба дам аз Бухоро хабари ҳаёс шудани боз як ғурӯҳ одами нав, шиддат пайдо кардани фочиа меомад. Ниҳоят намояндагони ҷавонон ба хонаи Миллер рафта, дарро зада, ўро ҷеғ зада, ҷиддияти аҳволро фаҳмонданд. У ин бор ҳам ҷавоб дод, ки «Ман ҳозир бо телефон гап задам, аҳвол тамоман ором ёфтааст, ба ҳеҷ ташаббусе эҳтиёҷ нест».

Вале афсӯс, ки ин маълумот сохтаву пардохтаи ҳукумати Бухоро ва элчиҳона ва доме барои дастгир намудани тамоми ҷавонон буд. Хабарӣ ҳаёс ва ҳучумҳо соат ба соат меомад. Ҳукумат Мусаннифро раис таъйин карда, одамони андак шубҳанокро ҳаёс карда, ниқобро аз рӯи худ тамоман гирифта, дигар риё ва нифоқи бемаъноро лозим намедид.

Оқибат хабари 75 ҷӯб хӯрдагон низ омад. Ташкилоти аскарӣ, коргарони рус ва маҳаллӣ, комитети иҷроияи Қогон бар зидди элчиҳона бархоста, аз Миллер феълан ягон чора диданашро талаб ва дар акси ҳол ба тамоми фочиаҳо шахсан масъул шудани худаашро фаҳмонданд.

Ҳоло Миллер ба ташаббуси ҷиддӣ мачбур гардид. Қарор дод, ки ноиби худ Шульга ва намояндагони Самарқанд ва Қогонро ҳамроҳи худ гирифта, бо як даста аскарони казакҳои элчиҳона ба Бухоро даромада, аз ҳумумати Бухоро раҳонидан ва

таслим кардани махбусу маҷрӯҳонро талаб намояд. Дастан аскароне ҳам, ки бо фармондеҳии генерал Кулчонов аз Самарканд омада буданд, аз Когон ба тахти дарвозаи Бухоро омада, дар майдони вағзал қарор гирифтанд.

Раҳоӣ

(Аз саргузашти худам)

Пеш аз тамои кардани баёни воқеаҳои рӯзи якшанбе аз хонандагон хоҳишмандам, ки боз лаҳзае ба зиндони «обхона» назар андозанд.

Ҳамаи «обхона»-ҳо бо бандиёни кӯҳнаву нав пур шуда ва ҳабсшудагони бо гуноҳи ҷадидӣ, ки ба мақсаду мароми ҳукумати золими Бухоро ба хубӣ оғоҳ буданд, имшабро бо азобу укубат гузаронида, ба ҳафа [буғ] карда қушта шудани худ яқин ҳосил карда буданд. Ин обхонаҳои зоҳиран чун гӯр, барои бандиёни бечораи маъюс ба гӯри ҳақиқӣ шабоҳат дошт. Хусусан манзараи обхонае, ки мо дар он будем, аз фоҷиаҳои, ки ҳукумати Бухоро ба бор овардааст, як лавҳа, лавҳаи фаҷоъе буд, ки қалами як рассоми моҳир кашидааст.

Дар миёнаи хона танҳои гӯшташон лахта-лахта, сарқошон қафида, гӯшқошон сӯрохшуда, дар либосҳои даридани хунолуд, пӯст ва гӯшти баданашон ба дараҷаи намудории устухонҳо порагардида, дар болои бўрӯи сиёҳи чиркину пора хобонда шудаанд ва дар атрофи онҳо 20—30 нафар фалакзадагони кӯҳна ба холи инҳо маҳзунона дар гирья...

Баъди пешин, тахминан соатҳои чаҳор буд, ки туркмени қарқигӣ, ки панҷ сол боз дар ин гӯрхонаи зиндагон меҳобид, аз ягона сӯроҳии хурде, ки ба тарафи Регистон кушода буданд, шояд ҳазору якумин бор маъюсона ба Регистон нигоҳ мекард.

— Қазаки савора! Солдат!

Ин садо аз даҳони туркман бо як умедвории номаълум, вале бо як шодие, ки тамоми рағҳояшро ба чунбиш оварда буд, шунида шуд.

Ин садо гӯе «Сури Исрофил» буд, ки зиндагони мурдари ба ҳаракат овард. Дидан ва фаҳмидани чизе мумкин набошад ҳам, ҳама ба сӯи он сӯроҳӣ ва ба тарафи дар давиданд.

Дар ин дам яке аз бандиён гуфт: «Худоё, ватанро ва бандагони бегуноҳро нигоҳ дор!» Ин овоз аз даҳони Мирзо Назрулло баромада буд.

Дар ин дам аз долони арк садон гурсоси по ва шақарроси ярокхо шунда шуд. Даре нагузашта даричаи обхона бо шиддат кушода шуд ва бандибоне ба дарун даромада, «Чадидхо бароянд» гуфт. Бандибони дигар либосхон маҳбусонро овард. Маҳбусони маҷрӯҳ дар байни хавфу ричо [биму умед] бо охири-рин ғайрат ба ҳаракат омада, бо мадади бандихон дигар либосхон пора ва хунолуди худро пӯшиданд ва ба деворхо такъя карда, аз гӯрхонаи зиндахо баромаданд.

Вақте ки мо аз ҳабсхонаи худ баромадем, аз обхонаҳои дигар ҳам бандихон чадид ба долони арк баромада буданд. Дар долони арк қариб сад нафар сарбозони савораи Бухоро ва чанд казакҳои савораи рус меистоданд.

Одамони кушбегӣ ҳаман маҳбусони аз рӯи шубҳа ҳабсшударо аз ин ҷо озод карда, ба хонаҳои фириристоданд. Мирзо Назрулло, хоҷаи Мирбобо, Айнӣ, Абдурасул, Абдурахимхон, Аҳмади Наим, Атохоҷа, Зиёуддин-маҳдум ва дигар инқилобиёни маҳбусро ба дасти сарбоз ва солдатхо супурданд.

Яке аз одамони кушбегӣ аз дигарӣ пурсид: «Инҳоро ба кучо мебаранд?» Он ҷавоб дод: «Бо фармони ҷаноби оли бадарға карда, ба Сибирь мефаристонанд».

Вақте ки мо аз арк майдони Регистон фаромадем, дар он ҷо ғойтуноҳо истода буданд. Ба ҳар ғойтун аз мо сенафарӣ савор карданд ва ба ғойтун аз одамони кушбегӣ низ як нафар савор шуд. Дар ду тарафи ғойтуноҳо сарбозҳои савора ва казакҳо меистоданд.

Халқ ба якдигар «Инҳо ба Сибирь ронда шуданд» мегуфтанд. Ин шоеҳо барои аз рӯҳ наафтодани ақсулинқилобиён аз тарафи ҳукумат маҳсусан паҳи карда шуда буд.

Ба ҳамин ҳол моро аз дарвозаи Қавола бароварда, ба майдони вогзали Бухоро бурданд.

Вақте ки дар майдони вокзал, рӯ ба рӯи собиқ идораи полицияи рус расидем, инқилобиёни рус, ки байроқи сурх ба дасташон дар эҳтизоз буд, моро пешвоз гирифтанд. Садоҳои «Шумо озодед! Нест бод золимон! Зинда бод инқилоб! Зинда бод озодӣ» ба осмонҳо печид.

Онҳое, ки ба Сибирь фириристода шудани моро шунда буданд, ин манзараро бо ҳайрат тамошо мекарданд.

Росташ ин ки то ҳол ҳуди маҷрӯҳ ва бандихо низ ба ҳалосии худ ҷандон умедвор набуданд. Зеро маъмуриҳои элчиҳонаро бо ҳукумати Бухоро ҳамдаст ва муттафиқ мешумурданд ва аз омадани аскар аз Самарқанд хабар надоштанд.

Ман аз соати нӯҳ то ин дам ҷафо ва алаҳҳои барои инсон

токатнопазире кашида, рӯхан ва қалбан чӣ қадар мутаассир ва мутааллим шуда бошам ҳам, бо як матонати ғайбӣ зоҳиран ҳеч аломати ғам нишон намода, нағириста, фаръед накарда будам.

Вале дар як вазъе, ки аз халосӣ ва озодӣ маъюс ва ноумед будам, худро зери байроқ ва озод дар сафи инкилобиён дида, дигар хуДДорӣ карда натавонистам ва ба таъбири гирьяи шодӣ, беихтиёр гиристам. Дигарон ҳам гирья карданд.

Хулоса, инкилобчиён моро ба собиқ идораи полиция дароварда, чароҳатҳоямонро муойина карданд, пӯстҳои дарида, гӯштҳои лахта-лахтаро дида, токат карда натавониста гиристанд. Яке аз занҳо беҳуш шуда ба замин афтид.

Яке аз казакон омада ба чароҳатҳо нигоҳе карда, чун бача хунгос зада гирья кард ва баъд бо як шучоати казакона, шамшерашро аз ғилоф бароварда, ба тарафи Бухоро рӯ оварда, шамшерро алвонч дода, ба забони русӣ суханоне гуфта, ба дили мутаассири худ кадре тасалло дод.

Дар як хонаи дигари ин бино Миллер ва Шульга чо гирифта буданд. Инкилобчиён моро ба назди онҳо бурда, чароҳатҳоямонро нишон доданд. Миллер ба бадани маҷрӯҳи мо хеле вақт нигоҳ карда, ба забони тоҷикӣ гуфт: «Зарар надорад, зарар надорад, иншооллох, беҳ мешавад».

Аммо Шульга ду дасташро ба киса андохта он бару ин бари хона кадам мезад, ба назди тиреза рафта ба берун назар меандохт ва боз баргашта зоҳиран гӯе ба тарафи мо нигоҳ намекард. Вале чашми хозиронро хато карда, бо қирраи чашм ба чароҳатҳо назар афканда, гӯе чӣ натиҷа додани бозиҳои имрӯзаашро ба касе нафаҳмонда, санчидан мехост. Ин вазъияти Шульга ба вазъи Кантома дар пардаи кино монданӣ дошт¹.

Таъсири тамоми нобуд нашуда, халос гардидани мо ба маъмурони элчихона аз вачоҳати [намуди рӯи] ин дипломат аён мегашт.

Моро боз ба хонан пештара оварда, чой нӯшонда, дар вағони махсус ба Қогон ҳусел карданд.

Аззоёни кумитаи иҷроияи Қогон, намояндагони аскар ва вакилони ташкилоти маҳаллӣ Миллер ва Шульгаро пеш андохта, дар маъияти аскарони казак боз ба шаҳр даромада, онҳоеро ҳам, ки хабари маҳбус шуданашон расида буд, озод карда, ба Қогон баргаштанд.

¹ Кантома — номи як дуздӣ овозадор дар Франция. Қаҳрамони романи ба ин ном (эзохи муаллиф).

Сардори элчихона пас аз он ки бо фишори коргарон ва аскарони инкилобӣ ба озод кардани мо инқдом намуд, ба газетаҳо ба ин мазмун телеграммаи тантанадоре фиристонд: «Бо казакони рус ба Бухоро ба назди қушбегӣ рафта, маҳбусонро озод кардам, ба такрор нашудани ин қабил корҳо ваъда гирифтаам. Шаҳрро давр зада, ором кардам. Миллер».

МАЧРҶҶҶОН ДАР КОГОН. ШАҲОДАТИ МИРЗО НАЗРУЛЛО

Вақте ки мо ба вағзали Қогон расидем, офтоб фуру рафта, торикӣ ҳама чоро фаро гирифта буд. Дар вағзали Қогон моро ҷавонбухориён пешвоз гирифта, ба касалхонаи шаҳрӣ бурданд. Хизматгорони касалхона ба мо либосҳои тоза пӯшонда, ба ҷароҳатҳоямон марҳам молида, дар хонаи покизае хобонданд.

Дар натиҷаи аламҳо ва аз шиддати дарди ҷароҳатҳо дар мо мачоли гап задан ва ҳаракат намона бошад ҳам, бо дӯстони ба аёдат омадаи худ то нисфҳои шаб бо камоли қувват сӯхбат кардем. Ин магар як ҳолати ғайритабии фараҷи баъд аз шиддат [қушонши баъд аз саҳтиҳо] будааст. Баъд аз рафтани дӯстон аҳволи мо тағйир ёфт. Табларзан саҳте сар шуда, тамоман аз ҳаракат мондем. Ба халочо ҳам бе мадади бемордорон рафта наметавонистем.

Рӯзи душанбе духтури беморхона бо ду духтури дигар моро муойина карда, аҳоламонро ба варақани маҳсус кайд намуданд.

Дарачаи ҳарорати Мирзо Назрулло 40, ҳарорати ман 39,5, Мирбобо 39 ва Абдурасул 40 буд. Духтур ба ҷароҳатҳои мо марҳам молида, барои фуру нишондани таб ва барои қуввати бадан доруҳо муайян кард. Ин ҳол ду рӯз давом намуд. Рӯзи сешанбе (11 апрель) чанд нафар духтур Мирзо Назруллоро муойина карданд. Аҳволи вай соат ба соат вазнинтар мешуд. Дар вақти муойинаи духтурҳо бар хилофи тавсияи онҳо ҷашмак ба ҷароҳати Мирзо Назрулло афтод: гӯштҳо пора-пора шуда, дар баъзе ҷоҳо устухонҳо намоён буданд.

Имрӯз вақти гуруб овози ҳазине шунида шуд. Сарамро аз зерин кампал бароварда, нигоҳ кардам. Мирзо дастхояшро ба ҳаракат оварда, чизҳое мегуфт. Боз ҳам вазнинтар шудани аҳволи ӯро пай бурда, ба назди навбатдор рафта, аҳволро фаҳмондам. Баъд бо телефон рафиконро ба ёри ҷег задам.

Ҳамширани шафқат баъзе ҷораҳо дид. Мирзо ҷашмонашро

кушода ба хуш омад. Чанд нафар аз чавонон омаданд ва ду нафарро ба он чо ба навбатдорӣ гузоштанд.

Он шаб Мирзо Назрулло ҳеч ором наёфт. Маълум буд, ки охирин нафасашро мекашад. Ӯ имшаб аз қавму акрабон худ ёде накард. Фақат ба мо, ки шарики мусибаташ будем, муҳаббати холисона изҳор намуда, ба воситаи мо ба дӯстони ғоибаш салом мерасонд. Дар бораи худаш фақат ҳаминро гуфт, ки: «Хуни мани бегуноҳ ҳадар нахоҳад рафт».

Соатҳои дун шаб аҳволаш боз вазнинтар шуд. Фақат садон «ох» шунида мешуд.

Дили бе ин ҳам маҷрӯҳи мо аз ин соатҳои охирини дӯсти чавон, беозор ва мазлумамон дар таассур ва изтироб буд. Хама ба ӯ нафаҳмонда мегиристем.

Вақти тулӯи офтоб ӯ нафаси охиринашро кашида, аз ин меҳнатхона абадӣ чашм пӯшид.

Часади ӯро ба хонаи дигар бурда, ба чавонон хабар доданд. Маросими чаноза ба рӯзи панҷшанбе монанда шуд.

Имрӯз фотограф оварда расми мо ва расми касади Мирзо Назруллоро гирифтанд.

13 апрели 1917 ӯро дар байни Когони нав ва кӯҳна дар бальандие ба хок супурданд.

Ба маросими чаноза аз шаҳр ҳам одами зиёде баромада буд, мардуми кишлоқҳои атрофи Когон низ зиёд ҳам шуданд. Шогирдони мактаби тоторони Когон сурӯдҳои мотам хонда, мардумро гирифтанд. Аскарон дар маросим иштирок карда, эҳтироми ҳарбӣ ба чо оварданд. Зани чавон, модари пир, писари шашсола ва духтари нӯҳсолааш аз Бухоро омада, сардори хонаводаи худро ба сафари охирин гусел карданд.

Нутқое, ки дар сари қабр гуфта шуданд, хеле оташин ва интикомҷӯна буданд. Нутқо бо суханони «Дар қабрат осуда бихоб, рафиқи азиз! Интикоми туро хоҳем гирифт. Ба чои як катра хунат хуни мурдори золиме хоҳад рехт» ба итмом расонида шуда, бо қасам таъкид меёфтанд.

Як тасодуфи аҷиб. Султонхоҷа ном як фаррошбошии қушбегӣ бо чанд шогирдпешаи худ ба хонаи Мирзо Назрулло даромада, ӯро ҳабе карда, нӯҳ ҳазор пулашро ғасбан гирифта ба кисааш андохта буд. Ду рӯз пас аз шаходати Мирзо ин Султонхоҷа бо марги муфочот мурд.

Яке аз дӯстон ба шаходати Мирзо Назрулло ибораи «НАЗРУЛЛОҲИ ШАҲИД»-ро таърих ёфт (1335 х., ки ба 1917 мутобиқ аст).

Бозиҳои ҳукумати Бухоро дар роҳи аксулҳаракат

Чунонки ба муносибати воқеаҳои онд ба аксулҳаракат дар мавридҳои гуногун баён кардем, худ ҳукумати Бухоро дар роҳи давоми аксулҳаракат кор мекард. Вақте ки бо фишори инкилобчиёни рус ба озод кардани маҳбусон маҷбур шуд, барои аз рӯҳ наафтодани аксулҳаракат шоян ба Сибирь фиристода шудани онҳоро баровард.

Рӯзи якшанбе, вақте ки аскарони рус шаҳро давр зада бароманд, аксулҳаракат тамоман аз рӯҳ афтод. Аз «Во шарриати!» ғяндагон касе дар шаҳр дида намешуд. Ин аҳвол ба кайфи ҳукумати Бухоро ҳаргиз мувофиқ набуд. Лоқин чораи ин ҳам ёфт шуд. Ҳукумат ба мадраса ва гузарҳои маъмури махсус фиристода, суҳанонери аз қабиле «Аскарони рус барои хабаргирӣ аз аҳвали фуқарои худ ва банқҳо ба шаҳр даромада буд. Аз ин андеша надошта бошед. Ба гапи ҷадидҳо бовар накунад. Минбаъд дар Бухоро ба ҷадидҳо роҳ нест»-ро дар байни мардум паҳн мекард. Ҳукумат бо ин воситаҳо боз ба баланд шудани нидон «Во шарриати!» муваффақ гардид.

Мақсади ҳукумат аз ин худро дар назди бегонагон ба ислохот толиб, аммо халқро ба ин кор муқобил нишон додан буд. Бо ҳамин мақсад як қисми мардуми фирефташудани дехот ва туманҳоро ба атрофи шаҳр ҷамъ карда буданд. Ба сардорони туманҳо, аз ҷумла ба Абдулло-бойбачани ғичдувонӣ, ба Ҷалолӣдини амин ва ба Муроди амини пайқандӣ аз тарафи амир лутфу эҳсонҳои махсус карда мешуд.

Бо ташаббуси ҷавонон рӯзи сешанбе (3 рӯза) аз марказ бо имзои Миллюков ва Керенский ба номи амир, Миллер ва кумитаи иҷроияи Когон ба ин мазмун телеграммае омад: «Ҷоҷиҳои Бухоро маълум гардид. Ба сабабҳои фитна ва ба монанди шавандагон ба ислохот ҷазон саҳт дода шаванд. Агар минбаъд ба молу қони ҷавонбухориён зараре расад, ба ин шахси амир ва шахси Миллер масъул мебошанд».

Ба қасоне, ки ба аҳвали онвақтан Бухоро огоҳанд, маълум аст, ки ин телеграмма ба тамоман ором шудани Бухоро кифоя буд. Лоқин элчиҳои аҳамияти ин телеграммаро ҳам дар назари ҳукумати Бухоро наст кард ба вай фаҳмонд, ки агар ҳукумати Бухоро субот нишон диҳад, ба воситаи дустоне, ки дар марказ ҳастанд, имконияти аз ин таҳдидҳо халос шудан ҳаст.

Мазмуни ин телеграмма даҳан ба даҳан байни мардум паҳн

шуда, рӯхи аксулҳаракатчиёро хеле паст карда, ба тарафдорони ислохот умедҳои нав бахшид.

Ҳукумати Бухоро чораи инро ҳам ёфт. Як овозаи аблаҳфи-ребонае дар байни мардум паҳн кард, ки гӯё «ҳукумати Русия то шаҳри Қазалӣ идораи Туркистонро ба ҷаноби олий супурдааст». Ин шоеа ба воситаи одамони расмӣ паҳн шуд, одамони кушбегӣ ва махрамони амир аз баъзе сипоҳиёни соддадил ва савдогарони аблаҳ ба номи муждагонӣ чомаҳо ҳам пӯшиданд.

Ба ин овозаҳо аксулҳаракат боз қувват гирифт.

Аммо ҳукумати Бухоро ба муносибати ин телеграмма чӣ корҳои амалӣ кард?

Аз аксулҳаракатчиёни машҳур Бурхониддиноро аз шаҳр бароварда, дар Когон, дар чорбоғи шахсияш ҷой дода, номи инро ҳаёс гузошт. Аз муфтиҳои аксулҳаракатчӣ Мулло Дӯстро ба қозигии Қаршӣ таъин кард, ҳол он ки ин одам агар боз даҳ соли дигар ба амир бо садоқат хизмат кунад, гумон аст, ки ба ин мансаб расида метавониста бошад. Ҳукумати Бухоро бо ин кори худ ба аксулҳаракатчиён ҷазо дода, гуфта аҷнабиёро фиреб дода, дар ҳақиқат ба яке аз сардорони аксулҳаракат муқофоти қалон дод. Чунон ки яке аз сардорони аксулҳаракат Мусаннифро ба раиси Бухоро таъин карда буд, Мирзон Урганҷиро ҳам, ки ба сабаби муқобил буданиаш ба ислохот ба Қаршӣ фиристода шуда буд, боз ба Бухоро ҷеғ зад. Мирзон Урганҷӣ яке аз машҳур ва маъруфтари аксулҳаракатчиён ва ба ҷамъи ин марди табиатан хеле хунхор ва золиме буд. У дер боз орзуи аз мансаби ҷандинсолааш фаровардани Насрулло-қушбегӣ ва соҳиб шудан ба ин мақомро мақсади асосии худ қарор дода буд.

Бинобар он ин хариф ҳамеша ба аксулҳаракатчиён талқин мекард, ки «Аз дастӣ қушбегӣ дод гӯед. Ҷаноби олий аз ҳеч чиз хабар надорад, боиси ҳамаи ин корҳо Насрулло аст». Аз тарафи дигар, намояндагони ҷавонро дида, ваъдаҳо меод, ки «Ин ҷанҷолро Насрулло баровард, агар ин мансаб ба ман супурда шавад, ҳама корҳоро дар як рӯз дуруст мекунам». Зотан Насрулло-қушбегӣ бо сиёсати мунофиқонаи маиҳуси худ боиси нафрати ҳар ду тараф гардида буд. Дар аввал ба сабаби ба кори ислохот анидак ҷиддӣ инқилоб карданиаш аксулҳаракатчиён ӯро мутлақо тарафдори ислохот ҳисоб мекарданд. Ба сабаби

дар рӯзҳои охир ба ислохот бо назари сард нигоҳ кардан ва пас аз сар задани аксулҳаракат кушоду ошкор онро тарафдори карданаши ҷавонон ҳам умеди худро тамоман аз вай қанда буданд.

Ана дар ҳамин вақт бозини нави сар шуд.

Ҳукумати Бухоро 12 апрел, рӯзи чоршанбе ба ҷустуҷӯи роҳи ошти бо ҷавонон афтод. Маъмурони элчиҳонаро миёнарав қарда, аз ҷавонон 12 вакил даъват намуд.

Ҷавонон бо иштироки вакилони аскарони ба Бухоро омада, комитети иҷроияи Қогон, бо намоёндагони қорғар ва аскарони Қогон, бо аъзоёни ҳайати раёсати ҷамъияти хайрияи тоторон маҷлиси барпо намуда, ин масъаларо ба муҳокима гузошанд. Маҷлис пас аз кашмакши зиёд ба фиристодани 12 вакил қарор дод.

Рӯзи панҷшанбеи 13 апрел яке аз ҷавонон ба касалхона омада ин қарорро ба ман маълум кард. Ман дар ҳолати бемории ва таб, бо асабияти тамом ба ин қарор муқобил баромадам. «Мақсади ҳукумати Бухоро аз ин қор 12 нафар роҳбарони ҷавониро ба дом афқанда маҳв кардан аст», гуфтам. Намоёндаи ҷавонон гуфт: «Мо дар маҷлиси якҷояи умумӣ ба ин қарор омадем, акнун аз ин қарор баргаштан мумкин нест».

— Модом ки ин қарорро иҷро кардан мехоҳед, пас ба мурдан тайёр шуда ба он ҷо равед. Ҳеч набошад, мусаллаҳ шуда равед, то ки пеш аз кушта шудан панҷ-шаш душмани худро ба ҷаҳаннам фиристода тавонед,— гуфтам.

Рӯзи ҷумъа, 6 рӯз (14 апрел) ҳайате аз ҷавонони Бухоро: Мирзо Муҳиддин, Мирзо Исом, Мирзо Абдуқодир, Файзуллоҳоча, Муҳиддин-маҳдум, Мулло Шараф ва дигарон — дувоздаҳ нафар ҷамъ шуда, аз бародарони кавказӣ ва тотор ҳам ду нафар ба инҳо пайваста, бо ҳамроҳии Миллер ва Шульга ба Бухоро равона шуданд. Дар вағзали Бухоро инҳоро Мирзон Урганҷӣ пешвоз гирифта, ба арк бурда, дар хавлии кушбегӣ ҷойгир кард.

Баъд аз намози ҷумъа вакилониро ба Меҳмонхонаи Раҳимонӣ бурданд. Дар ин меҳмонхона қозикалон, раис, тамоми муфтиҳо, ҳаман саркардаҳо, вакилони аксулҳаракат ва аҳли дарбор ҳозир буданд. Амир ҳам омада дар пешгоҳи маҷлис нишаст.

Намоёндагони аксулҳаракат бе ҳеч муқаддима: «Мо ислохот намехоҳем, мо шариатро мехоҳем. Ислохот ва ҳуррият ба мо дарқор не...» гӯён ғавғо меандохтанд.

Орифхон ном, ки дар он рӯзҳо муфтии аскар буд, бо тамо-

ми овоз дод зада мегуфт: «Мо ҳафтсад сол боз мусулмон ҳастем (?), аз мусулмонӣ намегардем!»

Аз саркардагон Тӯрахоҷа ба Миллер рӯ оварда: «Тӯра, мо қабул намекунем, моро бубахш», гуфта фаръед мекард.

Хулоса, агар аз фочеаҳо сарфи назар намоем, ин маҷлис саҳнаи мазҳақавиеро ба пеши назар меовард.

Яке аз ҷавонон ба амир мурочиат карда гуфт:

— Таксир, ба инҳо фаҳмонед, фармони ислохотро мо баровардаем ё ки шумо? Кӣ ба фармони шумо муқобил баромад, инҳо ё ки мо?

Амир ба ҳозирон рӯй оварда, ба ҷавонҳо ишора карда:

— Инҳо ҳам ба шариат мувофиқ шавад, мегӯянд, инҳо ҳам табаии содиқи ман мебошанд,— гуфт ва бо ҳамин аз ҷояш хеста, ба хонаи хусусиаш даромад.

Дар ин дам зери айвонҳои меҳмонхона, майдони тахт ва пеши масҷиди ҷомеъ аз балвогарон пур шуда буд.

Балвогарон:— Ин дувоздаҳ нафарро ба дасти мо супоред, мо онҳоро пора-пора мекунем,— гуфта дод мезаданд.

Одамони кушбегӣ омада, одамони меҳмонхонаро берун бароварданд. Миллер ва Шульга низ ба ҳавлии кушбегӣ рафтанд. Дар меҳмонхона фақат вакилони ҷавонҳо монданд. Издиҳом аз берун дод мезад: «Ин дувоздаҳ нафарро куштан даркор».

Тӯрақули ҳудайчӣ омада ба вакилон таклиф кард, ки ба ҳавлии кушбегӣ раванд.

Вакилон гуфтанд:— Ин ҷамъшудагон моро куштан мехоҳанд, модом ки моро куштани ҳастанд, бигуздор дар хонаи амир бикушанд. Мо аз ин ҷо намебароем.

Ҳудайчӣ гуфт:— Ман мутасаддӣ, ҳеҷ кас ба шумо таарруз карда наметавонад.

Вакилҳо гуфтанд, ки «Дили мо ба шумо пур нест, аз шумо амният надорем».

Ҳудайчӣ рафт. Боз як маъмури дигар омада, ба баромадан таклиф кард. Вакилҳо ба ин маъмур ҳам ҷавоби рад дода, гуфтанд:

— Миллер ва Шульга маъсулиятро ба гардан гирифта моро ба ин ҷо овардаанд. Аз ҷо баромадани мо ҳам бе ҳамроҳии онҳо мумкин нест.

Оқибат Миллер ва Шульга омада, балвогаронро пароканда карда, вакилонро ба ҳавлии кушбегӣ бурданд.

Насрулло-кушбегӣ ба мазмуни «Мо ислохотро намехоҳем, аз ҳаракатҳои кардаамон тавба кардем», хате нависонда овард ва аз вакилон имзо кардани он хатро талаб намуд.

Вакилҳо ин талабро рад карданд. Миллер омада, имзо кунед, гуфта исрор кард. Вакилҳо бо як қайд: «Бо талаб ва исрори сардори элчихона Миллер имзо кардем», ба имзон он хат розӣ шуданд. Локин ин шартро Миллер қабул накард, хат ҳам имзо нашуда монд. Балвогарон соат ба соат ба ҳучум омода-тар мешуданд. Мақсади ҳукумати Бухоро бо дастӣ балвогарон куштани вакилон буд, зеро агар ҳукумат чунин нийяти фосиде наредошт, балвогаронро ҳаргиз ба дохили арк роҳ наредод.

Вакилон дар хонаи қушбегӣ чун маҳсур ва маҳбус буданд. Аз ин хона бароянд, набуд шуданашон якин буд.

Чун вақти ғуруб фаро расид, маъмурони ҳукумат балвогаронро аз арк бароварданд. Локин фитнагарон дар Регистон дар интизори баромадани вакилҳо буданд.

Миллер ба вакилон гуфт: «Аз байни шумо мусулмонеро, ки раийи рус мебошанд, чудо карда, ба Когон мефириستم. Дигарон пас аз осуда шудани Регистон аз ин ҷо мебароянд».

Миллер ба набуд шудани вакилон қаноат ҳосил карда буд. Бинобар ин фуқароёни русро аз байни инҳо чудо карда, бароварда, дӯст ва муттафиқи худ ҳукумати Бухороро аз як масъулияти эҳтимолӣ ҳалос кардан мехост.

Баъд Миллер вакилонро дар ҳамин ҳол монда рафтани шуд. Вакилон ба ӯ гуфтанд: «Шумо ба мо таъминот дода, ба ин ҷо оварда ба дом андохтед. Холо мо шуморо ба рафтан наредонем. Агар кушта мешуда бошем, бо шумо ҳамроҳ кушта мешавем. Роҳи дигаре нест. Вассалом».

Ҳаракат дар Когон

Рӯзи чумъа соат 5 шуд, 6 шуд, ниҳоят шаб фаро расид, вале аз вакилон дараке набуд.

Чавонбухориёне, ки дар Когон буданд, намояндагони коргар ва аскарон аз ин ҳол ба ташвиш афтоданд. Ба воситаи телефон бо ҳукумат гуфтугӯ карда, чавоби равшане гирифта натавонистанд. Оқибат мочароро ба аскароне, ки дар тахти дарвозан Бухоро ҷой гирифта бубанд, маълум карда, ҳалос намудани вакилонро пурсиданд. Тамоми инкилобчиёни рус ва мусулмони Когон мусаллаҳ шуда, роҳи Бухороро пеш гирифтанд.

Сардорони аскаре, ки дар тахти дарвозан Бухоро буд, Миллерро ба телефон ҷеғ зада гуфтанд: «Фавран чораи ҳалос кардани вакилон дида шавад. Агар ба яке аз вакилон зараре бирасад, нишонан аввалин тири мо ту хоҳӣ шуд».

Миллер пас аз ин таҳдид ба ташаббуси ҷиддӣ мачбур шуд. Бо як ультиматуми қатъӣ аз Насрулло-қушбегӣ дар муддати 15 дақиқа аз Регистон ронда шудани балвогаронро талаб кард. Пас аз ин талаби қатъӣ Регистон аз балвогарон холи ва роҳи ҳалосии вакилон кушода шуд.

Ин воқеа ҳам ба хубӣ нишон дод, ки элчихона ва ҳукумати Бухоро муттафиқан чунин дозеро ниҳода будаанд.

Мирзон Урганҷӣ аз тарафи ҳукумат барои ба Қогон бурда расонидани вакилон маъмур шуд.

Мирзон Урганҷӣ «Одамони қушбегӣ ба мо ҳамроҳ наша-ванд, ба онҳо эътимод нест», гуфта ин сунқасдро танҳо ба гардани Насрулло-қушбегӣ партофта, ҳудахро сафед кардан ме-хост, ҳол он ки ин дом бо иттифоқи ҳамаи арқони давлат ва бо иштироки элчихона ниҳода шуда буд.

Хулоса, вакилҳо аз арқ баромада, ба аробаҳое, ки дар Регистон тайёр буданд, савор шуданд. Бо мулоҳизаи он ки дар роҳ мабодо доми наво гузошта шуда бошад, бо роҳи маъруф нарафта, аз тарафи дарвозаи Ҳазрати Имом роҳи Қогонро пеш гирифтанд. Дар роҳ ба инқилобчиёни Қогон, ки ба Бухоро ра-вона буданд, вохӯрда, дар соатҳои 11 сикҳату саломат ба Қо-гон расиданд.

Азбаски ин сунқасди Насрулло-қушбегиро ғаниҳон кардан мумкин набуд, Миллер ақиқи «Насрулло-қушбегиро бекор кар-дан даркор», гуфта, ҳудахро сафед карда, бо Мирзон Урганҷӣ роҳи дӯсти мекушод, ҳол он ки ин сунқасд, чунон ки гуфтем, бо иштироки тамоми аҳли истибод омода шуда буд.

Бекор шудани Насрулло-қушбегӣ Миллер ва Шульга

Дар натиҷаи доме, ки рӯзи ҷумъа ниҳода шуда буд, ҷаво-нон, инқилобчиёни Қогон ба тамоми арқони ҳукумати Бухоро, аз ҷумла ба Насрулло-қушбегӣ нафрат эълон карданд.

Ҳукумати Бухоро бо машварати Миллер Насрулло-қушбегӣ-ро азл карда, ба ҷои ӯ Низомиддини Урганҷиро таъйин намуд. Ҳукумати Бухоро бо ин қарор худ бо як тир ду нишон зад: аз як тараф, бегонагон ва олами матбуотро «Насрулло-қушбегӣ ба-роӣ сунқасдаш ба ҷавонон бекор карда шуд», гуён фиреб до-да, аз тарафи дигар, Насрулло-қушбегиро, ки тарафдорнаш ба ислохот ба ақсулҳаракатчиён ошкоро собит шуда буд, аз ин мақом гирифта, ба ақсулҳаракат рӯҳи тоза, қуввати нав ме-

дод. Хукумати Бухоро бо ин ҳаракати худ манфиати бузурги дигаре низ ба даст даровард: Насрулло-кушбегиро, ки назар ба маъмурони дигараш муътадилтар буд, аз сари қор ронда, ба қон ӯ Мирзон Урганчин золим, хунхор ва ғаддорро, ки ба дараҷан рӯхи ақсулҳаракат буд, бар сари қор оварда, масъалаи ислоҳот он сӯ истад, ҳатто ҳаёти тамоми қавониро ҳам ба таҳлука андохт.

15 апрель, бегоҳии рӯзи шанбе дар Когон маҷлиси якҷояи умумии инқилобиён барпо гардида, ҳаракатҳои собиқа ва ҳозиран Миллер ва Шульга муҳокима шуд. Дар бозихое, ки ҳукумати Бухоро бар зидди ислоҳот ва қавонон барпо карда буд, иштироки инҳо низ собит гардид. Дар маҷлис мактубҳое, ки Шульга ба қозикалон Бурҳониддин навишта, ӯро ба ҳаракат ба муқобили қавонон тарғиб карда буд, ҳонда шуданд. Дар натиҷа ба ҳабс қардани Миллер ва Шульга қарор дода шуд. Шульга ин хабарро шунида, аз Когон гурехт, аммо Миллер дастгир ва ба Русия фиристода шуд. Лоқин аз ин қорҳо ба қавонон ба қадри як пули снѐх ҳам фоида нашуд, зеро қорҳои элчихона муваққатан ба даст Введенский супурда шуд, ки сояи Миллер ва Шульга буд. Барои хизмат дар элчихона аз Тошканд маъмуrone омада бошанд ҳам, аз онҳо умеди хайр набуд, зеро онҳо бандагони содиқи дар мирзохонаи губернатор тарбият ѐфтаи Николай буда, қорҳои Бухороро бо нишондод ва имлои Введенский ба қо меоварданд.

Фармони ислоҳот дар вилоятҳо

Рӯзи дар Бухоро эълон шудани фармони ислоҳот, нусхаи таъшудани он ба ҳокимони вилоятҳо ҳам фиристода шуд. Аммо дар бораи қӣ қор қарданашон ба бекҳои қӯрғонҳо таълимоти муайян, дастурамали дурусте дода нашуд.

Азбаски дар Қарқӣ ташкилоти мунтазами қавонон вуҷуд дошт, онҳо мувофиқи таълимоте, ки аз қавонони марказ гирифта буданд, ба назди ҳоким рафта, эълон шудани фармони ислоҳоти аз тарафи амир фиристодашударо талаб намуданд. Беки Қарқӣ қозӣ, раис, закотқӣ ва дигар амалдорон, сардорони эл ва қабилаҳоро қамъ қарда, фармонро расман эълон намуд.

Қавонон бек, қозӣ ва раисро пеш андохта, намоиши тантананоке барпо намуданд. Маҳбусони бетуноҳи зиндони Қарқиро озод қунонданд. Боғчаеро «Боғқан хуррият» номида, қойхона ва ошхонаҳо тартиб дода, халқро қамъ қарда, ба ташвиқот шуруъ намуданд.

Баъди маълум шудани хабари аксулҳаракат дар Бухоро, козӣ, раис ва амалдорони Қаркӣ ҳам ғавго бардошта, ба фишор овардан ба ҷавонон сар карданд, лекин бо химояти аскарон ва ниқилобчиёни рус ба ҷавонон зарари ҷандоне расонида натавонистанд.

Ҳокимони Қаршӣ ва Шахрисабз дар бораи фармон ба мардум маълумоти равшане надоданд. Бекчае, ки аз тарафи ҳокими Шеробод дар Тирмиз менстод, фармонро эълон карда бошад ҳам, пас аз як рӯз дар бораи ҳабе кардани ҷавонон аз Бухоро фармон гирифт.

Беки Ҳисор ва бекхон он атроф низ пас аз гирифтани фармони ислохот дарҳол дар бораи ҳабе карда, ба Бухоро фиристодани ҷавонон амр гирифтанд.

Бо сар шудани аксулҳаракат дар Бухоро ба тамоми вилоятҳо аз тарафи ҳукумати марказ дар бораи ҳабеи ҷавонон фармон фиристода шуда буд. Ин фармон дар ҳама ҷо бо муваффақияти тамоми иҷро шуд.

Ҳокими онвақтан Ғузур амаки амир — Акрамхон бо қуввати тамоми кор даромад. Ҳар мусофиреро, ки аз Ғузур мегузашт, бо тӯҳмати ҷадидӣ ба ҳабе гирифт. Ҳатто дар истрохҳои роҳи оҳан маъмуроти махсус гузошта, мусофирони самарқандӣ ва бухороиро аз вагонҳо ҳам ҳабе кард. Ин мусофирон бо ёрмандии хизматгорони роҳи оҳан ба зур аз ин бало роҳонида мешуданд.

Дар Чорҷӯи кӯҳна ҳам фармон эълон нашуд. Фақат Абдурахимхон ва Фатҳуллоҳоча, ки аз тарафи ҷавонон вакил шуда, ба Чорҷӯи нав рафта буданд, фармонро ба халқ хонда, фаҳмонданд. Локин ҳокими Чорҷӯӣ Муҳаммад Юсуф ва козӣ Абдуллоҳоча дар ин маросим иштирок накарданд.

Тадбирҳои ҷиддии ҳукумати Бухоро ба муқобили ислохот

Охири апрел рӯзҳои ба парешонӣ гирифтӣ шудани Ҳукумати Муваққатӣ буд. Ҳукумати Муваққатӣ ба сабаби сиёсати дурӯёнааш меҳнаткашонии Русияро аз худаш розӣ карда натавонист. Ғайр аз дигар кардани вазирҳо ва танзими идораҳои кори дигаре накард. Қорғар ва аскарони рус, ки аз асорати ҷандинасрӣ раҳой ёфта буд, озодии комили худро ва хотима додан ба ҷанги маиҳуси умумиро талаб мекарданд, ки тамоми ҷаҳонро ба хун оғушта буд. Аммо Ҳукумати Муваққатӣ аз ҳис-

сиёти бо рӯҳияи озодӣ баланд гардидаи халқ истифода намуда бо қувваҳои нав ҷангро давом додан ва мувофиқи кайфи сармоядорони рус ва муттафиқони он — ҷаҳонгирони Аврупо рақсидан мехост.

Бинобар ин масъалаи Бухоро тамоми аз хотири ҳукумати марказӣ баромада, тақдирӣ Бухоро, чунон ки дар замони Николай буд, боз ҳам ба дасти Тошканд супурда шуда буд.

Ҳукумати Бухоро аз ин фурсат истифода намуда, ақсулҳаракатро ҳаматарафа ривож дод. Ба ҳар кадоми вакилоне, ки аз тарафи муллоҳо интихоб шуда буданд, амалҳои калон, мансабҳои оли ёҳсон кард. Ба мулло Кутбиддин, ки ҷоми маъла пушида мегашт, амали судурӣ дода, ба мансаби муфтигӣ шинонда, ҷомаҳои кимхоб ва аспӣ абзотилло бахшид. Ба Ибодулло ҳам муфтигӣ дод. Ба Абдурауф-қорвоинбошӣ мансаби эшиқоғобошӣ, ба Ҷурабек амали тўқсабоӣ ёҳсон кард. Ақсулҳаракатчиёни майда-чуӣдан дигар ҳам хушк намонданд, ба ҳар кадом мувофиқи ҳолашон амалҳо, инъомҳо тақсим шуд.

Ҳукумати Бухоро ҳанўз ҳам худро ба ислоҳот тарафдор, халқро ба он муқобил нишон додан мехост. Ба намоёндагон, ки гоҳ-гоҳ барои тафтиши аҳволи Бухоро аз Тошканд меоманданд, вакилони муллоҳоро пеш андохта, ҳазор-ду ҳазор халқи авоми фирефташударо ҷамъ карда, ба майдон мебаровард ва онҳо фаръедӣ «Мо ислоҳот ва хуррият намехоҳем»-ро ба осмон мебардоштанд. Бо ҳамин ҳукумати Бухоро гуё худашро сафед мекард.

Фатво ва таҷдиди ислом

Аз тарафи муллоҳо вакил интихоб шудани Кутбиддин, Мулло Холмурод, Ибодулло, Музаффархоча ва Шафқатхочаро дар боло гуфта будем. Аз ин вакилон Музаффархоча ва Шафқатхоча бо эътидол рафтор карда, ҷандон ба майли ҳукумат ҷаракатиданд. Аммо Кутбиддин, Мулло Холмурод ва Ибодулло-маҳдумҷон, имон ва вичдонии халқро ба дасти худ гирифтанд. Инҳо ба мазмуни «Агар ҷадидҳо ва касоне, ки бо ҷадидҳо муносибат доштаанд, расман тавба карда, аз нав имон наёранд, зандошон талоқ, хунашон ҳалол ва молашон мубоҳ» фатвое навишта, бо зўру ҷабр ба тамоми муфтиҳо муҳр паҳш кунонданд. Фатвои тотор Мулло Сиддӣ фуқарон рус буданиро далел оварда, ба фатво муҳр назад ва вакилҳо ба вай таарузе ҷарда ватавоинстанд.

Домулло ҳоҷи Иқром ин аҳволро дид, ба кушбегӣ Низо

миддини Урганҷи мактубе навишта, аз рӯи шарият дуруст набудани ин ҳаракатро маълум намуд. Ҳукумат баъд аз гирифтани мактуб, ки бар хилофи хоҳишаш буд, домолло Икромро ба шаҳри Ғузур бадарға кард.

Вакилони муллоҳо ва косалесону думравони онҳо ба ин фатво такяя карда, ҷи чабру чафоҳое, ки дар ҳаққи мардум карданд!

Дар кӯча ва гузарҳо ҳар касро «ту чадид» гӯён дастгир карда, баъди рӯёнидани пули бисъёр ба пешии масҷид бароварда, дар пешии ҷамоат бо тамоми разолат имон арза карда [калимаи шаҳодат гӯёнда] ба занаш аз нав никоҳ мехонданд.

Вакилҳо ба назди одамони бой ва бообрӯ махфӣ кас фирис-тода, бо чадидӣ муттаҳам буданашро мефаҳмонданд. Табиист, ки ин бечора ба ҳар як аз вакилон ба қадри иқтидораш ришва тақдим намуда, маҷлисҳои калон ораста, вакилон ва косалесони онҳоро даъват намуда, зиёфати калоне дода, бо ҳамин худро сафед мекард.

Дар ҷунин вазъият дар дохили Бухоро ба даҳон гирифтани калимаи ислоҳот он сӯ истад, ҳеҷ кас онро ҳатто ба хотир ҳам оварда наметавонист.

Фаъолияти ҷавонон ва ҷамъияти «Шӯрои ислом»

Ҷавонон дар Қогон як муддат барои ба амал омадани фармони ислоҳот кӯшиданд, вале ба ин қарибҳо ба ҳосил нашудани матлаби худ қаноат пайдо карданд. Барои тайёри ба рӯзҳои оянда дар Қогон ба номи «Шӯрои ислом» ҷамъияте ташкил доданд. Ин ҷамъият гоҳ-гоҳ баённомаҳо нашр кунанда, дар байни халқ паҳн мекард, аз аъзоёни худ ба дастии ҳукумати Бухоро афтодагонро ба воситаи инкилобчиёни дар Қогон будаи рус аз ҳабе наҷот меод ва ба муҳочираткунандагон аз Бухоро ҳар гуна ёриҳо мерасонид. Як қисми мазлумони бекасу фақир, ки аз масъалаҳои чадиду қадим тамоман беҳабар ва ба ҳучуми вакилони муллоҳо ва ҳукумат дучор гардида буданд, ин вазъиятро дида, ба ҷамъияти мазкур аъзо мешуданд. Ба ҳамин тарик дар андак муддат аъзои ин ҷамъият хеле зиёд шуд.

Маркази ҷамъият дар Қогон буда, дар аксари вилоятҳо шӯбаҳои махфӣ дошт. Аъзон «Шӯрои ислом» ба Бухоро даромада, дар хонаҳои худ хобида метавонистанд. Бинобар ин аксари қасоне, ки муҳочир шуда, ба Қогон баромада буданд, ба шаҳр,

ба хонаҳои худ баргаштанд. Онҳо фақат ҳафтае як бор барои иштирок дар маҷлиси умумии ҷамъият дар Қогон ҷамъ мешуданд.

Фақат нависандаи ин сатрҳо баъд аз 52 рӯз хоб дар беморхона ва 25 амали ҷарроҳӣ андак сиҳат ёфта, аз Бухоро тамома ба Самарқанд кӯчидам. Рафиқи мусибати ман хоҷа Мирбобо баъди сиҳат ёфтани ба хонаи худ ба шаҳр рафт, ба маҷлиси умумии ҷамъият иштирок мекард.

Ҳаракатҳои ҳукумати Бухоро

Ҳукумати Бухоро пас аз он ки Ҳукумати Муваққатии Русия тамома хотирҷамъ шуда ба кӯчонида шудани аскарони рус аз Қогон муваффақ гардид, дар моҳҳои шавволи соли 1335 х., яъне расо се моҳ баъди эълони фармон охири нишонаи ислоҳот қозикалон Мирзо Шариф-маҳдумро азл карда, ақсулҳаракатчи маълум ва машҳур Бурҳониддинро тақроран қозикалон таъин кард. Мустабидди машҳур Имомқули беномус, ки бо тадбири Насрулло-қушбегӣ аз атрофи амир ронда ва ба ҳокимии Яққабол таъин шуда буд, имрӯзҳо боз ба Бухоро баргашта, тамоми ихтиёри амирро ба даст гирифта буд.

Амир ба тумани Ғичдувон саёҳат карда, ба Ҷалолиддини амин, ба Абдулло-бойбачча ва ба чанд нафари дигаре, ки дар ақсулҳаракат нағз хизмат карда буданд, амалҳо, хилъатҳо дода, дилашонро бардошт. Ҳукумати Бухоро гӯё мамлакатро мувофиқи майли худ осуда кард. Лоқин рафторҳои ифроткоронаи муллоҳо қадре қайфи амир ва қозикалонро мепарронд.

Вақилоии муллоҳо (ки дар ҳақиқат вақилоии ҳукумат буданд) аз халқ пули бисёре рӯёнданд, аз амир амалҳо ёфтанд, нишомҳо гирифтанд. Ақсулҳаракатчиёни дараҷаи ду ба ин рашқу ҳасад мекарданд. Ашхосе аз қабиле Қорӣ Ибод ва Назрулло-маҳдум, ки ба ақсулҳаракат хизмат карда, аммо ба андозаи вақилоии қалон эҳсон ёфта натавониста буданд, бо ғайрати тамома ба қор даромаданд. Қасе намонд, ки ришват нагирифта ё «тавба нақунонда» бошанд. Ҳатто, Қорӣ Ибод ба қозикалон Бурҳониддин ҳам, ки ба вай чандон эътибор налода буд, часпид.

Барои пешгирӣ аз ин худсарӣҳо қозикалон ба амир арз карда, Қорӣ Иброҳим ба Балҷувон бадарға карда маъхаз ва мансаби ду-се нафар аз рафиқони уро гирифта, танбех дод. Бо ҳамин ҳаракати умумӣ ба муқобили ҷадидҳо як дараҷа хобонда шуд. Ҳоло дигар ҳеч муллое ҷуръат карда наметавонист, ки қасеро ҷадид гӯяд.

Локин ин аҳвол ба кайфи қозикалон ва амир чандон мувофиқ набуд. Ба онҳо ҳамеша як гурӯҳ аксулҳаракатчиёни ваҳшӣ лозим буданд, ки ҳар вақт худро ба майдон партоянд, вале холо ҳеч кас ба баромадан ба майдон часорат намекард. Пас аз он ки аксарияти муллоҳо ором шуда буданд, бо ҷаҳор вакил кори даркорниро ба амал овардан имкон надошт. Бинобар ин қозикалон ба Қорӣ Ибод, ки дирӯз бадарға карда буд, ҳанӯз рафта ба Балҷувои нарасида, ярлиғи раисии вилояти Балҷувоиро фиристод. Ба рафиқони Қорӣ Ибод низ, ки аз маъхаз¹ маҳрум шуда буданд, маъхаз ва мансабҳои калонтаре дод. Ба ҳамин восита рӯҳи аксулҳаракат, ки пахш шуда буд, дубора бо ҷиддияти тамом бардошта шуд.

Ҳаракат бар зидди вакилҳо ва қозикалон

Вакилони муллоҳо зулм ва истибдодро аз ҳад гузарониданд. Ҳеч муллое бе воситачиғии онҳо ба мансабе расида наметавонистагӣ шуд. Лаҷоми қозикалон ҳам ба дасти инҳо афтода буд. Бинобар ин дар байни муллоён душманӣ ба муқобили вакилон рӯз ба рӯз меафзуд. Қозикалон низ аз дасти вакилон озор мекашид. Ҳар маъхаз ва мансаб дар ихтиёри онҳо буд. Қозикалон фикр ва раъйи онҳоро напурсида, ба касе чизе дода наметавонист ва ҳатто маҷбур буд, ки мурофиа ва ҷанҷолхоро ҳам мувофиқи майл ва хошти онҳо ҳал намояд.

Бинобар ин ба ҳаракате, ки бар зидди вакилҳо сар мешуд, ҳуди қозикалон ёрӣ меод ва ба писараш фармуда буд, ки ба муқобили онҳо қуввае ҷамъ кунад.

Як қисм муллоҳо ба муқобили ҳуди қозикалон низ сар мебардоштанд, зеро ба қозикалон шудани ин одам ба ғайр аз амир ва аҳли дарбор дигарон чандон розӣ набуданд. Ба муносибати ислоҳот азл шуда, дубора қозикалон шудани вай ба муллоёни калон, аз қабили Мусанниф, ки ба ин мансаб ҷашм дӯхта буданд, бад таъсир карда буд. Табиист, ки инҳо дар байни тарафдорони худ ба муқобили қозикалон ган паҳи мекарданд.

Ҷавонон, ки аз ин ҳаракатҳо хабардор шуда менестоданд, дар байни ин «порозиён» ташвиқот бурда, дар андак вақт як ҷамъияти калони махфӣ ба вуҷуд оварданд.

¹ Маъхаз — яке аз навъҳои маоше, ки аз тарафи амир ба муллоҳо дода мешуд.

Ба сабаби гуногунии муддаои гирдомадагон ба атрофи ин чамъият бемуваффақияти кори он аз аввал маълум буд, бо вучуди ин чавонон боз ба як таҷриба иқдом карданд.

Ин чамъият барои иқдомоти ба муқобили вакилон аз муллоҳон калону хурд садҳо имзо чамъ кард. Он аъзон чамъият, ки пайрави қозикалон набуданд, бар зидди вай ҳам имзо чамъ мекарданд. Хатти ҳаракати инҳо чунин буд: пас аз мукамал шудани ташкилоташон ба ҳукумат муроҷиат карда, вакилҳоро бекор кунонда, пас аз ин азли қозикалонро ҳам талаб мекунанд.

Хулоса, дар аввалҳои моҳи рабиуссонии соли 1336 ҳ. як гурӯҳи зиёда аз ҳазорнафарии норозиён ба Регистон чамъ шуда, аз номи ҷамоат ба назди қушбегӣ намоянда фиристода, азли вакилонро талаб карданд. Намояндагон ба қушбегӣ гуфтанд: «Агар ин вакилҳо вакили мо бошанд, мо ваколати худро аз онҳо пас мегирем. Онҳо ба номи вакилони халқ халқро толон карданд, маъхаз ва мансабҳоро гасб намуданд, ба халқ тӯҳматҳо карда, ришваҳо гирифтанд. Мо ин хел вакилҳоро намехоҳем. Ба мо вакил даркор нест».

Қушбегӣ ба инҳо муомилаи нарм карда гуфт: «Ин вакилҳо зоҳиран вакилони шумо бошанд ҳам, дар ҳақиқат гумоштагони ҷаноби олий мебошанд. Бинобар ин бекор кардани инҳо ҳаққи шумо набуда, дар ихтиёри ҷаноби олист...»

Чанд нафар аз намояндагон, ки ба ҷӯшу шӯр омада буданд, гуфтанд: «Ин вакилҳо, албатта, бекор мешаванд, лекин мо бо ҳамин қаноат намекунем, балки бекор шудани қозикалонро ҳам талаб менамоем, ба мо ин хел қозикалони нодони беилми аҳмақ даркор нест».

Қушбегӣ боз ба инҳо рафтори мулоим карда ду рӯз мӯҳлат гирифта «То ду рӯз ба ҷаноби олий арз намуда, матлабҳоятонро ҳосил мекунонам», гӯён намоишгаронро пароканда намуда, аҳволро фавран ба амир, қозикалон ва ба аҳли дарбор маълум кард.

Бурҳониддин, ки вакилҳо бекор мешаванд, ман ба сари худ, мустақилона қозикалонӣ мекунам, гуфта хурсанд буд, ин ҳаракати бар зидди ҳудаи шӯридаро шунида, ҳуш аз сараш парид. Фавран ба амир арз карда, лидани тадбирҳои саҳт ва катъиро бар зидди исъёнгарон талаб намуд. Дар ин «тадбир» писар ва домоди ҳудаи ҳам қурбон мешуданд. Лекин барои Бурҳониддин ин ҳеч аҳамият надошт. Барои вай аз ҳар чиз, ҳатто аз номус ва имон ҳам азизтар як чиз буд, он ҳам манса-

би қозикалонӣ. Ба вай ба ҳар роҳе ки бошад, ин мансабро нигоҳ доштан лозим буд.

Амир барои тафтиш ва ҳалли ин масъала Имомкулбекро ба назди қушбегӣ фиристод. Имомкул вакилҳоро ба назди қушбегӣ чеғ зад ва онҳо масъаларо якҷоя музокира карданд. Вакилҳо гуфтанд: «Инҳо фақат ба мо муқобил нестанд, инҳо ба тамоми ҳукумат муқобил мебошанд. Имрӯз моро бекор карданӣ бошанд, фардо қушбегӣ, пасфардо ҳуди ҷаноби олиро бекор карданӣ мешаванд. Бинобар ин ба ҳамашон ҷазон саҳт дода, сардоронашонро қуштан салоҳи давлати олиет».

Дар натиҷаи ин маҷлис Имомкул номи чанд нафарро рӯйхат карда бурд. Бегоҳӣ аз амир супориши махсус омада, писари Бурҳониддин — Усмонхон, домодаш Амниҷон, бародари қозикалони маъзул Абдугафур-махдум, ҷияни вай Абдулвақил, писари шайх Шояхсӣ ва боз Ҳомид-махдум ном як ранси маъзулро гирифта, ба дарбори амир, ба Ситорамахосса бурданд. Аз инҳо ду нафари аввалӣ ба вакилон, дигарҳо ҳам ба вакилҳо ва ҳам ба қозикалон муқобил буданд.

Ба дарбор либосҳои онҳоро кашада, дастонашонро бо салаҳшон ба ақиб баста, ба пушти одамони савора шинонда, поҳшонро аз таҳти шиками асп бо ҷилбур баста, ду нафарро ба Чорҷӯй, ду нафарро ба Қаршӣ ва ду нафари дигарро ба Нурато равона, яъне бадарға карданд.

Аз мударрисони мӯсафед ҳоҷӣ Абдукарим барон ба вакилҳо ва ба қозикалон муқобил будани ба Қармина бадарға шуд. Боз чанд мударрисро бо ҳамин гуноҳ аз мансаб фароварда ва як муфтиро бекор карданд. Бо ҳамин ихтилол ва исён тамоми паҳш карда шуд. Ҳазорон нафаре, ки бо қасам аҳду паймон карда буданд, хомӯш шуда, натақашон набаромад.

Баъди ин воқеа ду ҷиз бори дигар ба ҳама равшану яқин гардид: яқум, вакилон дар ҳақиқат вакили муллоҳо набуда, вакилони сохтаи ҳуди ҳукумат буданд; дуввум, агар ҳукумат хоҳиш дошта бошад, ба паҳш кардани ихтилоли муллоҳо қодир будааст. Азбаски ақсулҳаракат бар зидди ислоҳот бо хоҳиш ва амри ҳуди ҳукумат сар зада буд, паҳш ва хомӯш карда нашуд.

Инқилоби Октябрь ва ҳукумати Бухоро

Ҳукумати Бухоро баъди Инқилоби Октябрь аз ақсулҳаракат ва ихтилолҳое, ки дар мамлақати Русия рӯй медоданд, истифода намуда, ҳукумати советиро нашинохт. Бо русҳо, аз

қабилни касоне мисли Введенский — меросхӯри Николай муомила намуда, ба маслиҳатхон онон гӯш дода, онҳоро ба хизмати худ гирифта, ҳимоят мекард.

Ҳукумати Бухоро пас аз Иқилоби Октябрь худаширо мустақил мешумурд. Лоқин аз ин истиқлол ба таври маданӣ истифода бурда, ба ободию таъмири мамлакат иқдом накард. Орзу ва талаби он аз ин истиқлол ду чиз буд:

Якум, ҳарчи бодо бод, бо фочиа ва фасодхон нав вазъияти панҷоҳ сол пеш мамлакатро аз нав зинда намудан ва дуввум тамоми ҷавонон ва ҷавонфиребро маҳву нобуд кардан.

Ҳукумати Бухоро дар роҳи расидан ба ин орзуҳои худ мекушид.

Низомиддини Урганҷӣ ба мансаби қушбегӣ расида, бо даҳшати тамои аз рӯи қонуни «бигир! Бизан! Бикуш!» ҳукмравой мекард. Одамони қушбегӣ ба вилоятҳо, туманҳо, ба кент ва қишлоқҳо мебароманд, ҳар касеро, ки ба дасташон афтад, «ин дузд, ин бадгашт, ин айғок» гӯён дастгир карда, дар қозихона ва миришабхонаҳо ба дасту пояшон кунда, ба гарданашон кишан зада, ба зиндон меандохтанд. Молдор ва мулкдорини бечораҳо ҳасту несташонро ба қозӣ, ба миришаб ва ба одамони қушбегӣ дода халос мешуданд. Дасту пой бепул ва бекасҳоро баста ба Бухоро мефиристанд, дар он ҷо онҳоро ба обхонаҳо меандохтанд ва бо амри қушбегӣ ба зарби ҷӯбҳои бешумор маҳкум гардида, бо азоби бисёр аз дунё мегузаштанд. Пас аз чанд рӯз ҷасади онҳоро ба аробаҳои кӯтак бор карда, дар беруни шаҳр ба чуқуриҳои мепартофтанд...

Ин буд аломати истиқлол, нишонан ҳашамат ва роҳи мадохил!...

Дар ин гирудори «бигиру бикуш» албатта дуздони хунхор ва роҳзанони ғаддор низ ба даст меафтанд, лекин ба инҳо зиёну заҳмате намерасид. Пас аз он ки як-ду рӯз дар ҳабс ҳобиданд, мувофиқи талаб ва орзуи қушбегӣ ваъдаҳо дода, ба қатори маъмури содиқи ҷаноби олий даромада, бо дастори сафед, ҷомаҳои шоҳию адрас сарфароз гардида, ба қатори навақарони дарбор мебароманд.

Ҳамаи маъмури ҳукумати Бухоро ваҳшӣ ва хунхор буданд. Лоқин Мирзон Урганҷӣ аз ҷиҳати ваҳшонияту хунхорӣ дар мавқеи маҳсусе менестод. Ин одам агар ягон рӯз касеро ҷазо надиҳад ва хуни нарезад, девоиаш мешуд. Баъд аз он ки дар Бухоро қушбегӣ шуд, хусусан пас аз Иқилоби Октябрь, ин сифати худро бо озодии тамои ба амал меовард. У бо тақозои ин сифати худ ҳар вақт дуздҳоро ба атрофи худ ҷамъ кар-

да, ба воситаи онон хунхорино ривоҷ меод. Хусусан пас аз қушбегӣ шудан атрофи худ ва сафи навкорони амирро бо дуздҳо пур кард. Бечорагони бекасу бепулро ё ки дуздони кисабурро дастгир карда қушт ва дар сояи ин сиёсат маҳрамони амир, одамони қушбегӣ, кози, раис ва миршабоҳо миллионҳо пул чамъ карданд.

Баъд аз Инқилоби Октябр ҳукумати Бухоро на танҳо ҳукумати советиро нашинохт, балки ба қадре ки аз дасташ меомад, ба ҳукумати советӣ душманӣ кард. Ба ақсулникилобчиёни рус, ба бандагони Николай, ки тамоми Русия ва Бухоро ба асорат андохта буданд, ёрӣ расонд, ба онҳо муносибати хуб нишон дод. Офицерони рус ва сардорони ба ҳукумати советӣ муқобили казакҳо ҳамеша аз ҳукумати Бухоро химоят ва ёрӣ медиданд.

Ҳукумати Бухоро пас аз Инқилоби Октябр ба хулаш қувват чамъ карданӣ шуд. Як қисми ин қувватро, чунон ки дар боло гуфтем, дуздҳо ташкил меоданд. Қисми дигар элитукарҳои буданд, ки бо усули «кӯбкорӣ» чамъ карда мешуданд. Ба дарбори амир, дар чорбоғи Ситорамахосса ҳар рӯз кӯбкорӣ барпо мешуд. Човандозҳои дар ин ҷо чамъшуда навкорони амир ҳисоб меёфтанд ва човандозҳои шучоат ва ғайрат нишондода аз тарафи амир бо амал ва нишонҳо сарфароз мешуданд.

Бо роҳҳои дигар ҳам аскарӣ мунтазам ғундоштан имкон дошт, вале ҳукумати Бухоро барои ба тамоми маънояш нигоҳ доштани кӯҳнагӣ ин қайдари қабул карда буд.

Ҳукумати Бухоро баъд аз Инқилоби Октябр бо чавонон ҳам ба воситаи дуздҳо муқобилат [мубориза] карданӣ шуд. Чунончи Абдухалилбек ва Хусенхоҷа ном аъзоёни чамъияти Шӯрои исломро дар гузари Сӯзангарон дар ҳавлии Шариф ном аз чавонон дуздҳо фиристода бугӣ карда қушонд. Шарифро ҳам дар ин ҷиноят муттаҳам карда, ба ҳабс гирифт ва бугӣ карда қушт.

Абдухалилбек чавони ба дарбори амир ба војрасидае буда, дар байни сипоҳзодагон ба хубӣ афкори нав паҳн мекард. Хусенхоҷа бошад, ин корро дар байни сарбозони савораи амир — кавказиҳо ба ҷо меовард. Дуздони амир шабе ба хонаи Исҳоқ Ағдаров ном аз чавонон таарруз карда бошанд ҳам, бинобар дар хона набудани вай шикорашон барор нагирифт.

Ба ғайр аз ин тааррузоти пинҳонӣ ба муқобили чавонон қушоду ошкоро ҳам тааррузҳо мешуд.

Инқилоби Октябр ва ҷавонони Бухоро

Баъд аз Инқилоби Октябр аҳволи ҷавонони Бухоро хеле вазнин шуд. Ҳукумати Бухоро аз идораҳои советии Когон муносибаташро тамоман канда буд. Бинобар ин ҷое, ки ҷавононро аз ҳучум ва тааррузҳо муҳофизат намоянд, вучуд надишт. Дар моҳҳои декабр ва январь аҳвол боз ҳам вазнинтар шуд. Ҳукумати Бухоро ҷавононро бо роҳи суиқасдҳо мекушт, ба бахонаҳои ба ҳабе мегирифт ва ба эътирозҳо дар ин бора бо истехзо ҷавоб медод.

Ҳукумати Бухоро рӯзе Мирзо Абдулвоҳидро, ки он вақт раиси ҷамъияти ҷавонон буд, дастгир кардани шуд. Лоқиб азбаски ин таарруз дар вағзали Бухоро воқеъ шуд, Мирзо-Абдулвоҳид бо ҳимояи коргарони роҳи оҳан ҳалос шуд.

Ҳукумат ба гузар ва маҳаллаҳо амр дода буд, ки бо ҷавонон қатъи алоқа намоянд.

Рафта-рафта дар Когон ҳам амният барҳам хӯрд. Боре қазакони ақсулҳаракатие, ки аз Когон мегузаштанд, яроқҳои коргаронро ҷамъ карда бо худ бурданд. Онҳо дар бадали ин қори худ аз ҳукумати Бухоро ниъом ва эҳсонҳо гирифтанд, ба онҳо ба тариқи ёрӣ биринҷ, гӯсфандҳо, орд дода шуд.

Дар натиҷа аъзоёни идораи марказии ҷавонон саҳт дар таҳлуқа монда буданд. Роҳе ёфта баъзе аз онон ба Каттакӯрғон, баъзе ба Самарқанд гурехта ҳалос шуданд.

Вақте ки вазъият ба ин дараҷа расид, дар байни ҷавонон ду фикр пайдо шуд: яқум, тамоми амлок ва асбоби дар Бухоро будан худро партофта ба Туркистон ҳичрат кардан ва масъалаи Бухороро ба ягон фурсати муносиб мавқуф гузоштан; фикри дуввум ҳарчи бодо бод, дар Когон монда, домани Бухороро аз даст надодан. Далели тарафдорони фикри дуюм ин буд: душманӣ дар байни Бухоро ва Советҳо оқибат бо шамшер ҳал хоҳад шуд. Толеи ислохоти Бухоро ва ҷавонбухориён низ фақат дар он вақт ҳал мешавад. Модом ки толеи мо вобаста ба толеи Шӯроҳост, то даме, ки идораи Шӯроҳо дар Когон вучуд дорад, мо ҳам аз Когон ба ҷое намеравем.

Ҳукумати Бухоро дар ҳолате, ки тааррузоти худро ба муқобили ҷавонон давом медод, ба таври ғайрирасмӣ ба онҳо мурочнат ҳам кард. Дар ин мурочнат ба ҷавонон сухане ба миён оварда нашуда, фақат бе ҳеч шарт қайд шуда буд, ки «ҷавонҳо ба лутфу марҳамати ҷаноби олий паноҳанда шуда (?) кӯчида, ба Бухоро дароянд». Агар ҳукумати Бухоро «молу қони ҷавонон дар амният аст» ҳам мегуфт, дар байни ҷавонон ягон

соддадилӣ ба ин ваъда боваркунандае ёфт намешуд. Ва ҳол он ки дар мурочиат ҷумлаи «ба лутфу марҳамати ҷаноби олий паноҳанда шуда» ба ғайр аз худро мисли ғӯсфанд ба дастӣ қассоб супоранд, маънои дигаре надошт.

Бо вучуди ин ҷавонҳо мурочиати зикршударо бе ҷавоб нагузоштанд. Ба одами амир, ки дар мурочиат восита шуда буд, мактубе навишта, барои мусолиҳа бо амир ҷазо ва танбеҳи ақсулаҳаракатчиёни машҳур ва ба амал гузаронида шудани фармони ислоҳотро шарт гузоштанд.

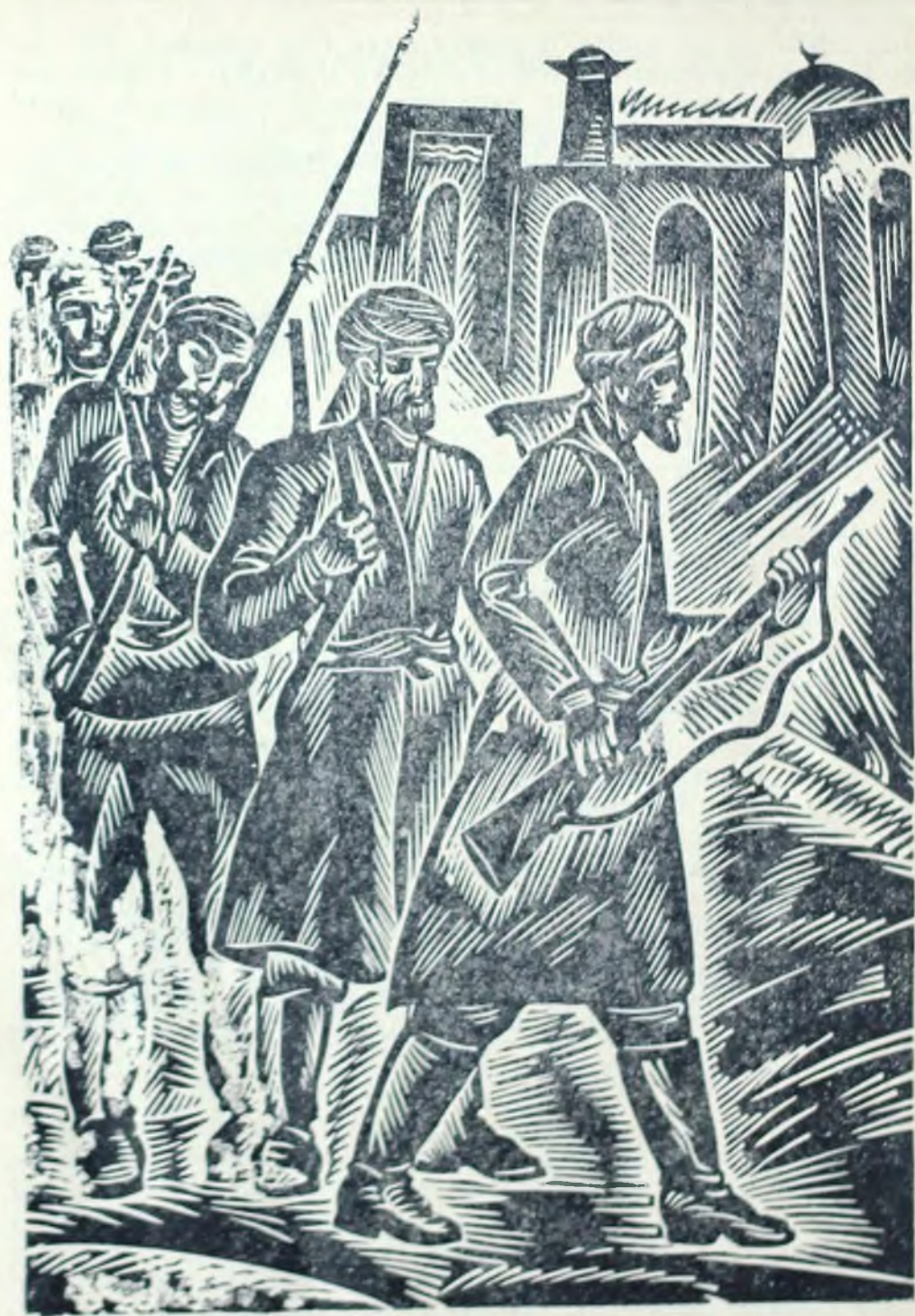
Инак, дар ин вақтҳо воқеаи Колесов рӯй дода, дар таърихи инқилоби Бухоро саҳифаи тамоман наве кушода шуд.

Мулоҳиза

Намоиш ба муносибати эълони фармони ислоҳот сабаби зуд сар задани ақсулаҳаракат гардид. Чунонки дар ҷои худ зикр кардем, агар ҷавонҳо намоиш барпо намекарданд ҳам, он фармон ба амал гузаронида намешуд, локии дар он сурат ба хо-тири ҳар кас расида метавонист, ки ҷавонҳо намоиш барпо карда, як дараҷа масъули шӯридаи ақсулаҳаракат гардиданд ва агар намоиш барпо намешуд, тамоми масъулият ба зимми ҳукумати Бухоро меафтод.

Нависандаи ин сатрҳо ҳам дар ҳамин фикр будам. Локии вукӯот акси инро нишон дод. Намоише, ки дар он вақт баргузор шуд, барои ҷавонон як хайру салоҳи тасодуфӣ гардид, зеро агар ба муносибати намоиш якбора ақсулаҳаракат бархоста, ниқоб аз рӯи ҳукумати Бухоро намеафтид, ҷавонҳо аз Бухоро намегурехтанд ва баъд, ҳукумат дар як фурсати муносиб тамоми роҳбарони ҷавонро дастгир намуда мекушт ва ба таърихи зулму ваҳшонияти худ боз саҳифае илова мекард.

Инак, барои ҳамин намоиши таърихиеро, ки «хатони таърихӣ» номида будам, маҷбурам «тасодуфи бахайрият» бинонам.

ҚИСМИ ЧОРУМ

(1336—1338 ҳичрӣ,
1918—1920 мелодӣ)

ЯК-ДУ СУХАН

Чунонки дар бобҳои охирини қисми сеюми таъриҳамон ғуфтем, ҳукумати Бухоро пас аз Инқилоби Октябр роҳҳои дигаре пеш гирифта, ба ҳавоҳои дигаре ба рақс даромад. Дар лаҳзаҳои вазнин ва таҳлуکانоки ҳукумати совети онро ба расмӣ нашониҳт ва ҳатто ба душманони он рӯи хуш нишон дод.

Ба ҷои аз ҳама маъсулияноктар ва аз ҳама мушкили таърихи инқилоби Бухоро, ки мутасадди навиштаиаш шудаам, расидам. Муҳимтарин воқеаи ин қисми чорум воқеаи Колесов мебошад, ки ҷӣ навъ сар шудани он, дар байни ҷавонбухориён ва Колесов ҷӣ музокира ва аҳдномаҳо шуданиаш, сабабгори асосии ин воқеа ҷавонбухориён буданд ё Колесов ва як риштаи ин қабил нуқтаҳои аз ҷиҳати таърих муҳим барои ман торик мебошанд. Зеро пас аз воқеаҳои соли 1917 ман ба Самарқанд кӯчида, аз воқеаҳои, ки дар Қогон рӯи меоданд, тамоман беҳабар мондам. Баъдҳо дар бораи сабабҳо ва оғози ин воқеа аз ашхоси мухталиф баъзе маълумот гирифта бошам ҳам, ин маълумоти ман хусусӣ буда, ба ягон санади расмӣ мустанад нестанд. Бинобар ин он ҷӣ дар бораи сабабҳо ва илалӣ ин воқеа менависам, иборатанд аз маълумоти ба даст дароварда, аз муҳокима ва қиёсҳои шахсии худам. Холо ман бо ҳамин қадар иктифо мекунам. Додани маълумоти боз ҳам аёнтар ва муфассалтар вазифаи қасонест, ки биззот дар он иштирок доштаанд.

Ҳарчанд аз оғози воқеа беҳабар будам, вале аз ғоҷеаҳои, ки ба ин муносибат рӯи доданд, аз қатли омҳои ҳукумати Бухоро, аз ғалокат ва мусибатҳои, ки ҷавонон гирифтанд шуданд, як дараҷа оғоӣ дорам. Бинобар ин дар ин бораҳо ба додани маълумоти ба қадри имкон муфассалтар ваъда медиҳам.

Сабабҳои воқеаи Колесов

Дар ин вақт ҳукумати советӣ фақат дар Тошканд ва Самарканд барқарор буда, Хӯқанд ба сари худ мухторият эълон карда ва Ҳафтрӯд вазъи худсаронае дошт. Дар ин чунин як вазъият андак душманин ҳукумати Бухоро ба бисёр воқеаҳо сабаб шуда метавонист. Шояд барои ҳамин бошад, ки Колесов аз паси воқеаи Хӯқанд масъалаи Бухороро низ ҳал кардан хост. Воқеаи казакҳо низ, ки ба Қогон омада, яроқи қорғарони советиро гирифта, аз ҳукумати Бухоро ёрмандӣ дида буданд, бонси зудтар ба майдон гузошта шудани масъалаи Бухоро гардид.

Чавонбухориён дар ин рӯзҳо ба ҳар коре омода ва ба ҳар воқеае тайёр буданд. Бинобар ин бо Колесов хеле зуд созиш карда, масъалаи Бухороро ба миён гузошанд. Аз чавонон онҳое, ки ба ин кори муваффақияту оқибаташ номаълум дохил шуданро намехостанд, кӯчида ба Тошканду Самарканд рафтанд.

Чавонон дар он рӯзҳо ба деҳқонон ва ба сарбозони Бухоро низ фирефта шуда буданд. Чавонон гумон мекарданд, ки деҳқонон ва сарбозоне, ки аз ҷабру зулми ҳукумати Бухоро қон ба лабашон расидааст, бо андак ҳаракати мо ба моён ҳамроҳ шуда, барои ба даст даромадани талабҳои мо, ки айни муддао ва манфиати онҳост, ёри хоҳанд дод. Ҳол он ки деҳқонон ва сарбозҳо ба ҳадде зери занҷири зулму ситам фишурда шуда буданд, ки мачоли ҳаракат кардан надошанд. Ба замми ин муллоҳои хони ва эшонҳои шариятфуруш дар байни деҳқонон хеле хуб ташвиқот бурда, онҳоро бар зидди чавонон барангехта, аз номи шарият ба иҷрои ҳар коре омода карда буданд. Дар муқобили чунин тайёргарихо баённомаҳое, ки чавонон паҳи мекарданд ва ташвиқоти онҳо ҳеҷ таъсире дошта наметавонист.

Ба ҳар ҳол чавонон ин ҷиҳатҳоро фикр ва мулоҳиза накарда, ба як бозии бемаврид ва тахлуқанок иқдом намуданд.

Баъд аз анҷоми бемуваффақияти ин воқеа як қисми халқ тамоми масъулиятро ба чавонон бор карданд. Вале, ба фикри ман, дар ин ҷо қисми зиёди масъулият ба гардани Колесов меафтад, зеро қувват ва силоҳ ба дастӣ вай буд ва агар вай намехост, чавонон ҳеҷ коре карда наметавонистанд.

Вале масъулияти чавонон дар ин нуктаҳост: онҳо қувваи худ ва қувваи амиро ро дуруст насанҷида, ба андак қуввате, ки Колесов оварда буд, бовар карда, ба маълумоти бардурӯғи намоёндагони худ дар бораи он ки мардум ба киём ҳозиранд,

фирефта шуда, ба ин бозни таҳлукадор даромаданд. Ҳол он ки ҷавонони бухороӣ аҳволи рӯҳияи мардуми Бухоро, нуфуз ва эътибори дар он рӯзҳо доштаи худашон ва мардумро чӣ навъ фирефта кардани уламоро бо тамоми ҷузъиёташ доништанашон лозим буд. Вале ин ҷиҳатҳои масъала фикр ва мулоҳиза карда нашуд. Дар натиҷа хуни бегуноҳи зиёде рехта шуд.

Дар аввалҳои моҳи феврالی соли 1918 дар Самарқанд яке аз ҷавонон бо ман вохӯрд. «Ҳарчӣ бодо бод, агар ба деви истибдод ҳуҷуме кунем, чӣ мешуда бошад?» гуён фикри маро пурсид. Ба ӯ гуфтам: «Ҳуҷуме, ки бидуни санҷиши қуввати худ хоҳед кард, ба муваффақият намеанҷомад». Ӯ гуфт: «— Ҷон бар лаби мо расидааст. Зулми ҳукумат ба дараҷаи тоқатнопазире расид. Аз чунин зиндагӣ, ҳарчӣ бодо бод, ҳуҷуме кардан ва бо шаъну шараф шаҳид шудан беҳтар аст».

Дар ҷавобаш гуфтам: — Ин фикр ва назарияи шумо он вақт дуруст шуда метавонист, ки шумо бо ҳамсафони худ якҷоя ҳуҷум намоед, музаффар нашавед ҳам, ба шарафи шаҳодат бирасед ва ҳасорат ҳам ба доираи ҳамин ҳуҷумкунандагон мунҳасир бошад. Вале қор ин тавр нахоҳад шуд. Ҳукумати Бухоро ҳукуматест, ки дар ваҳшоният дар тамоми олам мислу монанде надорад. Агар ҳуҷуми шумо андак ба бемуваффақияти дучор гардад, ин ҳукумати ваҳшӣ дар дохили Бухоро қассобхонае мекушояд ва хуни мардуми бегуноҳи зиёде беҳуда рехта мешавад. Аҷаб не, шумо аз ин фочеа сикхату саломат ҷон бадар мебаред, вале бегуноҳони зиёде қурбон мешаванд. Бинобар ин бе тайёрии мукамал ва ҳаматарафа ҳуҷум карданро ман ҳаргиз маслиҳат намебинам. Аммо дар мавриди тайёрии мукамал қурбониҳо бамавқеъ мешаванд ва қурбондеҳӣ ба иди қурбон мубаддал мегардад.

Пас аз он ки муддаои ҳудро бо чунин далелҳои мантӣки исбот кардам, ҳамсухбатам гапро ба шӯхӣю зарофат гардонида гуфт: — «Мо ҳам ҳанӯз чунин фикру ҳаёле надорем. Ман ин гапҳоро чун орзуе гуфтам» ва бо ҳамин гап нақшаи ҳуҷумро аз ман пинҳон кардани шуд.

Хулласи калом, бо иттифоқ ва ҳамкории Колесов ва ҷавонбухориён воқеаи моҳи мартӣ соли 1918 сар шуд.

Воқеаи Колесов

Колесов пас аз воқеаҳои Хӯканд ва Самарқанд сафаре ба Ашқобод кард. Дар сари роҳ дар вагон бо ҷавонон мулоқоте карда, ба фикри ба миён гузоштани масъалаи Бухоро афтод. Сардори онвақтаи ҷавонон — Файзуллоҳоча вақти баргашта-

наш аз Москва дар Тошканд таваккуф карда, бо Қалесов мулоқот намуда, муқаддимоти корро омода карда буд. Вақти ба Қогон омадани Қолесов қарори қатъӣ қабул шуд. Мувофиқи ин қарор Қолесов аз номи ҷавонони Бухоро ба ҳукумати амир талабномае мефиристад ва барои қувват додан ба ин талабнома дар Қогон як миқдор қувваи ҳарбӣ омода мекунад.

Мувофиқи занну тахмини ин маҷлис амир аз ҷанг сар бозтофта, талабномаро қабул мекунад ва масъалаи ислоҳот дар Бухоро бе ҳеҷ хунрезӣ амалӣ мешавад.

Бинобар ин бо тақья ба як қуввати каме талабнома ба амир супурда шуд. Ба ҳамин сабаб ҷавононе, ки дар Қогон ҷамъ омада буданд, баровардани онлаҳон худ ва ҷизҳои қиматбаҳон худро аз шаҳр лозим надонистанд. Баъзеҳо ваҳомати авзоъро фаҳмида бошанд ҳам, ба баровардани онла ва ашъён худ фурсат наёфтанд. Файзуллоҳоча ва ҷанд нафари дигар онлаи худро аз шаҳр бароварда бошанд ҳам, аз ашъён қиматини худ ҷизе бароварда натавонистанд.

Бинобар шунди мо, қувваи ба Қогон ҷамъкардан Қолесов аз 600—700 кас зиёд набуд. Аксари инҳо одамони таълими ҳарбӣ ноида, одамони аз ҳар ҷо-ҳар ҷо ҷамъовардашудае буданд, ки ба даст яроқ гирифтанд. Қолесов худи ҷавононро низ мусаллаҳ карданӣ шуд, вале ба сабаби камии аслиҳа ба инҳо ба қадри кифоя яроқ нарасид.

Ба роҳи оҳан муҳофизҳо гузошта нашуда, муҳофизати хизматгорони он истоғҳои роҳи оҳан, ки аз хоки Бухоро мегузашт, таъмин нашуда буд.

Инак, дар ҳамин вазъият дар охири моҳи февраль талабномаи мазкур аз номи ҷавонон ба ҳукумати Бухоро супурда шуд. Амир баъд аз гирифтани талабнома Низомиддини Урганҷиро аз мансаби қушбегӣ гирифта, ба ҷои вай Усмоибедро таъйин кард ва бо ин кори худ ҷавононро як андоза фиреб дод. Ҷавонон аз азли Низомиддин ки мустабидди машхуре буд, ба амалӣ гардидани талаботи худ умедвор шуданд. Лоқин амир тайёриро ба ҷанг оғоз карда буд.

У ба тамоми вилоят ва туманҳо амр фиристода, мардумро ба ғазо даъват кард. Ба вилоят, туман ва кишлоқҳое, ки роҳи оҳан аз дохилашон мегузашт, фармони вайрон кардани хатти роҳи оҳанро дод.

Аввали моҳи март, рӯзи ҷумъа дар Бухоро тайёри ба ғазо шакли ҷиддие гирифт. Мардум ва элитукарҳо аз ҳар тараф ба Бухоро ҷамъ шуданд.

Тафтишкунанда (развелкачи)-ҳои аскарӣ ниқилобӣ низ то

таги дарвозан Бухоро дар тафтиш ва назорат буданд. Рӯзи шанбе, вакте ки чавонон ва Колесов мунтазири чавоби амир буданд, сарбозон ва тўпхонаи амир аз шаҳр баромада, дар вағзали Бухоро омодаи ҷанг шуданд. Поезди охири як гурӯҳ русҳо ва фуқарои русро ба Когон овард. Қуввати Колесов низ ба ҷанг тайёр шуд. Дар ҷанги аввалин Шамс ном саркардан аскарӣ амир бо тирӣ тўпи Колесов кушта шуд. Тўпчиҳо аспҳои тўпхонаро кушта, худашон гурехтанд. Дар ин ҷанг ду тўп ба дасти Колесов афтод.

Рӯзи якшанбе амир сулҳ талаб карда, бо сардорони Ҳочӣ Зикриё ва Имомқул ҳайате ба Когон фиристод. Вакилон аз Колесов илтимос карданд, ки барои гуфтугӯ дар бораи сулҳ ба Бухоро намояндаҳо фириштад.

Колесов ҳайате иборат аз 21 нафар ба Бухоро фириштад. Чавонон ба ин найранги ҳукумати Бухоро ба ҳаде фирефта шуда буданд, ки ҳатто Файзуллоҳоча ҳам бо ин ҳайат ба Бухоро рафтани шуд. Лоқин бинобар ин фикрро тақвият кардани намояндаи амир — Имомқул чавонон ба шубҳа афтада Файзуллоҳочаро нафиристоданд.

Ин ҳайатро ба Бухоро рафта ба арки амир даромадан ҳамон ба хонае дароварда ҳабе карданд. Посбонони ҳайат, ки дар Регистон меистоданд, аз тарафи сарбозони амир тирборон шуданд. Як-ду нафар бо автомобил гурехта буданд, ки инҳоро ҳам дар таҳти дарвозан Бухоро дастгир карда куштанд. Фақат ду ё се нафар аспсавор гурехта наҷот ёфтанд.

Намояндагони дар арк маҳбус бинобар мусаллаҳ буданашон то ҳаде худро мудофиа мекарданд. Оқибат одамони амир боми хонаро фуру резонда онҳоро нобуд карданд. Ҳочӣ Зикриё ҳам, ки аз тарафи амир вакил шуда Когон омада буд, кушта шуд. Имомқул бо вай душмани дошт. «Бо чавонон маҳфӣ гуфтугӯ кард», гуён ба вай тўхмат карда бо ин роҳ ба нест кардани рақиби худ муваффақ гардид.

Дар он вақт тамоми хатти роҳи оҳанро, ки аз хоки Бухоро мегузашт, вайрон карда буданд. Бо ҳамин аҳвол ҷанг се рӯз давом кард. Ин ҷанг бештар ба бозие шабоҳат дошт.

Лашкари ишқилоб рӯзона дар байни Ширбудун ва Когон қарор гирифта мечангид ва шабона ба Когон бармегашт. Аскарӣ амир ва ғазоталабон ҳам рӯзона аз шаҳр баромада, ҷангида, шабона ба шаҳр даромада, дарвозаро баеста мехобиданд.

Чавонон дар аснои ҷанг ба мулоҳизаи он ки шаҳр вайрон нашавад ва халқи осуда ташвиш нақашанд, ба тўпборон шудани шаҳр роҳ надоданд. Аз ин ҳол муллоҳо истифода намуда,

дар байни халқ хурофоти гуногун паҳн мекарданд: гӯё ҳазрати Баҳоваддин тирн тўпхоро бо дасташ гирифта, ба тарафи большевикҳо мегардондааст. Ин ҳолро гӯё бисёр мӯъминон бо чашми худ дида бошанд...

Талафоти чанг. Дар майдони чанг ба аскарн инқилоб зарари чандоне нарасид. Аммо аз ғазоталабон шумораи кушташудагон 300—400 нафар тахмин мешуд, маҷрӯҳон низ ҳамин қадар.

Рӯзи сеюм тир ва озукаи Колесов кам монд. 5 март, рӯзи сешанбе Колесов ба ҳаёли гурехтан аз Когон афтод. Ҳамон шаб тамоми вагонҳои Когон ва Амирободро тайёр карда, аскарн инқилоб, ҷавонбухориён ва фуқарои русро ба вагонҳо ҷо карда, ба тарафи Самарқанд равона шуданд, ҳол он ки аз Куюкмазор сар карда, роҳи оҳанро тамоман вайрон карда буданд, роҳро дуруст карда, оҳиста-оҳиста пеш рафтаи лозим меомад.

Рӯзи чоршанбе пагоҳӣ аскарн савораи амир Когонро ишғол кард. Ғазоталабон ва элнӯкарҳо қад-қад роҳи оҳан аз дунболи Колесов мерафтанд. Локин аз поезд дар масофаи тирнорасе истода, ба ҳучум часорат намекарданд.

Воқеаи Қизилтеппа ва мугорака. Бо сар шудани чанг дар Бухоро роҳи оҳани байни Қизилтеппа ва Когон вайрон карда шуда, истгоҳ аз тарафи ғазоталабон ва элнӯкарҳо ба муҳосира гирифта шуда буд. Дар ин ҷо коргарони роҳи оҳан мусаллаҳ шуда, ду рӯз худро мудофия карданд. Оқибат аз камини обу озука тарсида, поезде ҳозир карда, ба тарафи Самарқанд гурехтанд. Роҳи байни Қизилтеппа ва Қармина ҳам вайрон карда шуда буд. Ин гурезандаҳо ҳам роҳи оҳанро дуруст карда, пеш мерафтанд.

Баъди аз Қизилтеппа рафтани коргарон ғазоталабон ҷун сағони хор ба истгоҳ ва завод ҳучум оварданд. Коргарон ва хизматчиёни тоҷик ва пирсиёни [эронии] заводро, ки бинобар мусулмон буданашон бо коргарони рус нагурехта, ба ҳимояти мусулмонон паноҳанда шуда буданд, ваҳшиёна кушта, часадашонро ба хавзи завод партофтанд. Баъд аз тамоман толону тороч кардани молу ашёи ба дасташон афтода, заводро оташи зада сӯхтанд, иморатҳои истгоҳро вайрон карданд. Ин ғазоталабон дар сари ўлча [моли ғорати] бо ҳам чангида якдигарро хеле куштанд.

Колесов, ки базӯр омада ба Қизилтеппа расида буд, ин аҳволро дида, ҷӣ кор карданро надониста сару сомони худро

тамоман гум кард. Амир бо шартӣ ба вай супоридани чавонон сулҳ таклиф мекард.

Дар ҳамин аҳвол буд, ки гурӯҳи тафтишии [разведкаи] аскарӣ, ки Карминаро ишғол карда буд, омада ба Қизилтеппа расид. Пас аз ин Колесов ва чавонон боз қувват гирифтанд.

Амир воқеан Карминаро шунда, якбора сусту нарма шуда, ба ҳар навъе, ки бошад, ба ҷустуҷӯи роҳи муторика бо Колесов даромад. Ба ин қор муваффақ гардид ва Колесов аз Қизилтеппа рафт.

Воқеаҳои Хатирҷӣ ва Кармина. Пас аз сар шудани ҷанг дар Бухоро Колесов аз Тошканд қувват талаб карда буд. Вақте ки ин қувват омада ба Зирабулоқ расид, дар бисёр маҳалҳои Бухоро роҳи оҳан вайрон буд. Як қисми ин қувват роҳи оҳанро таъмиркунон ба тарафи Кармина равона шуд. Қисми дигар мавзен Мир ва кӯрғони Хатирҷиро ишғол кард. Халқ гурехта ва кишлоқҳо бекас монда буд. Табиист, ки аскарҳо ҷизҳои дарқориро бе заҳмат ва бе ҷанг ҷамъ карда гирифтанд. Локин аз паси аскарҳо толони ҳақиқӣ сар шуд. Авбошоне, ки мунтазири ҷунби рӯзе буданд, тамоми моли мардумро тороҷ карданд.

Ба аскарӣ, ки ба Хатирҷӣ рафта буд, навқарони амир андак муқобилат нишон дода бошанд ҳам, пас аз тир хӯрда кушта шудани яке аз сардоронашон ҳама гурехтанд. Моли нақдинаи бек ба аскарон, ҳасту нести мардум ба авбошон насиб шуд. Беки Хатирҷӣ — Остонакул-қушбегӣ вақти ба истгоҳи Зирабулоқ омадани аскарон дар Мир буд. Аз ин ҷо рост ба Хатирҷӣ омада, таваккуфе накарда, ба сӯи Бухоро гурехт. Аскарӣ, ки ба Кармина равона буд, як-ду рӯз бо таъмири роҳ овора шуда, кишлоқ ва кентҳои атрофро ишғол намуда, ниҳоят омада ба Кармина расид. Тағони амир дар Кармина ҳоким ва дар он ҷо қуввати зиёде ҳам омада карда буд. Дар он ҷо ба ғайр аз элнӯкар ва ғазоталабҳо, ду ҳазор нафар аскарӣ низомӣ ва ҷанд тӯпи кӯҳна ҳам буд. Беки Кармина сарбоз, элнӯкар ва ғазоталабонро ҷамъ карда бароварда, андак хой-хӯй барпо кард. Аз тӯпҳои кӯҳна ду-се бор тир паронда шуд. Дусад нафар аскарӣ мунтазами инқилобӣ ва панҷоҳ нафар фидоӣне, ки аз Самарқанд омада буданд, онҳоро пароканда намуда, бо ҳучум ба кӯрғон даромаданд. Бек бо ҷанд нафар одамаш асир афтоданд. Амаки амир, ки аз Русия омада, дар ин ҷо таваккуф карда буд, маҷрӯҳ ва асир шуд.

Ҳазинаи Кармина аз хазинаҳои дуввумдараҷаи Бухоро ба шумор мерафт ва аз Абдулаҳад дар ин ҷо ҷизҳои гаронбаҳо

бисъёр монда буд ҳаман инҳо ба аскарон ўлча шуд. Чунонки дар Хатирчӣ буд, дар ин ҷо ҳам аскарон моли мардумро тороҷ накарданд. Локин ғазоталабҳо ва авбош ҳамачизи мардумро тороҷ накарданд.

Воқеаҳои Қароқул ва Чорқӯй. Як рӯз пеш аз сар шудани ҷанг дар Бухоро яҳудиёни Қогон ва баъзе русҳо истгоҳи Қароқулро гӯё ҷои осудатаре ҳисоб карда, ба он ҷо рафта, дар заводи Левӣ ном яҳудӣ ҷой гирифта буданд. Пас аз омадани фармони амир ғазоталаб ва элнӯкарони Пайканд ва Қароқул дар зерин дастӣ Мурод-полвон ба вайрон кардани роҳи оҳан даромаданд. Инҳо ба завод ҳучум оварда, тамоми рус ва яҳудиёни он ҷоро ба тарзи ваҳшиёнае куштад. Ду рӯз баъд аз тарафи Чорқӯй як гурӯҳ аскар роҳро таъмир карда, омада ба Қароқул расид. Инҳо ҳам муқобилати бемисро дарег надоштанд. Азбаски аксарияти мардум гурехта буд, талафоти ҷонӣ ҷандон зиёд нашуд, фақат мол ба ғорат рафт.

Дар арафаи ҷанги Бухоро аз тарафи амир ба беки Чорқӯй — Муҳаммадюнус дар бораи вайрон кардани роҳ ва ҳозир шудан ба ҷанг таълимот омада буд. Локин Муҳаммадюнус ин рафторро лозим надонист. «Агар мо ҷунин рафтор кунем, дар пешин аскарони мунтазам ва мусаллаҳ тамоми халқ набуд ва шаҳр вайрон мешавад», гуфт. Бинобар ин бо русҳо, ки дар Чорқӯй буданд, мусолиҳа кард. Мувофиқи ин мусолиҳа мардуми Чорқӯй ва нуқарҳои амир ба роҳи оҳан зарар нарасонида, ба русҳо тааруз намекунанд, дар муқобили ин аскарони рус дар Чорқӯй ҳам ба халқ ва ба бек таҷовуз намекунанд. Вақте ки ин хабар ба амир расид, ӯ аз Муҳаммадюнус ба шубҳа афтад, Низомиддини Урганҷиро ба Чорқӯй фириетод. Локин Низомиддин омада ба Чорқӯй нарасида мусолиҳаи Муҳаммадюнус вайрон шуд, аҳдномаи уро қозини шаҳр ва амалдорони дигар нарасиданд, ба роҳи оҳан ҳучум карданд. Туни қўҳнаеро бароварда, ба тарафи Девонабоғ (Чорқўй нав) тир парронданд. Аскарони микдоран хеле каме, ки дар Чорқӯй буд, ба қўғон ҳучум кард, қисми қўҳнаи шаҳр ва қўғони бекро ба туп баст. Ин ҳолро дида, тамоми ғазоталабон, элнӯкарҳо, бек ва қозӣ, бо ҳамроҳии Низомиддин, ки нав ба Чорқӯй омада буд, ба тарафи Сақар гурехтанд, дар он ҷо аз дарё гузашта, бо роҳи биббон ба Бухоро расиданд.

Чорқӯй сўхт, толон ва вайрона шуд. Амир Муҳаммадюнусро ба сабаби ин муоҳида бо таёқ зада-зада кушт.

Дар вилоятҳои дигар. Роҳи оҳани Бухоро аз Амиробод то Тирмиз, аз Қарий то Шаҳрисабз вайрон шуд. Табиист, ки хид-

матгорони роҳи оҳан низ нобуд шуданд. Руское, ки дар сохили Ому буданд, қисман ба крепостҳои Каркӣ ва Тирмиз паноҳанда шуданд, қисме ба Афғонистон паноҳ бурданд. Ҳукумати Афғонистон бо онҳо рафтори инсониятпарваронае кард. То осуда шудани Бохоро ҳаёташонро муҳофиза ва маншаташонро таъмин намуд.

Зарар ва фоҷиаҳо аз воқеаи Колесов. Бинобар бе тайёрии сар шудани ҷанги Колесов тамоми роҳи оҳане, ки аз хоки Бухоро мегузашт, вайрон шуд, оҳан, ҷӯб ва дигар масолеҳи он нобуд гашт. Мошин ва роҳҳои обкашӣ бо замин яксон шуданд. Ҷанд завод сӯзонда шуд. Фоҷиан аз ҳама бадтар ин шуд, ки халқи ваҳшӣ бо коргарони ба дасташон афтада ваҳшиёна муомила карданд. Аскарҳои Колесов вақти аз Бухоро баргаштан ин мурдаҳоро дида, мардуми ба дасташон афтдаро куштанд. Қӣ медонад, шояд вайронкунандагони роҳҳо, сабабгорони ҳаракатҳои ваҳшиёна гурехта рафтанду мардуми бегуноҳ ба ҷазо гирифта шуданд!

Ваҳшонияти ҳукумати Бухоро ба муносибати воқеаи Колесов

Навиштани ин фасл барои ман хеле душвор аст. Ҳукумати Бухоро зотан ба дараҷаи дар ин замон бе мисли монанде ваҳшӣ ва золим буд, вале ҳоло, ба сабаби воқеаи Колесов ваҳшонияти худро як бар сад афзуд. Мардуми бегуноҳ, бечорагони мазлумро бо ҷунон ваҳшонияте кушт, ки на ин ки дили пурдарду ҳасрати ман, балки ҳар як одами сангдил ҳам аз ин фоҷиаҳо огоҳ шавад, тобу тоқат карда наметавонад. Вале ман бояд ин лавҳаҳои пурдахшатро ба пеши назар оварда, ба хонандагон манзур намоям. Ибро ҳам ба хонандагон ёдовар карда мегузарам, ки дар баёни ин фоҷиаҳо аз эътидол баромада, Саҳт қалам рондан ва суханони талх гуфтаним ҳаргиз бо майлу хоҳиши тарафгирӣ намебошад.

Агар ҳукумати Бухоро ҷавонеро, ки ба муқобилаш шамшер бардошта буданд, дастгир ва нобуд мекард, ман ибро як қизи табиӣ мешуморидам. Вале дар амал ҷунон нашуд. Амир ба ғайр аз толон кардани моли ҷавонони мучоҳид, ба ғайр аз кофир номидани онон ҳеч кори дигаре карда натавонист, вале қасони бегуноҳеро, ки осуда дар хонаҳои худ менишастанд, бо ваҳшонияти дар дунё бемисле кушт.

Ҳарчи ҳаст, биед ҳикоятанро сар кунем.

Аз рӯзи сар шудани чанг бо Колесов дар Бухоро майдони вахшоният кушода шуд. Муллоҳо ба куштани ҳамаи ҳамфикрони ҷавонон фатво бароварданд. Ин фатво ба таври хеле ваҳшиёнае ба амал татбиқ мешуд. Одамони амир, элнӯкарҳо, одамони кушбегӣ, қозӣ ва ғазоталабон дар ҳар кучо, ки камзӯлпӯшери диданд, зада куштан гирифтанд. Дар вағзали Бухоро Абдулло ном писари Бахшуллоҳон ва чанд нафари дигарро ваҳшиёна кушта, ҷасадҳои онро пора-пора карданд. Хонаи Мулло Низоми Собитии тоторро пахш карда, ӯро бо зану фарзандонаш куштанд. Чорбоғи Мирзо Муҳиддинро пахш карда, боғбони кӯҳансолро бо занаш ба қатл расониданд. Хонаи Файзуллоҳочаро зер карда, панҷ нафари он ҷоро, ки ба ғайр аз хизматгори гуноҳи дигаре надоштанд, куштанд.

Ин фочиа дар ҳама ҷо намоён буд. Дар ҳама ҷо одамони ришашон андак кӯтоҳ, либосашон андак калта кушта мешуданд. Аз чанд нафар тоторон ва русҳои муқими Бухоро, ки роҳ ва имкони гузеш нафта буданд, ононе, ки ба даст афтоданд, кушта шуданд. Як духтурзана, ки солҳо боз дар Бухоро иқомат ва табобат мекард, ба қатл расид. Кафказиёни муқими сарони Урганҷ аз тарафи одамони ҳукумат ба қатл расонида шуданд.

Баъди аз Когон ба Қизилтеппа кӯчидани Колесов ин қасб-соҳона ба интизом даромад, одамкуши дар кӯчаҳо манъ гардид. Фармоне эълон шуд, ки ҳар ҷадиди ба даст афтода ба арки амир оварда шавад. Дар ин ҷо иборат аз муллоҳо як ҳайати муҳокима барпо гардад. Аъзонии ҳайат Кутбиддин, Чунбул, Мулло Дӯст, муфтий аскар ва дигар қаллаҷунбонҳо ва раисаш Ибодулло-маҳдум буд. Таълимоти умумӣ ва дастур-уламалдиҳандаи ин ҳайат қозикалон Бурҳониддин ва раис Мусанниф буданд. Ибодулло дар садри маҷлис, дар сари зониаш як шамшер ва дар ду паҳлӯяш ду тапонча гузошта менишаст. Муллоҳо, сипоҳӣ ва ғазоталабҳо ҳар қасеро, ки ба гуноҳи ҷадиди дастгир шуд, оварда ба ин ҳайат рӯ ба рӯ мекарданд. Ибодулло мазлуми бечораро якҷанд даҳан дашином дода, ишорате мекард. Бо ин ҳукми куши он мазлум гӯё имзо ва мӯҳр зада мешуд. Ӯро феврал ба Ҳавлича бурда мекуштанд.

Аз Когон Қорӣ Ғулом, Мирзо Шамс ва писараш Маҳди дастгир шуданд. Қорӣ Ғуломро ҷавонон дар воқеанависӣ ба амир айбдор ва ҳабс карда буданд, баъди аз Когон рафтани ҷавонон ин шахс ба даст одамони амир афтод. Мирзо Шамс ва писари ӯ ба таври динӣ дар Когон муқим буда, бо ҷаво-

нон ҳеч муносибате надоштан. Бинобар ин бо ҷавонон нагу-
рехта, дар Когон монда буданд. Ҳар дуру аз Когон оварда бо
ваҳшоният ба қатл расонданд. Яъқуб ном яҳудӣ аз Когон даст-
гир шуд. Ин ҳам бо ҷавонон муносибате надошт. Уро бо па-
дараш Аброҳом ва як бародараш куштан. Мирзо Мустафо-
кулӣ, ки одами худӣ амир буда, баъди сар шудани ҷанг аз
Когон бо роҳи Баҳоуддин ба Бухоро гурехта буд, бо се на-
фар хизматгаронаш қатл гардид.

Дар ин қатл ва кушторҳо хусумати шахсии амир ва аҳли
дарбор низ роли муҳим бозӣ мекард. Абдушуқурбой ва Ҳочӣ
Неъмат бо хусумати шахсии амир кушта шуданд. Ҳочӣ Неъ-
мат, ки аз одамони худӣ амир буд, духтарашро ба амир «тор-
тук» накарда, ба писари Абдушуқурбой дода буд. Бинобар
ин амир ҳар дун инҳоро кушта, зани Ҳочӣ Неъматро ба занӣ
гирифт. Ҳочӣ Зикриё, Мирзо Наим, Атоҳоча ба сабабҳои ху-
сумати аҳли дарбор кушта шуданд. Лутфуллобой ва писараш
бо хусумати шахсии қозикалон шахид шуданд.

Дар се-ҷаҳор рӯзи аввал одами зиёде бо қорд ва шамшер
кушта шуд. Баъд усули хафа [буғӣ] қардан баромад. Номӣ
яке аз обхона [зиндон]-ҳо Регхона буд. Мазлумонро ба ин ҷо
дароварда, ба гарданашон таноб андохта, бо азобу уқубат
мекуштан.

Даҳ рӯз баъд ба сабаби як ҷияни Имомқулро дар ҷадидӣ
айбдор қарданаш Ибодулло аз қассобхона ронда шуд. Баъд
аз ин саллоххонаро шахсан қозикалон Бурҳониддин, раис Му-
санниф, муфти Қутбиддин ва муфти Мулло Холмурод идора
мекарданд.

Дар байни понздаҳ рӯз одами бешуморе кушта шуд. Ба
сабаби ба дастам набудани рӯйхати онҳо тафсилян навиштани
саргузашташон хорич аз иқтидори ман аст, лекин фақат исми
баъзе қасонеро, ки дар ҷанд ҷои китобамон зикр ёфта ва ё
дорон ягон имтиёзи дигаре будаанд, зикр қарда мегузарем:
Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ, ки ба воқеан Қолесов ҳамроҳ нашуда, дар
дохили Бухоро монда буд, ҳочӣ Абдусаттор, инчунин Мирзо-
шоҳӣ Фоиш, Мирзо Аҳмад, як раиси маъзул, мулло Вафо, муд-
даррис Ҳочӣ Сирочиддин, Мирзо Раҳмат, Имомалхоҷа, Мулло
Шарифи ғурбунӣ, Бокӣ ва Маҳмуд ном ду писари Низомидди-
ни Собитӣ, Мирхон писари Абунасер, Мирзо Сачок, Мирсиддик,
Муҳаммадазими ғичдувонӣ, Авазбек, Шокири Ёваҷинӣ, Қорӣ
Нурулло, Бурҳонҷон — бародари Фазлиддин-маҳдум, писари қал-
лонии Насрулло кушбегӣ, Сулаймонхоҷаи қароқулӣ, Фатҳулло-
хоҷаи бухорӣ аз қурбонӣни машхури ин ҷоҷа буданд.

Мударрис хочӣ Сирочиддин бародари нависандаи ин сатр-хо мебошад. Ин кас, ки дар дохили Бухоро буд, баъд аз саршудани воқеаи Колесов, азбаски аҳволи рӯҳияи ҳукумати Бухороро нағз медонист, як-ду рӯз дар шаҳр пинҳон шуда, баъд ба туман баромада, ба хонаи худ нарафта, дар тумани Шофирком, кенти Дехнав дар деҳаи Махаллаи Боло ба хонаи тағоинҳои мо меравад. Миршаби Ғичдувон аз ин хабар ёфта, бо Кали Султон ном бародари Хочӣ Латифи девонбеги ва Абдуллобойбачаи ғичдувонӣ рафта дастгир намуда ба Бухоро мефиристонанд. У бо иттифоқи козиқалон, раис ва чанд муфти дар катори гунаҳкорони саҳт ба шумор рафта, хафа карда кушта мешавад.

Аҳвол дар вилоят ва туманҳо. Дар туманҳо ҳам ин ғоҷна ҳукмфармо буд. Чунончи дар тумани Ғичдувон чанд хона тороч шуд, чанд бечора бо тӯҳмати чадидӣ кушта шуданд, ба повугардани чанд нафар кишан, ба дастонашон кунда зада, ба Бухоро фиристонанд ва дар он ҷо бо азобу укубатҳои зиёд кушта шуданд.

Бо саршудани ҷанг козиқалон Бурҳониддин аз кушбегӣ Усмонбек ба ҳокими Қаршӣ хат фиристода, қозӣ Мирзо Шариф [Садри Зиё]-ро ҳабс кунонида, ҷиянаш Абдувақилро куштанд. Ба вилояти Ғузур амр фиристода, муфти домолло Икроми ҳафтадсоларо ҳабс ва писараш Абдурахмон-маҳдумро ба қатл расониданд. Ба ғайри инҳо ҳам дар Қаршӣ ва Ғузур бисёр касон кушта шуданд.

Баъд аз саршудани ҷанг амир амаки худ — ҳокими Ғузур Акрамхонро ба Шаҳрисабз ҳоким таъйин кард. Зери дасти ин дар Шаҳрисабз ҳам қассобхонае кушода шуд. Бо ҳукми Акрамхон аз мардони маъруф ва машҳури кенагае Исломкул-тӯқсабо, хочӣ Мирзоюнуси мирохур, хочӣ Одилбой, Мирзо Юсуф, Низомиддин-маҳдум ва писари ҳокими собики Шаҳрисабз Насруллобек ва қариб панҷоҳ нафар аз мусофирон бо ваҳшоният кушта шуданд.

Амир ба Қармина амри маҳсус фиристода, Насрулло-кушбегиро, ки дар он ҷо маҳбус буд, бо тамоми хешу табор ва наздиконаш ба қатл расонид. Тағони амир, ки дар он рӯзҳо ҳокими Қармина буд, бо ихтиёри худ ҳам бисёр касонро кушта, молашонро тороч кард. Мирзо Умар бо фармони маҳсуси ҳукумат ба Қаркӣ рафта, бо закотчи Бухорибек ва аминоначи Мирзо Нурулло, ки одами Бурҳониддин буд, як шуда, ҳокими Қаркӣ Мирзо Зайнуллобидинро бо писарон ва ҳаҷдаҳ нафар наздиконаш куштанд.

Пеш аз сар шудани чанг ранси чавонони Каркӣ Қорӣ Ёулдош бо чанд нафар чавони туркман ба Когон омада буд. Аксари чавононе, ки дар Каркӣ монда буданд, кушта шуданд, фақат баъзеҳо ҳамроҳи русҳо гурехта, чон ба саломат бурданд.

Дар Тирмиз, Қилиф, Саройкамар, Шеробод, Хисор ва вилоятҳои дигар ҳам ин фочиа ҳукмфармо буд.

Оилаҳои шахид ва гурезагон. Тамоми молу мулки шахидон аз тарафи ҳукумат мусодира ва зану бачаҳои онҳо ба кӯчаҳо партофта шуданд. Инчунин ҳаман дору надори аз Бухоро гурехтагон низ мусодира шуд. Аҳволи зану фарзандони инҳо ҳеле вазнин буд. Ашъён манкули онҳоро ҳукумат бурда, ҳавлиашонро ба касе фурухта ё бахшиш карда буданд. Занҳои бечоран бекас гуруснаву бараҳна, чанд фарзанди хурдсол аз дунболашон раван дар кӯчаҳо саргардон мегаштанд. Аз тарафи ҳукумат ҳеч кас ба инҳо рӯи хуш нишон дода, ёри расонда наметавонист. Агар ба назди ҳукуматдорон равад, «кофирбача, чадид, харомзода!» — гуён зада меронданд. Аммо дар пеши назари инҳо одамони ҳукумат ё ки муллоҳои «соҳиби шарият» дар хонаву чои инҳо, мисли мероси падарашон бе ҳеч азоби вичдон зиндагӣ мекарданд. Чунончи баъд аз кушта шудани Мустафоқул зани вай бо чанд фарзандаш тамоман дар кӯча монд. Дар ҳавлии вай соҳиби шарият Қутбиддин қайфу сафо меронд.

Пас аз ором шудани вазъият. Баъд аз осуда шудани аҳвол ҳам фочияи Бухоро тамом нашуд. Аз моҳи март соли 1918 то моҳи сентябри соли 1920, яъне то инқилоби Бухоро фочиа ва қасбҳои давом дошт.

Баъд аз ором шудани аҳвол амир одами махсус фиристода, ҳочӣ Додхоҳ ва Мирзо Саҳбо-бӣ¹ — ин ду пири равшанзамирро, ки пеш аз воқеаи Колесов ба номи ҳокими аз Бухоро бадарға карда буд, одам фиристода бо наздиконашон ба катл расонид. Ин «хизмат»-ро Давронбек ном шахс ба ҷо оварда буд.

Дар моҳи рамазони соли 1918 ранси маъзул Абдусаммадхоҷа ва қозии маъзул Саидҷон ба вилояти Балҷувон бадарға шуданд. Баъд аз се моҳ азоб кашидан дар зиндон ҳар ду роҳаф карда куштанд.

Ҷи дар вилоятҳо ва ҷи дар доҳили Бухоро барои ҳаёс кардани қасе «ин одам чадид» гуфтани як нафар қифоя буд. Бо

¹ Ҳочӣ Додхоҳ ва Мирзо Саҳбо-бӣ — аз мансабдорони муътабарӣ зморат, ки ба сабаби ҳайрхошиашон ба маорифи замони соли 1918 аз тарафи амир кушта шуданд.

хамин ин одамро ҳабс ва молу мулкашро мусодира мекарданд. Пас аз ин куштани вай корн сахле буд.

Аз аҳли дарбор Имомкул, Ҳочӣ Латиф ва косалесони инҳо — Қаршибек, Юсуфбой ва Усмони аттор бисъёр касонро ҳабс кунонданд, бисъёр хонахоро тороч карданд, табиӣ, деги мурдорашон ҳам хеле хуб чӯшид. Аммо зулм ва тааррузи воқеанависон, шогирдпешагони кушбегӣ, мулозимони раис ва қозӣ ба халқ ҳадду ҳисоб надошт.

Қозикалон Бурҳониддин, раис Мусанниф, кушбегӣ Усмонбек ва Мирзои Урганҷӣ фақат аз одамкушӣ лаззат мебурданд.

Қассобхонаҳои Қаршӣ ва Шаҳрисабз ҳам то сентябри соли 1920 давом доштанд. Дар Қаршӣ тағони амир, дар Шаҳрисабз амаки вай мусофирони шубханокро «чадид» гӯён мекуштанд. Чунончи ҳокими Қаршӣ, тағони амир, дар аввалҳои моҳи апрели соли 1919 муфти Махмудхочаи Бехбудӣ ва рафиқи вай Мардонқулро ба тарзи ваҳшиёна кушт. Шаҳидони беному нишон ҳадду ҳисоб надоштанд.

Ин фаслро боз давом додан мумкин буд, фақат ба зиеда аз ин фочиа навиштан дар ман тобу тавон намонд.

Вазъияти ҷавонон пас аз воқеаи Колесов

Колесов ва ҷавонҳо роҳҳои вайронро таъмир карда, 2 рӯз дар роҳ овора шуда, 17 моҳи марти соли 1918 омада ба Самарқанд расиданд. Дар ин вақт Хатирҷӣ, Зиёуддин, Мир, Кармина, Қароқул, Қизилтеппа ва Чорҷӯй дар тахти ишғоли аскарони рус буд. Ҳар чи бошад, баъд аз чанд рӯз сулҳномае ба номи Аҳдномаи Қизилтеппа дар байни ҷумҳурияи Туркистон ва ҳукумати Бухоро ақд ва имзо шуд.

Баъзе аз ҷавонҳо ба тарафи Фарғона равона гардида, баъзе дар Самарқанд монданд. Аммо аксарияти онон ба марказ, ба Тошканд кӯчиданд. Дар Тошканд ба номи ҷамъияти ҷавонбухориён ҷамъияте ташкил дода, ба кор сар карданд. Лекин аҳвол барои ҷавонон хеле номусоид буд. Соли 1918 дар Туркистон соли қаҳтӣ буд. Ба ҷавонбухориён, ки аз ватан ва тамоми молу мулкашон ҷудо шуда буданд, дар ғурбат ва мусофират мубориза бо гуруснагию қаҳтӣ хеле душвор шуд. На барои кор кардан ҷои кор доштанд, на барои хӯрдан нон. Он чи аз тарафи ҳукумати Туркистон дода мешуд, ба эҳтиёҷи онҳо кифоя намекард. Ин саҳтию эҳтиёҷ то моҳҳои октябр давом кард.

Дар ин хафт моҳ дар Туркистон бемории вабо пайдо шуда буд, ки аз ҷавонон низ чанд нафар қурбон шуданд. Фазлиддин-махдум, мударрис хоҷа Рофеъ, мударрис Абдуқодир-махдум аз он ҷумла буданд. Аз моҳи октябр аҳволи ҷавонон рӯ ба беҳбуд гузошт. Аз бемориҳо раҳой ёфта, ҳар яке сари қореро гирифтанд. Баъзе дар курсҳо хонда муаллим шуданд, баъзе дар мактабҳои динӣ ба хондан даромаданд, баъзе дар идораҳои шӯроӣ кор карданд ва баъзе ба хизмати аскарӣ дохил шуданд. Хулоса, ҳар як сари қореро гирифта, ҳам маишати худро таъмин мекарданд ва ҳам ба рӯзҳои оянда тайёри мебуданд.

Таъқиби амир ҷавонро

Ҳукумати Бухоро бо қурбонии ҷавонон дар дохили хоки Бухоро аз хун сер нашуд. Баъд аз ақди сулҳ бо Колесов ҷавонони дар Туркистон муҳоҷиршударо, хусусан сардорони онҳоро ба воситаи ҷаллодонии фиристодааш террор кардани шуд ва дар ин роҳ тиллои зиёде сарф кард. Як ҳайати махфӣ аз тарафи ҳукумати Бухоро ба Марв фиристода шуд. Мирзо Муҳиддин дар он ҷо зиндагӣ мекард. Мирзо Муҳиддин ҳаракати бемавриди Колесовро маъқул надониста, як рӯз пеш аз сар шудани ҷанг ба Марв рафта буд. Ҳайати ҷаллодон ҳар қадар қӯшида бошанд ҳам, дар сояи химояи Ҳасан-така ном шахсе ба Мирзо Муҳиддин осебе расонида натавонистанд. Мирзо Муҳиддин Марвро барои худ хавфинок дониста, ба воситаи баҳри Каспӣ ба Русия рафтани шуд. Дар вағзали Красноводск вақти фаромадан аз вагон ҳадафи тире гардид. Тир ба қанори гӯшаш расида гузашт. Бо вучуди ин пас аз як моҳ табобат сикат ёфта, ба Москва рафт.

Ҷаллодонии махфӣ ҳукумати Бухоро барои қурбонии Файзуллоҳоча ба Самарқанд омаданд. Файзуллоҳоча инро пай бурда, ба Тошқанд қучид. Қотилон ба Тошқанд рафта бошанд ҳам, қорашон барор нагирифт. Аз мардуми маҳалли барои худ дастӣ ёр ёфта натавонистанд. Бинобар ин боз ба Самарқанд баргашта, доми худро дар ин ҷо ниҳоданд. Ба номи Файзуллоҳоча ва Мирзо Абдулвоҳид телеграмми сохтае фиристода, онҳоро ба Самарқанд ҷеғ задаанд. Мақсадашон инҳоро ба Самарқанд оваронда, дар роҳи байни вағзал ва шаҳр ё дар ҷои истиқоматшон нобуд кардан буд. Лоқин вақте ки онҳо дурустии ин даъватро тафтиш карданд, сохтагаш маълум гардид.

Бо ҳамин ниёз дар Каттакӯрғон низ шӯъбае қор мекард.

Моҳи рамазони соли 1918 Мулло Турсун ном шахси каттакӯргонӣ ба Тошканд рафта, бо ҷавонон омехта, Мирзо Усмон, Қосим-махдум ва ҷияни вай Шарифҷонро ба Каттакӯргон овард. Қосим-махдум ва Шариф сӯнкасро пай бурда, ба Самарканд гурехтанд. Мирзо Усмон дар он ҷо монд. Ҳайати махфӣ дар як маҳалли ба ҳудуди Бухоро наздике дасту пой ёро баста ба дасти дуздони амир супурданд. Табиӣ, ёро ба Бухоро бурда куштанд.

Чаллодони махфӣ амир ҳатто дар Оренбург ҳам буданд ва аз консули амир дар Тошканд — аз Мирбобо таълим гирифта кор мебуданд. Вақте ки Файзуллоҳоча ба воситаи Оренбург ба Москва мерафт, чаллодон ёро таъкиб мекарданд. Фақат ёро шинохта натавониста, амакбачаашро Файзулло гумон карда куштанд ва Файзуллоҳочаро куштем, гуфта аз консул Мирбобо мукофот гирифтанд.

Фидоиёни афгонӣ ва шербачаҳо

Баъд аз воқеаи Колесов аввалин кори амир аскар чамъ кардан шуд. Қисми муҳимми аскароне, ки амир дар ин рӯзҳо чамъ карда буд, ду даста — яке фидоиёни афгонӣ ва дигаре дастаи аз дуздон чамъ овардашудан «шербачаҳо» буд.

Аксариати фидоиёни афгон аз сарсариёне иборат буд, ки аз Афғонистон гурехта омада дар Бухоро рӯз мегузарониданд. Як қисми инҳо вақти ҷанг чун фидоӣ ба хизмати харбӣ даромада, аз амир ҳурмати зиёде диданд. Овозаи ин ҳурмату неъмат ба чамъ шудани афгонҳои дигар низ сабаб гардид. Ҳатто бисёр касон аз Афғонистон гурехта омада, ба ин даста ҳамроҳ шуданд.

Даस्ताҳои фидоиёни афгонӣ мустақил буда, сардоронаш ҳам аз худҳошон буд. Инҳо рафта-рафта ҳаракатҳои худсаронаро тамоман аз ҳад гузаронданд. Ба ҳавлиҳои дилхоҳ ва боғҳои писандидаашон даромада ҷой мегирифтанд, касеро, ки хоҳанд, ҷадид номида мезаданд ва ба дасти ҳукумат месупориданд. Чизии дилхоҳи худро аз ҳукумат талаб карда мегирифтанд. Инҳо ба фарзандони мардум низ таарруз сар карданд. Ҳар бачаеро, ки ба назараш зебо тобад, зада гирифта, маҷбур мекарданд, ки бо онҳо гардад.

Дар мавриде байни афгонҳо ва шербачаҳо низоъ афтод. Афғонҳо вазъи исьёнкоронае гирифтанд. Амир афғонҳоро риоят намуда, дастаи шербачаҳоро ба Қармина фиристод. Баъд

аз ин афгонҳо тааддӣ ва тааррузи худро боз ҳам афзуданд. Касеро, ки андак бар хилофи раъйашон рафтор мекард, бо силоҳ метарсонданд. Баъзе касонро ҳатто ба қатл расониданд. Чунончи як хизматгори Ҳоҷӣ Раҳмати чойфурушро куштанд. Ин вазъият оқибат тамоман ба чони мардуми Бухоро расид. Дар ҳама ҷо аз дасти афғонаскарҳо шикоят сар шуд. Ҳукумати Бухоро тамоми рӯз вақти худро ба масъалаи афғонҳо сарф мекарда бошад ҳам, чорае ёфта, аслиҳаи ба дасти онҳо додашударо пас гирифта наметавонист.

Дар моҳҳои сентябри соли 1918 байни ҳукумати Бухоро ва резиденти [вакили] ҷумҳурияти Туркистон дар Қогон муносибати дӯстонае барпо буд. Амир дар бораи фидоиҳои афғонӣ ба резидент мурочиат ва илтимос намуд, ки агар фидоиҳои афғонӣ аз Бухоро бароварда шаванд, дар Қогон яроқи онҳоро аз дасташон гирифта лозим аст.

Оқибат дастан фидоиён аз Бухоро бароварда шуданд. Вакили ҳукумати советӣ дар Қогон силоҳи онҳоро гирифта, яроқҳоро ба ҳукумати Бухоро супорида, афғон-аскарҳоро то ҳудуди Афғонистон ғусел кард. Масъалаи фидоиҳои афғонӣ бо ҳамин тамом шуд. Дар дастан шербачаҳо дуздони машҳур ҷамъ омада буданд. Ҳар як дохилшавандаи ин даста ҷӣ хел дуздихо кардан, ҷӣ корномаҳо нишон додани худро бо далелу шохидҳо исбот карданиш лозим буд. Ҳар касе, ки зиёд дузди карда бошад, мартабан баландтаре меёфт. На фақат дуздони Бухоро, балки дуздони Самарқанд низ ба ин даста даромада, аз ҳукумати амир ба дараҷаи баланд расиданд.

Шербачаҳо бо яроқе, ки амир ба дасташон дода буд, чунон ки дар Бухоро хунхорию ғаддории худро давом медоданд, пас аз кӯчонда шудан ба Кармина низ аз корҳои пештараи худ бознаистоданд, ҳатто дар Кармина даста-даста баромада роҳзанӣ мекарданд. Як қисми онҳо бо ин қонъ нагардида, яроқҳоро гирифта гурехтанд. Бокимондагонашон пас аз инкилоби Бухоро ба кишлокҳо пароканда шуда, ба босмаҷигӣ машғул шуданд ва қисме бо амир ба тарафи Ҳисор рафтанд.

Ҳаракатҳои сиёсии ҷавонон

Ҷавонон соли 1918 дар Тошқанд қори қумитан марказии худро ба тартиб андохта, дар Самарқанд низ шӯъбае кушоданд. Аз ахборе, ки шӯъбаи Самарқанд ба даст оварда буд, қувват гирифтани ҳаракатҳо ба мӯқобили ҳукумати амир маъ-

лум гардид. Бинобар ин ба сабаби ба хоки Бухоро наздик будани Каттакӯрғон соли 1919 дар ин ҷо ҳам шӯъбае кушода, ба кор сар карданд. Бо ҳамин, ҳаракатҳо бар зидди амир дар хоки Бухоро боз ҳам қувват гирифта, зулмдидагон баъзан гурехта, ба ҷавонон ҳамроҳ мешуданд. Ҷабру зулми амир дар дохили Бухоро низ инкилобчиёни нав ба вуҷуд овард. Дар дохили Бухоро ҷамъиятҳои махфӣ ташкил дода, бо ғайрати тамоми ба кор даромаданд. Онҳо ба воситаи Когон бо кумитаи марказӣ алоқа баста, таълимот мегирифтанд.

Соли 1919 алоқани байни шӯрои Қаркӣ ва ҳукумати Бухоро вайрон шуд. Аскарони сурхе, ки дар Қаркӣ буданд, бек, қозӣ ва дигар ҳукуматдорони Бухоро ба асорат гирифтанд. Табиӣ, шӯъбаи ҷавонон дар Қаркӣ аз ин фурсат истифода бурда, хеле хуб кор кард. Амир барои пас гирифтани Қаркӣ туркманҳоро ҷамъ карда, ба ҷанг ҳезонда бошад ҳам, қоре карда натавонист.

Воқеаи Қаркӣ чунин сар шуда буд: беки Қаркӣ аз номи фармондеҳи англис, ки дар он рӯзҳо ба Чорқӯй наздик мешуд, ба шӯрои маҳаллӣ ультиматум супорида, таслим кардани шаҳро талаб намуд. Баъд аз ин кор тафсид. Қаркӣ муддате дар дасти шӯроҳо буда, баъд қисми мусулмоннишини он сулҳан боз ба ҳукумати амир супурда шуд, вале ҷавонон қори худро давом медоданд.

Ҷавонони Бухоро дар охири соли 1919 ва аввали соли 1920 боз ҳам ҷиддитар ба кор даромаданд. Дар Ашқобод курси ҳарбии сиёсӣ кушода, дар он ҷо таълим гирифтанд. Онҳо тавҷам бо тайёрии худ ба инкилоби Бухоро дар қорҳои инкилобӣ дар Туркистон низ иштирок доштанд. Дар фронтҳои Ҳафт-рӯд, Ашқобод ва Фарғона дар сафи аскарони сурх хизмат мекарданд. Дар инкилоби Хева низ иштирок карданд.

Сиёсати хориҷӣ ва дохилии ҳукумати Бухоро

Ҳукумати Бухоро дар даври ҳукумати мустабиддан Русия бо ҳеч як давлати хориҷӣ ҳаққи робита надошт. Дар қорҳои дохилии низ, аз рӯи аҳднома ва расмӣ мустақил бошад ҳам, дар амал маҷбур буд, ки ҳар қорро мувофиқи майл ва хошти ҳукумати императории рус ба ҷо биёрад. Вале дар бобати ҷабру зулм ба фуқаро, дар торикӣ ҷаҳолат нигоҳ доштани онон, дар муҳофизати «кӯҳнагиҳо» — дар қорҳои, ки фақат ба фуқарони Бухоро оид буда ба қаробӣ ва ақибмондагии мамлакат сабаб мегардиданд, ба маънои томи истиқлол дошт.

Пас аз инкилоби февраль як дараҷа худро мустақил ҳис карда, дар натиҷаи Инкилоби Октябрь дохилан ва хориҷан тамоман мустақил шуд. Локин аз ҳар дуи ин имкониятҳо ҳам дуруст истифода набурд, ҳатто онҳоро суниестемол кард.

Нисбат ба ҳукумати советӣ, ки то ҳақде ба озоднаш сабаб шуда буд, ҳамеша сиёсати дурӯёнае бурда, бо бандагони Николай, ки дар Ашқобод сар бардошта буданд ва бо вакилони ҳукумати англис ҳама вақт дӯстона ва самимӣ муносибат кард. Вақте ки ақсулинкилобиёни Ашқобод ба Марв ва Учҳоҷӣ омаданд, намояндагони расмӣ амир ҳама вақт дар байни онҳо буданд ва ба муқобили ҷавону навфикрони туркман мудом иғвоҳо паҳн мекарданд. Мақсад аз ин сиёсат боз ба асорати пештара гардонидани Туркистон ва хусусан Бухоро буд.

Душмани машҳури англисҳо, намояндаи ҳукумати Туркия — Козимбек вақти баргаштанаш аз Афғонистон ба Бухоро даромада, бо амир ва арқони давлати вай мулоқот намуда, ба манфиати Шарқ ва олами ислом муҳолиф будани сиёсати пешгирифтаашро фаҳмонд ва ўро ба муносибати дӯстона бо ҳукумати советӣ ва ба ҳаракатҳои ҷиддӣ ба муқобили англисҳо ташвиқ кард. Аммо амир ба суҳанони Козимбек гуш накарда, «ин ҳам ҷадид будааст» гӯён нисбат ба вай ҳаракатҳои номуносиб кард. Козимбек дар ҳаққи худ суиқасд ҳис карда, зуд аз ин даҳман ҳашарон баромада, ба Тошканд рафт.

Ҳукумати Бухоро баъд аз воқеаи Колесов, дар замони амир Ҳабибуллоҳон ба Афғонистон ҳайате фиристода, дӯстӣ изҳор карда буд. Пас аз он ки дар Афғонистон табаддулоти давлатӣ шуда, давлати Афғонистон истиклоли хориҷии худро эълон намуд, ба Бухоро ва Туркистон ҳайати сафорати фавқулодае фиристод. Ҳукумати Бухоро ба ин сафорат зохиран ва расман эҳтиром нишон дода бошад ҳам, муносибати дӯстонаи самимӣ надоштани баъдтар маълум шуд. Муносибати давлати Афғонистонро бо ҳукумати советии Русия дида, «афғонҳо ҳам ҷадид буданд, большевик шудаанд», гӯён овозаҳо паҳн кардан гирифт.

Баъд аз он ки ҳайати сафорати Афғонистон дар Тошканд элҷихонаи доимӣ кушода, дар болон бино байраки давлатии худро барафрошт, дар Бухоро низ ин корро кардани шуд. Ҳукумати Бухоро шарм накарда, ба ин кор муҳолифат намуд ва норозигии муллоҳоро ба ин мумоинаат баҳона овард.

Ин ҳаракат ба вайрон шудани муносибати Бухоро бо Афғонистон кифоя буд. Локин тамкин ва вайрон сафири Афғонистон ва сиёсати мустаҳками шарқии давлатии он боис шуд,

ки афгонҳо ин рафтори амиро ноида гирифта, ҳазм карданд. Ҳукумати Афғонистон худро ба нодонӣ зада, ба ҳукумати Бухоро муносибати самимӣ ва дӯстона нишон дода, ба ҷалби хусни тавачҷӯҳи он мекӯшид, вале дӯстии ҳукумати амир бо давлати Афғонистон ҳаргиз самимӣ набуд. Агар дӯстии самимӣ медошт, робитаи худро бо англисҳо, ки дар ҳолати ҷанг бо Афғонистон буданд, тамоман катъ карданаш лозим меомад. Вале ҳатто пас аз он ҳам, ки англисҳо аз фронти Ашқобод гурехтанд, дар Машҳад бо вакили Англия муносибати сиёсӣ мекард ва бо раёсати Мирзо Сафарқул ба Машҳад ҳайати фавқуллодае фиристод, ки ин корҳо бо мактубҳои ба даст афтада ба субут расиданд.

Ҷиҳатҳои дигари сиёсати хориҷии ҳукумати Бухоро иборат буд аз робитаи дӯстона бо вакили англисҳо хон Ҷунайд, алоқа бо босмачиёни Фарғона ва адоват инсбат ба ҷумҳурияти шӯрони Хева.

Ҳукумати Бухоро дар корҳои дохилии худ низ сиёсати хеле баде пеш гирифта буд. Ҳокимони ҷоҳил, сипоҳиёни ғаддор, қозихон нодон ва ришвахӯр, муллоҳои шариафшӯро ба тамоми молу ҷони халқ ҳокими мутлақ гардонда буд. Бечорагонӣ аз зулму ситам норозӣ, мазлумонеро, ки аз фасод ва беахлоқӣҳо ба дод омада буданд, «ҷадид ва большевик» номида, ҳабс мекард, мезад ва мекушт. Барои хотирҷамъона рондани кайфу сафои худ халқро ба номи ҷадиду қадим ба ду гурӯҳ ҷудо карда, қасонеро, ки андак бар хилофи кайфаш рафтор мекарданд, ҷадид номида ба анвои ҷазоҳои тоқатинопазир гирифта мекард. Муллоҳои мансабатлалоб ва ононе, ки аз дари ҳукумат нон меҳӯрданд, ҳама гӯё ки посбонони «қадимият» буданд. Дар сӯхбат ва муҳобираҳои байни худ ҳатман масъалан ҷадиду қадим ба миён оварда мешуд. Қабл аз навиштани ин сатрҳо ҷандин мактуби расмӣ ва хусусиро аз назар гузаронидем ва дар ҳамаи онҳо ба ин масъала вохурдем. Ҳар касе, ки ба яке аз аҳли дарбор ҳаде менавишт, ҳатман як-ду нафарро «ҷадиди муфсид» номида, худро одами муътамад ба қалам меод.

Маълумоти хурди ҳукумат ва воқеанависҳо аз ин сиёсати тафриқачӯна истифода намуда, моли зиёде ҷамъ карда, ришвахо мегирифтанд. Қасонеро, ки ришва намедоданд ва ё дар ягон маврид муносибате ёфта ҳаёла пешкаш намекарданд, «ҷадид» номида, ба сараш ҷӣ балоҳое намеоварданд. Тибий, ягона ҷораи дастраси халқи авами мазлум ришва буд. Ба ҳамин тариқ роҳ ба ришван умумӣ кушода шуда, ҳар як фарди

мардуми Бухоро ришвадеҳ ё ришвагир ва дар мавриди муносиб ҳам ин ва ҳам он гардида буд.

Соли 1919 маъмури махфии ҳукумати Бухоро як рӯйхати чадидхоро тартиб дода, бисёр касони ба назар намоёнро ба он дохил карда буданд. Баъд ин рӯйхатро, ки натиҷааш ба аглаби эҳтимол ҳукми эъдом буд, пинҳонӣ ба касоне, ки номашон дар он зикр шудааст, нишон дода, чӣ қадар ки метавагонистанд, ришват мегирифтанд ва онҳоро ба Имомкул, Қаршибек ва Мирзо Усмон барин ришвахӯрони калонтар мурочиат кунонида, барон онҳо ҳам як манбаи даромад кушода буданд. Дар натиҷа аз ҷумлаи касоне, ки ришва надода ё дода натавониста буданд, ё бо он маъмури баландпоя хусумате доштанд, 22 нафарро ба ҳаёти гирифта, баъзеро ба Нурато, баъзеро ба Қаршӣ ва ду-се нафари дигарро ба ҷойҳои боз ҳам дуртар бадарға карда буданд. Ин аҳвол бонси шӯриши халқ гардида, гуруҳе «ё тамоми маҳбусонро озод кунед ё ҳамаи моро ба ҳаёти гирифта ё аз зодгоҳамон биронед», гуён ба ҳукумат мурочиат карданд. Бо таъсири ин ғавғо дар рӯйхат будагони дигар ҳаёти нашуданд ва аксари касоне ҳам, ки бадарға шуда буданд, феврал озод шуданд. Хулоса, аҳвол дар се соли охири даврони ҳукумати амир Олим ба ҳамин минвол буд.

Сиёсати аскарӣ. Ҳукумати Бухоро дар солҳои охир ба ҷамъовари аскар иқдом намуда, шумораи сарбоз ва элӯқархоро афзуд. Элӯқарҳо аз ашхоси талабгор иборат, тӯдае савора ва ғайримунтазам буданд. Сарбозҳо бошуада бо усули таксим ва куръа ҷамъовари нашуда, балки ба гузар, кент ва деҳаҳо ҳар сари чанд вақт «фалон миқдор аскар ҷамъ карда диҳед», гуён фармон фиристода, бо ин роҳ ҷамъ оварда мешуд. Аксари ба мавҷиби ин фармон ҷамъшавандаро мардуми маҳалҳо харида меоданд. Масалан, агар як нафар бо музди даҳ ҳазор¹ сӯм ба рафтани ба аскарӣ розӣ бошад, арбоб ва маъмури минарав аз халқ маблағи сад ҳазор сӯм ҷамъ мекарданд. Ба ҳамин тариқ аз қисми мардум маблағи зиёде баромада, ба сафи аскарӣ як гуруҳ кур, кар, ланг, дузд пирамардонӣ аз кор афтада ва бачагони хануз ба балоғат норасида мерафтанд.

Ҳамин гуна сафарбарӣ дар ду соли охир панҷ маротиба такрор шуда бошад ҳам, ҳукумат аз аскар таъмин нашуд ва халқ ҳам ҷулу ҷиҳозашро ба ҷамъовари аскар дода, лекин аз он нафъе надид.

¹ Маблағи зикршуда ба ҳисоби қимати пули солҳои бистум мебошад

Ҳаракатҳои охиринаи ҷавонон, 1920

Сиёсати андоз ва молиёт. Сиёсати андоз ва молиётгирни ҳукумати Бухоро аслан ба қонуни муайяне устувор набуда, балки ба инсофи (?) амлоқдор ва қозихо воғузур шуда буд.

Азбаски шикоят қардан аз зулми ҳукумат «ҷадиди» ҳисоб меёфт, қозибони золим, амлоқдорони ғаддор, ҳокимони беинсоф он чи метавонистанд, дар ҳаққи мардум зулму ҷафо мекарданд.

Ришва ва ҳадья ситонидани беҳадду беандозан аҳли дарбор, зиёд шудани масорифи аскарӣ ва хароҷоти ғавқулодан дигар ва ба воситаи қозӣ ва ҳокимҳо ҷамъ оварда шудани ин маблағҳо аз аҳоли барои ҳоким ва қозибони ҳадду ҳисобношинос роҳҳои васеи даромад қушода буд. Инҳо он қиро, ки бояд ба ҳукумат ва ба аҳли дарбор бидиҳанд, як бар даҳ аз мардум меитонданд.

Ба он чи ки гуфтем, агар бадахлоки ва ба ғашӣ дода шудани арбоби ҳукуматро зам намоем, вазъияти сиёсати дохилӣ худ аз худ маълум мешавад. Маълум аст, ки хоҳишҳои шахватпарастонаи арбоби ҳукумати Бухоро, ҷунонқи дар Аврупо маълум аст, ба воситаи умумхонаҳо ба ҷо оварда нашуда, балки ба исмати духтару писарони маъсуми халқи бечора бор мешуд. Инак ин қор аз қабҳ ва мурдортарини ҷиҳатҳои сиёсати дохилии ҳукумати Бухоро буд.

Он чи дар боло гуфтем, ҳама ба нафъи пешрафти қори ҷавонон буда, ба инқилоби Бухоро роҳи васеъ мекушод.

Сиёсати хориҷӣ ва дохилии ҳукумати Бухоро ҳар қадар зиёдтар ба қўчаҳои сарбаста дарояд, ҳаракатҳои инқилобқоронаи ҷавонон ба ҳамон андоза қиддитар мегардид. Ҷавонон аз аввали соли 1920 бо қиддият ба қор даромаданд ва роҳҳои истифода аз сиёсати хориҷӣ ва дохилии ҳукумати Бухоро дарёфтанд. Ҷун сиёсати хориҷии ҷавонон бар қидди тамоми ҷаҳонгирони олам буд, аз мазлумони тамоми олам ҳимоя ва муовинат меиданд. Меҳнатқашони Бухоро, ки аз асорати императории рус ба таври тасодуфӣ озод шуда буданд, ба тахти ҳимоя ва қўломии императории дигаре даромаданро ҳаргиз намехостанд.

Сиёсати Шарқ ва ё олами ислом низ ҳаминро талаб мекард. Бинобар ин сиёсати хориҷии ҷавононро фуқарон Бухоро низ хуш қабул менамуданд. Дар сиёсати дохилӣ роҳи пешгирифтаи ҷавонон барқарорини адолат ва мусовот, риояи манфиат ва хайрияти мардумони мамлакат — фақирон буд, ки

тамоми халқи мазлум ва фақирн мамлакат иро толиб ва хоҳон буд.

Масъала фақат дар сари бо кадом роҳҳо ба халқи Бухоро расонидан ва фаҳмондани ин мақсадҳо буд. Чавонон аз ибтидои соли 1920 ба кори таблиғот ва ташвиқот даромаданд. Маълум аст, ки ҳукумати Бухоро коммунист ва большевикро чун деве ба қалам дода, боиси нафрати мардум аз чавонон шудан мехост. Комитети марказии чавонбухориён дар Тошканд то ин рӯзҳо ба унвони «коммунистони Бухоро» фаъолият дошт. Бинобар ин гурӯҳи бетарафи чавонон фирқае ба номи «Инкилобчиёни Бухоро» ташкил дода, дар навбати худ ташвиқот ва тарғибот сар карданд. Мақсад аз ин пеш бурдани сиёсати мувофиқ ба аҳволи рӯхияи халқ буд. Мазлумони Бухоро ва сарбозон гурӯҳ-гурӯҳ аз Бухоро гурехта, ҳар як ба майли худ ба ин ду ташкилот мепайвастанд.

Наشريёти чавонон. То ин дам чавонон гоҳ-гоҳ баённомаҳои нашр мекарданд. Соли 1920 ҳар ду комитет баённома ва хитобномаҳои нашр ва дар хоки Бухоро паҳн мекардагӣ шуданд. Фирқаи коммунистӣ ба номи «Тонг» ба наشري журнале икдом карда бошад ҳам, бинобар ба талаботи рӯз кам ҷавоб доданаш наشري онро мавқуф намуда, ба наشري газетан ба номи «Кутулуш» сар карданд. Комитети «Инкилобчиёни Бухоро» пеш аз ин газетан ба номи «Учқун» нашр мекард. Ин ду газета ва хитобномаҳои нашршавандаро дар хоки Бухоро паҳн карда боиси бедории фақирон гардида, дар айни замон афкори умумии Туркистонро ҳам ба чавонони Бухоро моил менамуд. Хусусан «Кутулуш» ба наشري ашъор ба забони форсӣ ба Бухоро оташпораҳои мепароканд. «Учқун» («Шарора») низ дар навбати худ оташҳои меафрӯхт.

Намоянда ва ҷамъиятҳои махфӣ. Чавонон дар Самарқанд, Каттакӯрган, Когон, Каркӣ, Чорҷуй ва Марв барои шаҳрҳои шӯъбаи ҳар ду комитетро ташкил намуда, дар дохили Бухоро низ ҷамъиятҳои махфиро афзуданд. Дар охириҳои моҳи апрели соли 1920 раиси яке аз ҷамъиятҳои махфӣ — Абдуллоҳоча бо шубҳае ба дасти ҳукумати Бухоро афтода, бо азобу уқубатҳои зиёд кушта шуд. Муовини раис ҳам ба даст афтода буд, вале ба гурехта ҷон ба саломат бурдан муваффақ гардид. Бо вучуди таъкибот ҷамъиятҳои махфӣ нағз қор мекарданд ва одамони андэк боиси шубҳа гардидаи ҷамъият гурехта халос мешуданд.

Соли 1920 ин намояндагон ҳаман гушаҳои мамлакатро фаро гирифтанд, то Тирмиз, Шеробод ва Саройкамар рафта, ба халқ

фикрхон нав талкин менамуданд. Дар Шахрисабз ва Хатирчӣ барин маҳалхон наздик ба сарҳад ин намояндагони маҳфӣ газета ва хитобномаҳо паҳн карда, баъд бесаранҷом шуда, ба он сӯву ин сӯ давидани ҳукуматро тамошо мекарданд.

Дар Чорҷӯй намояндагони маҳфӣ чандин бор бо одамони ҳукумат даст ба гиребон шуда, пас аз ба дӯзах фиристодани душмани худ гурехта халос шуданд.

Инак, ин аҳвол то охирхон моҳи августи 1920 давом наму-да 29 август инкилоби Бухоро шуруъ ёфт. Дар аввали сентябрь ҳукмронии тақрибан 170-солаи зӯроваронаи амирони Манғит ва салтанати (ба ҳисоби камарӣ) нӯҳ солу ёздаҳ рӯзу яксо-атаи хунрезонаи амир Олим ба итмоъ расида, ба саҳифаи ху-нини таърихи фочиаҳо сабт гардид.¹

Назаре ба ҷавонбухориён аз ҷиҳати синфӣ ва миллӣ

Вақте ки дар мамлакате инкилобе рӯй медиҳад, донишмандон ин, ки ба он инкилоб кӣҳо раҳбарӣ кардаанд, онҳо аҳли кадом синф ва мардуми кадом миллат буданд, аз ҷиҳатҳои муҳим мебошад. Бинобар ин аз мансубияти синфӣ ва миллӣ ҷавонбухориёне, ки ба инкилоби Бухоро раҳбарӣ карда буданд, ан-даке маълумот дода гузаштанро лозим мешуморем.

Ҷавонбухориён ба эътибори аксарият мансуб ба синфи камбағал, соҳибони касбу корҳои гуногун буданд. Дар байни онҳо чанд нафар дар хонаводаи савдогарон ба воя расида бо-шанд ҳам, онҳо касоне буданд, ки аз ҷавонӣ роҳати осудагии худро партофта, фидокорона ва қаҳрамонона дар роҳи инки-лоб хизмат карда, мавриди эътимоди инкилобчиён гардида буданд.

Аз ҷиҳати миллӣ бошад, намояндагони тамоми миллат-ҳои сокини Бухоро—ӯзбекҳо, тоҷикҳо, туркман, араб ва эро-ниҳо, хочагон ва яҳудиёнро дар байни ҷавонон мебинем. Тото-роне ҳам, ки дар Бухоро зиста, бо халқи маҳаллӣ омехта бу-данд, дар роҳи инкилоб баробар хизмат кардаанд.

¹ Амир Олим соли 1329 ҳиҷрӣ, 7 моҳи муҳаррам соати 2 ба арки Бухоро даромада буд. Ба ҳисоби кӯҳнаи мелодӣ соли 1910, 24 декабр, соли 1338, 18 моҳи зилҳиҷа, рӯзи чоршанбе, дар соати се тоҷу тахташро пар-тофта аз Бухоро гурехт. (Ба ҳисоби нав соли 1920; аввали сентябрь). (Шар-ҳи муаллиф.)

Дар байни чавонбухориён боз як чиҳати чолиби диққат дида мешавад, ки дар Туркистон шабеҳи он мушоҳида нашудааст.

Маълум аст, ки чавонбухориён дар навбати аввал ба муқобили ҳукумат ва уламо баромаданд. Ҳатто таърихи баромад ва муқобилати онҳо бар зидди уламо аз ҳукумат хело пештар будааст. Вале бо вучуди ин дар байни чавонони Бухоро мулло ва муллозодагон шумораи муҳиммеро ташкил меоданд. Масалан, дар ҷамъияти махфие, ки дар борааш дар қисми дуввум сухан рафт, аз 28 аъзо 14 нафарашон мулло ва муллозодаҳо, аз ҷумла се нафар мударрис буданд.

Баъд аз воқеаи Колесов дар байни ононе, ки ба Туркистон хиҷрат карданд, 12 нафар мулло ва муллозода буданд, ки аз инҳо ҳам се нафарашон мударрис буд. Вафоткардагон дар ғурбат даҳ нафар ва панҷ нафарашон мулло буданд.

Дар байни ононе, ки соли 1918 аз тарафи амир кушта шуданд, ҳафт нафар мулло ва муллозода, ду нафари онон қозӣ, ду нафар мударрис ва як раиси маъзул буд. Домулло Иқром барин як олими номдор, қозӣ Шарифҷон барин шахсе, ки дар Бухоро козиқалон шуда буд, дар ҳабсхона меҳобиданд.

Боз як лаҳзаи дигар. Як қисми чавонбухориён бо зан, духтар ва хоҳарони худ ба Туркистон хиҷрат карданд ва ғурбату фалокатҳои сесоларо дар як ҷо ба сар бурда, пас аз инкилоб ҳамчун зану духтарони ба тамоми маъно инкилобчи ба Бухоро баргаштанд. Модар, зан, духтар ва хоҳарони чавонбухориёне, ки ба дасти амир кушта шуданд, се соли тамом хок лесида, дар интизори рӯзҳои интиқом умр ба сар бурданд ва ҳамин ки инкилоб фаро расид, ба майдони қору мубориза баромаданд. Бинобар ин қисми муҳими хозиронро дар митинг ва маҷлисеҳое, ки пас аз инкилоб дар Бухоро барпо мегардид, занҳо ва духтарон ташкил меоданд. Мисли ин ҳолат ҳам дар Туркистон дида нашуда буд.

Аз тамоми он чи ки гуфтем, натиҷае мебарорем: инкилоби Бухоро як инкилоби илмӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва умумие буд, ки бо иштироки тамоми миллатҳои соқини Бухоро, бо иштироки зан ва духтарони онҳо ба вучуд омад. Пойдории бонувазфаксияти ҷунин инкилобе маъмул ва ҳатмист.

Навиштани таърихи инкилоби Бухоро ба ман воғузур шуда буд. Ҳарчанд иҷрои ин вазифа аз иқтидорам хориҷ буд, ба кадрҳои таъволиям меҳнат карда онро ба анҷом расонидам.

Хотима

Он чи дар қисми аввали ин китоб навишта шудааст, аз китобе ё манбае гирифта нашуда (зеро дар ин бора китоби муайянеро то имрӯз надидаам), балки хулосаи мутолеот ва ҳустуҷӯҳои гуногуни худам мебошанд. Аммо аксари маълумоте, ки дар қисмҳои дуюм ва сеюм дода шудаанд, иборатанд аз баёни воқеаҳои, ки худам шахсан дар онҳо мубошарат дошта, бо ҷашми худ дида, ё яқин медонистам.

Қисми чаҳорум бошад, чунончи дар муқаддимаи он қисм гуфта шудааст, маълумоте мебошанд, ки аз қасони мавриди эътимод шунида, бо иловаи муҳокимаи худ нигоштаам. Аммо аз аҳволоте, ки дар рӯзҳои билфел ба амал пайвастанӣ инкилоби Бухоро рӯй додаанд, ман ҳанӯз беҳабарам ва барои нигоштани онҳо фурсате лозим аст, ки онҳо ба қатори ҳодисаҳои таърихӣ гузаранд. Зотан ҳар воқеае барои гузаштан ба саҳифаҳои таърих фурсати зиёдеро металабад. Бо вучуди ин барои он ки тамоман аз хотирҳо маҳв нагарданд, онҳоро дар маҷмӯае ҷамъ овардам. Агар соҳибқаламон ва муаррихони оянда аз ин саҳифаҳо ҷузъӣ ҳам бошад, истифода намоянд, худро хушбахт мешуморам.

Ибро ҳам бояд ёдовар карда гузарам, ки яке аз шартҳои муҳими таърихнависӣ муҳокимаронии бетарафона аст. Дар воқеъ ман бетараф набошам ҳам, вақти навиштани ин саҳифаҳо ба қадри иқтидорам (агар бо шиддати таъсири фоҷиаҳо аъсолам вайрон шуда, аз назоҳати қалами берун баромада, баъзе суханони пуршиддат нагуфта бошам) донистави фаҳмида, қасдан ҷизи дурӯге нанавишта, бар хилофи вичдон муҳокимае нарондаам. Ибро даъво карда метавонам ва ҳусни заннам бар ин аст, ки бародаронам, ки маро нағз мешиносанд, ибро тасдиқ хоҳанд намуд. Аммо дигарон ҳаргиз маро бетараф ҳисоб нахоҳанд кард. Бинобар ин аз хонандагон, ки дар баъзе мавридҳо шакку шубҳае вориди хотирашон мешавад, хоҳишмандам дар масъалаҳои мавриди шубҳа ба гумони худ ҳукм наронда, ба манбаъҳои дастрас муроҷиат намоянд.

Аз мутарчим

Яке аз асарҳои хеле муҳими таърихӣ, ба тамоми маъно хуччатин устод Айни «Бухоро инқилоби таърихӣ» ном дорад, ки дар арафани инқилоби Бухоро ба забони ўзбеки навишта шудааст.

Дар ин асар дар бораи муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва пеш аз ҳама илмӣ¹ Бухоро дар арафани инқилоб, тайёри ба инқилоби иҷтимоӣ ва илмӣ, аҳволи умумии мамлакат ва мардуми он, кӣ будани арбоби давлатин Бухоро, аҳволи уламони Бухоро сухан меравад. Муҳаккиқи хурдабин — устод Айни дар бораи вазъияти таҳсил дар мактаб ва мадрасаҳои сершумори ин маркази илмӣ онвақтан Оснӣи Миёна, ки аз тамоми шаҳру дехоти аморати Бухоро, Туркистони собиқ, ҳатто аз Қазоқистон низ толибилмон барои хондан ба он ҷо рӯй меоварданд ва шумораи онҳо дар ин шаҳр то ҳазорҳо мерасид, маълумоти муътабаре медиҳад. Соҳти давлатин аморати Бухоро, заминан бедории фикрӣ, пайдо шудани майл ба касби донишҳои замони, кӯшиш ва чадал барои расидан ба қофилаи маданияти нав, масъалаи ислоҳи усули таълим дар мактаб ва мадрасаҳо аз масъалаҳои мебошанд, ки дар ин асар мадди назари муаллиф истодаанд.

Ин асари устод Айни дар асоси мушоҳидаҳои бисёрлакик ва фикрронииҳои инқилоббахши вай тартиб ёфта, дар он ба бисёр шахсони муътабар ва соҳибнуфузи давр ба таври мунсифона баҳо дода шудааст.

Муаллиф дар қисми аввали ин асари худ сабабҳои ақибмондагии мамлакат ва мардуми онро аз қофилаи маданияти замони баён ва таҳлил карда, бо нуктасанҷии ба худ ҳосе ин сабабҳои нақбатборро мекушояд ва ба пайдоиши ҳаракате, ки аввал гӯе аз як масъалаи ҷузъӣ — таъсиси мактаби усули нав ва ислоҳи усули таълими мадрасаҳо иборат будааст, муфассалан истода, ба шарофати ҳаракатҳои инқилобӣ, ки дар Россияи подшоҳӣ сар шуда буд, бо таъсири инқилобҳои соли 1905, Февраль ва баъд Октябри соли 1917 ба як ҷунбиши барқосо мубаддал гардидани онро нишон медиҳад.

Пайдо шудани аввалин мактаби усули нав, ки саводомӯзиро осон ва сареътар мекард, ба муқобилати девонавори мул-

¹ Аз «масъалаҳои илмӣ» мақсади муаллиф масъалаҳои нашри маорифи зиндонӣ, ислоҳи усули таълим дар мактаб ва мадрасаҳо ва таъбири афкори умумии таълим мебошад.

лоёни мутаассиб ва манфиатпараст ва як қисми авоми ба иғвои онҳо фирефташуда дучор мегардид. Ин муллоҳо дар қорӣ шудани усули осони таълим ва бедорни фикрии як гурӯҳи ханӯз камшумори аҳолии поймол шудани обрӯю иззат ва аз даст рафтани манфиатҳои моддии худро медиданд ва бо ҳар роҳ ба муқобили ҳар як навигарӣ мубориза мебуданд.

Айни ва рафикони ҳамфикри вай Абдулвоҳиди Мунзим, Аҳмадҷони Ҳамди ва Ҳомидҷонан Меҳри соли 1908 дар Бухоро аввалин мактаби усули навро ташкил доданд. Дар ин мактаб бачаҳо дар муддати ду-се моҳ савод бароварда, хатхон ва хатнавис мешуданд. Ва ҳол он ки дар мактабҳои усули кӯҳна бача солҳо хонда бошад ҳам, фақат тўтивор баъзе чизҳо ва сураҳои Қуръонро ёд мегирифт ва омӯхтани саводи пурра ва хат на ба ҳар як мактабҳои ба осонӣ насиб мегардид.

Дар сари ин масъалаи ислоҳи таълим дар мактаб ва мадрасаҳо низоъи ҷадид ва қадим пайдо шуд ва ду гурӯҳи ба якдигар муқолиф ва душман — ҷадид ва қадим ба майдон баромаданд.

Чунонки медонем, низоъи ҷадид ва қадим фақат ба Бухоро хос набуда, дар тамоми халқҳои мусулмони Россияи онвақта ва ҳатто дар Эрону Туркия низ будааст, ки Айни инро маҳсусан қайд карда мегузарад. Айни душвории қорӣ нав, яъне кушодани мактаби усули нав ва аз бонии худ чи қадар фидоқорӣ ва устуворӣ талаб кардани онро баён намуда, менависад: «Мо, ташаббускорони ин навогарӣ дар умре, ки дар ғафлат гузаронида будем, худро маъзур медониста бошем ҳам, модом, ки як дараҷа бедор шудаем, «ба ман чӣ?» гуфта хоҳандро вичдонамон қабул намекард».

Айни таъсири воқеаҳои соли 1905-и Русияро баён карда, зиёд шудани хонандагони газета ва журналҳои Россия ва Эронро Ҳиндустонро ва пайдо шудани як гурӯҳ одамонро, ки аз ахлоқи замон ва пешрафти халқҳои дигар огоҳ шудан мехостанд ва дар онҳо фикрҳои нав пайдо мегардид, қайд менамояд. Айни ин гурӯҳро, ҷавонон, ҷавонфикрон меномад.

Аҳамияти таърихӣ бузурги ин асар ҳам маҳз дар ҳамин ҷост. Ин ду қисми асар бо фактҳо, тасвири шахсиятҳо, сӯҳбатҳои нависанда бо сардорони гурӯҳҳои ба ҳам муқолиф маълумоти бисёр муҳимро дарбар мегирад. Муаллиф ба қаҳрамонони мусбат ва манфии ҳодисаҳо характеристика дода, ба кушодани зоҳиру ботини онҳо мекушад.

Айни ба вазъияти ҳукуматдорони онрӯзаи Бухоро баҳо дода, мегӯяд: «Уламо, ки аз истибдоди қозӣ Бадриддин (бо

мурдани вай) халос шуда буданд, дар ҳаракатҳои худсаронаи худ озод, козиқалон Бақоҳоча дар хушомад ва мудохина ба муллоён саргаранг, Остонакули кушбегӣ дар ниғаҳ доштани мансаби худ дар талваса, Мирзо Насрулло (марди дараҷаи ду ба дарбори амир) дар орзуи расидан ба мансаби кушбегӣ дар талаш, Бурҳониддин машғули барангехтани игво ва фитнаҳо бар зидди кушбегӣ ва козиқалон; амир Абдулаҳад бошад, мамлакат ва давлатро ба дасти ин ду гурӯҳи ба якдигар мухолиф супорида, дар Русия, дар шаҳри Ялта машғули кайфу сафо буд».

Айни дар ин қисми китоби худ ба вучуд омадани аввалин ташкилоти махфии ҷавонфикрони Бухоро баён мекунад. Ин ташкилот, ки аввал масъалан наشري маориф ва матбуотро дар байни аҳоли мақсади худ қарор дода буд, бо вусъат пайдо кардани муборизаи байни қувваҳои навҷӯӣ ва кӯҳнапараст рафта-рафта ба ташкилоти мубориз бар зидди ақсулҳаракат мубаддал гардид ва дар дохили он ки аъзоёнаш худро ҷавонбухориён меномиданд, табақабандиҳо пайдо шуд.

Боби сеюм, давраи инқилоби февраль, таъсири он ба Бухоро, талаби ислоҳот аз амир, ислоҳоти мучмале ваъда дода, эълон карда, баъд бо таъсир ва талаби қувваҳои иртиқои аз ислоҳот пушаймон шудани амир ва бархостани ғавҷою балвои бузургеро бар зидди ислоҳот дарбар мегирад. Айни дар ин рӯзҳо фочиаи аз сар гузаронидаи худаширо: дастгир ва зиндонӣ шудан, ба ҷазои 75 ҷӯб маҳкум гардидан, бо мудохилаи инқилобчиён ва аскарони сурх аз марги ҳатмӣ раҳой ёфтани худро ба тафсил баён мекунад. Ин қисми асар ҳамчун як ҳикояи саросар пур аз фочиа хонда мешавад, ки Айни дар «Ёддошти»-и худ ҳанӯз ба тасвири ин давра нарасида буд.

Боби чорум воқеаҳои арафани инқилоби Бухоро, талвасаи ҷонкани амир ва ваҳшату бесариштагии охири рӯзҳои вайро, муборизаи халқи ба қиём тайёршудаи Бухоро барои наҷот ёфтани аз ин истибдоди асримиёнагӣ дарбар мегирад. Метавон гуфт, ки мақсади асосии Айни аз таълифи ин асар нишон додани иштироки фаъолони халқҳои муқими Бухоро — тоҷикону туркманҳо, ўзбекҳо ва дигарон дар инқилоби соли 1920 дар Бухоро мебошад. Муаррих тамоми навиштаҳои худро ҷамъбасти карда мегӯяд: «Инқилоби Бухоро ҷунби инқилоби илмӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ иқтисодӣ умумӣ мебошад, ки бо иштироки тамоми миллатҳои муқим дар Бухоро, ки ба ин замон ва дигарон низ дохиланд, ба вучуд омадааст. Ҷунби инқилобе бо муваффақияти тамоми пойдор ва барқарор хоҳад буд».

Кобили қайд аст, ки устод Айнӣ иштироки фаъолони мазлумтарин қисми аҳоли — занону духтаронро хуб нишон медиҳад. Аз ин рӯ ин асар барои омӯзиши таърихи ҷунбишҳои озодихоӣ дар байни занон низ манбаи хубест. Айнӣ менависад: «Модарон, духтарон, ҳамшираҳо ва занони инқилобчиёне, ки аз тарафи амир кушта шуда буданд ва дар дохили Бухоро монда, се сол ҳок лесиди, дар интизори фаро расидани рӯзи интиком буданд, ҳамин ки дар Бухоро инқилоб шуд, ба майдон баромаданд. Дар митингҳои, ки баъд аз инқилоб дар Бухоро барпо мешуданд, қисми муҳими ҳозиронро занон ва духтарон ташкил медоданд».

Асари устод Айнӣ барои омӯзиши афкори иҷтимоӣ сиёсии халқи тоҷик дар охири асри XIX ва ду даҳсолаи аввали асри XX аҳамияти ҷидди дорад. Пеш аз ҳама дар ин асар процесси мураккаби ташаккул ва инкишофи ҷунбиши озодихоӣ мардуми мазлуми аморати Бухоро ба хубӣ акс ёфтааст. «Таърихи инқилоби Бухоро» барои дарку омӯзиши ҷаҳонбинии муаллифи он дар он давра низ муҳим аст.

Дар муқаддимаи китоб устод Айнӣ менависад: «Сабаб чист, ки аз ғӯшаву қанори тираву торикӣ Бухоро як гурӯҳ қаҳрамонҳо баромада, аз дору манор, обхонаву зиндони амир натарсида, тақфир таҳқир, фатвои қатлу эъдоми уламоро ба назар нагирифта, ба майдон даромаданд, бо девони таассуб ва ҷаҳл панҷа бар панҷа заданд ва оқибат голиб баромада ба муддаон худ расиданд?».

Бояд гуфт, ки устод Айнӣ ба ин савол дар асар ҷавоби пурра ва саҳеҳ медиҳад. Ин ҷавоб аз ду ҷиҳат аҳамияти махсус дорад. Аввал, Айнӣ ҳаракати инқилоби фикрӣ ва сиёсиро дар Бухоро нишон дода, бо далелҳои радиопазир исбот менамояд, ки ин инқилоб қисми аз хориҷ овардашудае набуда, балки дар қалби мардум ҷӯшидаву расида, дар тӯли солҳои охира-охира даргирифта, яқбора шӯълавар гардидааст. У аз бисёр фидоӣни ин мубориза ва ҷонбозии онон сухан меронад, ки ҳоло ному ёди қисме аз онҳо ба фаромӯшӣ супурда шудааст.

Дар ҳама мавридҳо назари дақиқ, иқноъбахши нависанда диққати хонандаро ҷалб мекунад.

Барқарор гардидани ҳокимияти советӣ дар вилоятҳои гуногуни Туркистони онрӯза, аз ҷабру ситами давлатмандон, заминдорони маҳаллӣ ва аз ҳукмфармони арбоби ҳукумати «қавишавкати» подшоҳии Россия ҳалос шуда, ҳокимиятро ба даст гирифтани коргару деҳқонон ва дар муддати кӯтоҳе ба

вучуд омадани дигаргуниҳои кулли дар ҳама соҳаҳои ҳаёт ба халқи чафокаши аморати Бухоро омӯзгори гардид ва ба ҷибиши озодихонаи мардум қуввати нав бахшид.

Дуввум, далелҳои амиқи устод Айни бофтаҳои назариётчиёну «советшиносони» буржуазиро дар боби инқилоби халқии соли 1920 дар Бухоро ифшо месозад. Ба хонандаи имруза маълум аст, ки «советшиносҳо» аз оғози Инқилоби Октябри аъзам то кунун исбот кардани мешаванд, ки шароит барои ғалабаи инқилоб дар аморати Бухоро ва Туркистон пухта нарасида буд ва пойдор шудани Ҳокимияти Советӣ дар Осиёи Миёна замина надошт.

Яке аз мунаққидони ғоявии мо олимтароши ёвагӯи Тереза Раковска-Ҳармстоун менависад: Олимон «дар ин фикранд, ки дар даҳаи дуввуми асри XX Туркистони русӣ ва давлатҳои хонияи ҳамсояи он ба инқилоб тайёр набуданд». ¹ Ба ақидаи ин «советшинос» гӯё «хукумати совети дар Тоҷикистон ба воситаи амалиёти ҳарбии русҳо, бештар бар хилофи хости халқи маҳаллӣ барқарор гардидааст» ².

Далелу ҳуҷҷатҳои радиопазири асари устод Айни лофи маҳз будани ҳукмҳои ҳавоии «советшиносҳои» кӯрдилӣ ғаразпешари нишон медиҳанд. Мавриди қайд аст, ки яке аз сарчашмаҳои социологу муаррихони буржуазӣ навиштаҳои пантуркистҳо ва дигарон аст, ки ҳаммаслақонашон дар Бухоро низ буданд ва дар асари Айни фош ва маҳкум карда шудаанд.

Ин асари устод Айни дар нахустин рӯзҳои Инқилоби Бухоро навишта шудааст. Устод ҳамон вақт нишон дода буд, ки маорифпарварони фидокору қаҳрамон чашми мардуми ғафлатзадари кушода, онҳоро ба ҳаёти ҷамъияти ҷалб карда, ба талаб кардани ҳуқуқи ҳаққонашон, ба мубориза дар роҳи озодӣ рӯҳбаланд менамуданд ва, ба таври худ, аз тариқи маорифпарварӣ барои инқилоби иҷтимоӣ замина фароҳам меоварданд. Устод бо накли воқеаҳои, ки худ дар онҳо иштирок доштааст, бо далелу бурҳонҳои радиошудани таърихӣ ба исбот расонида аст, ки халқи чафокаш дигар ба ҷабру зулми ваҳшиёнаи феодалӣ тобу тоқат надошт ва аз ҳамаи сабабҳои фалокати маорифпарварон пурнатиҷа омада, тухми маърифату огоҳӣ мекошт, ҷамъиятро ба зиндагии нав раҳнамӣ ва омода мекард.

¹ T. Rakowska-Harmstone: *Russic Nationalism in Central Asia. The Case of Tadzhikistan*. Baltimore Sc J. 1970, p. 18.

² *Ibid.*, p. 32.

Чунон ки дар боло гуфта шуд, ин асари Айнӣ барои омӯзиши таърихи инқилоби Бухоро ва умуман падидаҳои гуногуни афкори иҷтимоии он давра бе чуну чаро аҳамияти бузурги хуччатӣ дорад.

Бо вучуди ин ба хонандаи имрӯза ба назар гирифтани як **чиҳати ин асар лозим аст.** «Таърихи инқилоби Бухоро» (соли 1920 навишта шудааст. Ин даврае буд, ки инқилоби зидди усули ҳокимияти асримиёнагӣ дар Бухоро акнун ғалаба карда буд. Чунон ки устод дар асарҳои баъдинааш борҳо таъкид кардааст, дар ин давра ҷаҳонбинии нави вай дар процесси ташаккул буд. Фикрҳои, ки дар ин асар баён ёфтаанд, ба қалами муаллифе тааллуқдоранд, ки ба воқиаҳо аз нуқтаи назари маорифпарвар, инқилобчии демократ менигарад. Бино бар ин фаъолияти Ҳизби коммунистии Бухоро, ки дар инқилоби социалистӣ роли асосиро бозид, дар ин китоб ҳанӯз равшан нишон дода нашудааст. Дар солҳои баъд дар натиҷаи аз худ кардани фаҳмиши материалистии таърих назари устод ба воқиаҳо амиқтар гардида, дар асарҳои илмӣ ва бадеинаш ба кушода нишон додани моҳияти онҳо кӯшида ва муваффақ шудааст.

Варианти мухтасари ин асари муҳим соли 1926 дар Москва аз тарафи Нашриёти марказии халқҳои СССР, бо муқаддимаи Назир Тӯрақулов бо номи «Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар» нашр шуда буд. Устод ба сабаби ихтисорот ва баъзе тасҳеҳи нобачо аз ин нашр розӣ набуд. Нашрҳои баъдинаи ўзбекии ин асар бо ихтисорҳои бештаре аз рӯи ҳамин нашр ба амал оварда шудааст.

Хеле ҷои таассуф буд, ки чунин як асари муҳим, ки дар асоси таҳқиқот, мушоҳидаҳо ва сӯҳбатҳои ҳамчун Айнӣ як муаррих ва адиби ҳақиқатнигору муҳаққиқи мавриди эътимод таълиф ёфтааст, то ҳол дастраси хонандаи тоҷик нагардидааст. Бо савобдид ва тавсияи президенти А. Ф. Тоҷикистон мӯҳтарам М. Осимӣ ба тарҷума ва нашри ин асар иқдом шуд.

Дар арафаи тайёри ба ҷашни садсолагии устод дар манфики ба тоҷикӣ гардонидани ин асари муҳим пайдо шуд ва дар натиҷаи ҷустуҷӯ маълум гардид, ки як нусхаи дастнависи он дар китобхонаи марказии Тошканд мавҷуд аст. Ба воситаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ба гирифтани нусхаи фотографияи он иқдом шуд ва вақте ки сурати асар омад, маълум шуд, ки ҳамон нусхаи китобаткардаи мо мебошад ва ин пешоянд боиси беандоза хурсандии ман гардид. Ин тарҷума аз рӯи ҳамин дастнавис ба ҷо оварда шудааст.

Раҳим Ҳошим